

Львівський державний університет внутрішніх справ

ДОТРИМАННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ
В ПРАВООХОРОННІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ

Навчальний посібник

Львів
2019

УДК 342.72
Д55

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 28 серпня 2019 р. № 1)

Рецензенти:

*М. С. Кельман, доктор юридичних наук, професор
(ІНПП Національного університету «Львівська політехніка»);
Ю. С. Назар, кандидат юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ)*

Дотримання прав людини в правоохоронній діяльності:
навч. посібник / І. П. Андрусак, Д. Є. Забзалюк, П. М. Лепісевич
та ін.; за заг. ред. Д. Є. Забзалюка, Р. Б. Тополевського. Львів:
ЛьвДУВС, 2019. 320 с.

ISBN 978-617-511-304-2

Висвітлено теоретичні та практичні проблеми дотримання прав людини в правоохоронній діяльності. Опрацьовано матеріали наукових досліджень, міжнародної та національної правової бази, судової практики щодо дотримання прав людини працівниками правоохоронних органів. Наведено приклади практичних ситуацій.

Для працівників правоохоронних органів, які проходять курси підвищення кваліфікації, здобувачів вищої освіти спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність», для підготовки до занять із таких навчальних дисциплін: «Міжнародний захист прав людини», «Захист та дотримання прав людини в правоохоронній діяльності», «Деонтологічні основи правоохоронної діяльності», «Поліцейська деонтологія».

The textbook covers theoretical and practical problems of the protection of human rights in law enforcement activity. The manual is based on materials from scientific research, international and national legal frameworks, judicial practice on preserving human rights by law enforcement officials. The outlined material is accompanied by examples of practical situations.

The textbook is intended for law enforcement officials who are trained to develop knowledge on international standards of the protection of human and citizen's rights and freedoms, understanding the functioning of mechanisms for the protection of these rights and freedoms, raising their awareness. Furthermore, the textbook can be used by applicants for higher education in speciality 262 «Law enforcement activity» to prepare for training in the following disciplines: International protection of human rights, Protection and observance of human rights in law enforcement activity, Deontological foundations of law enforcement activity, Police deontology.

УДК 342.72

© Андрусак І. П., Забзалюк Д. Є.,
Лепісевич П. М. та ін., 2019

ISBN 978-617-511-304-2

© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
Тема 1. ПРАВА ЛЮДИНИ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	9
1.1. Історія розвитку та становлення концепції прав людини.....	10
1.2. Сутність прав людини.....	13
1.3. Відмінності між правами людини та правами громадянина.....	16
1.4. Міжнародні стандарти прав людини.....	17
Ситуації для вирішення.....	20
Контрольні запитання.....	22
Список джерел.....	23
Тема 2. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ.....	25
2.1. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні.....	25
2.2. Система конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Конституційні обов'язки.....	29
2.3. Конституційно-правові гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні.....	33
2.4. Особливості правового статусу окремих категорій осіб.....	36
Ситуації для вирішення.....	38
Контрольні запитання.....	40
Список джерел.....	40
Тема 3. РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ.....	42
3.1. Навіщо правоохоронним органам дотримуватися прав людини?	42
3.2. Поняття та функції правоохоронних органів	

України.....	51
3.3. Види правоохоронних органів.....	56
3.4. Реформування системи правоохоронних органів в Україні.....	59
Контрольні запитання.....	62
Список джерел.....	63
Тема 4. НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	64
4.1. Поняття та зміст міжнародно-правового захисту прав людини.....	65
4.2. Міжнародні та національні механізми захисту прав людини.....	67
4.3. Порядок звернень щодо захисту прав людини до різних національних і міжнародних органів та організацій.....	80
4.4. Конституційний Суд України в механізмі захисту прав людини в Україні.....	85
4.5. Уповноважений з прав людини Верховної Ради України.....	92
Ситуації для вирішення.....	98
Контрольні запитання.....	99
Список джерел.....	100
Тема 5. ЗАБОРОНА КАТУВАНЬ ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	105
5.1. Суб'єкти, що можуть бути причетні до катувань та жорстокого поводження або їх запобігання.....	105
5.2. Нормативні акти проти катувань та жорстокого поводження.....	107
5.3. Сфери застосування статті 3 Конвенції проти катувань.....	123
5.4. Практика Європейського суду з прав людини.....	125
Ситуації для вирішення.....	132
Контрольні запитання.....	136
Список джерел.....	136
Тема 6. ДОТРИМАННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ.....	139
6.1. Історія розвитку та становлення концепції права на приватність.....	137
6.2. Сутність права на приватність.....	142
6.3. Правові підстави реалізації права на приватність.....	145

Контрольні запитання.....	148
Список джерел.....	148
Тема 7. РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ	
I ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	150
7.1. Повідомний порядок проведення мирних зібрань.....	151
7.2. Припинення зібрань працівниками поліції.....	157
7.3. Практика Європейського суду з прав людини.....	159
7.4. Відповідальність за правопорушення у сфері реалізації права на мирні зібрання.....	162
7.5. Типові порушення свободи мирних зібрань з боку працівників поліції.....	163
Ситуації для вирішення.....	166
Контрольні запитання.....	171
Список джерел.....	172
Тема 8. ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
МИРНИХ ЗІБРАНЬ В УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА.....	174
8.1. Примат міжнародного права щодо реалізації громадянами України права на свободу мирних зібрань.....	176
8.2. Національне законодавство і судова практика у сфері реалізації прав громадян на мирні зібрання.....	177
8.3. Агресія РФ як чинник, що впливає на механізм правового регулювання мирних зібрань в Україні.....	181
8.4. Підходи до правового регулювання мирних зібрань в Україні (на основі законопроектів 2015 року).....	183
8.5. Підходи до вирішення питання про завчасність сповіщення (повідомлення) про мирні зібрання.....	187
8.6. Про розумність строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування про мирні зібрання.....	190
Контрольні запитання.....	193
Список джерел.....	193
Тема 9. ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ	
В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.	
ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ	
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ.....	196
9.1. Повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування щодо протидії дискримінації.....	197
9.2. Міжнародно-правові аспекти дискримінації.....	202
9.3. Визначення дискримінації в законодавстві ЄС.....	206
9.4. Рада Європи і Конвенція з прав людини	

та основоположних свобод.....	209
9.5. Пряма та непряма дискримінація у практиці ЄСПЛ.....	223
9.6. Найбільш розповсюджені види дискримінації в Україні та світі.....	232
Контрольні запитання.....	256
Список джерел.....	257
Тема 10. ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ.....	264
10.1. Зміст і обсяг поняття «гендерна рівність», співвідношення гендерної рівності та жіночих прав.....	262
10.2. Стереотипні уявлення про чоловіків і жінок та їхній вплив на утвердження гендерної рівності.....	266
10.3. Закріплення та забезпечення гендерної рівності на рівні міжнародного та національного законодавства.....	269
10.4. Жінки в правоохоронних органах.....	276
10.5. Домашнє насильство, форми домашнього насильства.....	278
Ситуації для вирішення.....	281
Контрольні запитання.....	282
Список джерел.....	283
Тема 11. ПРАВО НА ЖИТТЯ І ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ. СТАНДАРТИ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ.....	289
11.1. Сутність та природа права на життя.....	287
11.2. Правове забезпечення та регулювання права особи на життя.....	288
11.3. Примусові поліцейські заходи та їх характеристика.....	290
Ситуації для вирішення.....	300
Контрольні запитання.....	301
Список джерел.....	302
ВИСНОВКИ.....	306
АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК.....	305

ВСТУП

Чому працівники правоохоронних органів у своїй діяльності мають керуватися правами людини, дотримуватися стандартів прав людини?

Це питання, яке згодом ставить собі кожний працівник правоохоронних органів. Для одних – це як альтернатива: «якщо я буду діяти без врахування прав людини, можливо діятиму ефективніше», для інших – «права людини дозволяють злочинцям уникати відповідальності, тоді навіщо їх дотримуватися». Відповідь на це питання можлива лише у разі розуміння того, чим діяльність правоохоронних органів демократичної правової держави відрізняється від такої діяльності в недемократичній державі.

Головна ідея прав людини – обмеження сваволі держави. Правоохоронні органи мають діяти на підставі Конституції та законів, у межах своїх повноважень та в порядку, передбаченому законодавством. Водночас реальність прав людини виступають критерієм того, що певна держава є правовою.

Цей посібник спрямований і на пошук відповідей для кожного працівника правоохоронних органів на питання щодо необхідності дотримання прав людини, і на те, щоб дати уявлення про основні права людини, які трапляються працівникам правоохоронних органів у їхній діяльності.

Права людини з концепції, яка існувала в уяві кількох мислителів або в їхніх творах наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття, стала невід’ємною складовою правових систем демократичних правових держав.

Концепція верховенства права, проголошена в статті 8 Конституції України, однією з основних складових містить ви-

могу щодо дотримання прав людини. Отож одним із головних завдань правоохоронних органів є дотримання прав людини в своїй діяльності.

Безперечно, для того, щоб основоположні права та свободи могли бути дотримані та захищені, особи, які за це відповідають, мають мати чіткі та глибокі уявлення про те, що таке права людини.

Заразом є необхідність сформувати ставлення до прав людини як до цінності, якої зобов'язані дотримуватися і захищати працівники правоохоронних органів України.

Саме це і є метою цього навчального посібника.

Тема 1

ПРАВА ЛЮДИНИ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ, СТАНОВЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ

Понад двохсот років права і свободи людини являють одне із ґрунтовних питань, що стосуються принципів людської екзистенції, визначаючи аксіологічні питання на які вона має опиратися. Поняття прав людини поступово увійшло до юридичного та політичного словників. На конституційному рівні проголошено, що людина, її права та свободи є найвищою соціальною цінністю. Ратифікувавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, українське законодавство потребує повноцінного узгодження з європейськими правовими нормами.

Посилення уваги до проблем конституційно-правового регулювання прав і свобод породжує питання щодо обрання відповідної концепції прав людини, її обґрунтування у світоглядному, і в національно-культурному контексті.

Розвиток концепції, а в подальшому теорії прав і свобод людини та громадянина, відбувався протягом тривалого часу. Зазвичай вона розглядається в контексті європейської правової думки, яка має дещо відмінні риси порівняно з азіатською та африканською (традиціоналістською чи мусульманською). Також по-різному її трактують науковці різних регіонів планети. Фактичний її вплив простежується насамперед у сфері людських переконань і традицій, які були панівними протягом багатьох

років, а отже, стали домінантою у сприйнятті більшості людей на певній території.

1.1. Історія розвитку та становлення концепції прав людини

У процесі формування ідеї забезпечення прав людини важливу роль відіграла теорія природного права, внаслідок обґрунтованої нею концепції невід'ємних прав і свобод людини, які мають гарантуватись і забезпечуватись незалежно від волі державної влади в певний історичний період. У межах вказаної парадигми аргументовано положення, що факт виділення специфічної групи прав людини, які позначаються поняттям «невід'ємні права», зумовлений розвитком і науково-теоретичним обґрунтуванням доктрини природного права, яка надаючи тлумачення феномену права, апелювала не до тих чи інших зовнішніх інстанцій (держава, Бог тощо), а насамперед до сутності чи природи людини, виділяючи таку її іпостась, яка й дає змогу нам вживати ік поняття «право», і поняття «людина».

Унаслідок наукової систематизації прав людини в історичному огляді виникла **теорія трьох поколінь прав людини**.

Нині відбувається становлення четвертого покоління прав людини.

Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) і політичні права. Це – право громадянина на свободу думки, совісті та релігії, на участь у виконанні державних справ, на рівність перед законом, право на життя, свободу і безпеку особи, право на свободу від довільного арешту, затримання або вигнання, право на гласний розгляд справи незалежним і неупередженим судом та ін. Особисті та політичні права набули юридичної форми спочатку в актах

конституційного національного права, а незабаром і в актах міжнародного права.

Перше покоління прав людини є основою індивідуальної свободи і кваліфікується як система **негативних прав**, що зобов'язують державу утримуватися від втручання у сфери, врегульовані цими правами.

Перші акти англійського конституціоналізму, що закріплюють права людини, – Петиція про права (1628) поклала на англійського короля певні обов'язки, що мали б захищати підданих від сваволі королівської адміністрації, *Habeas Corpus Act* (Закон про недоторканність особи) (1679), що вперше увів поняття «належної» процедури, передбачив гарантії недоторканності особи, принцип презумпції невинуватості і Білль про права (1689), який встановив свободу слова у парламенті, свободу виборів та право звернення підданих із петицією до короля.

До першого покоління прав людини належать також американські декларації, а саме: Декларація прав Вірджинії (1776), що проголосила рівність людей у користуванні природними правами; Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787), Білль про права (1791), а також французька Декларація прав людини і громадянина (1789) тощо.

Відлік першого покоління прав людини можна вести з періоду встановлення юридичної рівності, коли зруйнувалися станові рамки середньовічного суспільства. На цей період припадають розвиток буржуазних відношень і утвердження буржуазного суспільства з його законодавчими актами.

Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу тощо) – сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу.

Ці вимоги виникли після Першої світової війни, а вплинули на демократизацію і соціалізацію конституційного права країн світу та міжнародне право після Другої світової війни, коли завдяки бурхливому розвитку виробництва сформува-

лися реальні передумови для задоволення соціальних потреб громадян.

Друге покоління прав людини називають ще системою **позитивних прав**. Вони не можуть реалізуватися без організаційної, координуючої та інших форм діяльності держави, спрямованих на їх забезпечення.

Каталог природних і громадянських прав і свобод людини поповнився соціально-економічними і соціально-культурними правами і свободами в низці конституцій ХХ ст. (Мексиканські Сполучені штати, 5 лютого 1917 р.; Італійська Республіка, 2 грудня 1947 р. та ін.), у внесених доповненнях і поправках у старих конституціях.

Соціальні, економічні та культурні права нормативно виражені у Загальній декларації прав людини 1948 р. і особливо Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 р.

Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини і правами народів. Це право на мир, безпеку, незалежність, на здорове навколишнє середовище, на соціальний і економічний розвиток і людини, і людства загалом. Йдеться про ті права особи, які не пов'язані з її особистим статусом, а диктуються належністю до якоїсь спільності (асоціації), тобто є солідарними (колективними), у яких правам особи відведене головне місце (право на солідарність, право на міжнародне спілкування тощо).

Останні призвели до інтернаціоналізації юридичних формулювань прав людини, створення міжнародних (або континентальних) пактів про права людини, законодавчого співробітництва країн у питаннях про права людини, надання національного характеру законодавствами (особливо конституційними) тих держав, що підписали міжнародні пакти про права людини.

У ХХІ столітті можна говорити про становлення четвертого покоління прав людини (право на інформаційний простір світу, на надання різних послуг – глобальна мережа Інтернет; права

людини, пов'язані з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо).

1.2. Сутність прав людини

Основоположні права людини – юридично гарантована міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства спроможна забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей і обмежує сваволлю держави.

Ознаки основоположних прав людини:

1) мають соціальний характер, оскільки залежать від характеру рівня соціально-економічного розвитку суспільства, членом якого є людина;

2) мають правовий характер, тобто, будучи соціальними, вони одночасно є своєрідними правовими благами, але безмежними, а такими, які існують у певних межах як міра свободи особи;

3) належать людині від народження і не потребують «дозволу» з боку когось, зокрема держави. Вони не обмежені територією держави і національністю людини: належать їй тому, що вона є людиною;

4) мають невідчужуваний характер: вони не можуть бути «відібрані» свавільно державою, оскільки не «дані» нею. Це природні невідчужувані права;

5) спрямовані на задоволення основних потреб, без яких людина неспроможна нормально існувати і розвиватися (достатнє харчування, одяг і житло, винагорода за працю, право на пенсію тощо);

6) мають бути загальними і рівними для всіх людей, тобто належати однаковою мірою усім людям незалежно від національності, статі, релігії, політичних переконань, службового становища та ін.;

7) гарантуються законами держави та міжнародно-правовими актами. Визнання, додержання, охорона і захист державами основних прав людини, закріплених у міжнародних актах, – показник того, що вони не тільки стали об'єктом міжнародного регулювання, але й є міжнародними стандартами, яких повинні дотримуватись усі країни.

Розділ II Конституції України закріплює основні права і свободи людини і громадянина. Загалом їх можна поділити на такі:

а) особисті (громадянські) права – це можливості людини, надані для забезпечення її фізичної та морально-психологічної індивідуальності. Вони слугують гарантією індивідуальної автономності та свободи, засобом захисту суб'єктів від свавілля з боку держави та інших людей. Серед них – право на життя; повага до гідності кожного; свобода та особиста недоторканність; недоторканність житла; таємниця листування і телефонних розмов; свобода пересування та вільний вибір місця проживання (статті 29–31, 35, 51–55 Конституції України), їх призначенням є гарантування можливостей фізичного існування та духовного розвитку людини.

Це – природні права людини, що визнаються та закріплюються державою, гарантують їй певний рівень свободи і забезпечують фактичну можливість вільно розпоряджатися собою, гарантують невтручання в індивідуальне життя.

Громадянські права і свободи виникають від народження та існують довічно. **Вони є невідчужуваними**, тобто не можуть бути обмеженими чи скасованими органами влади; не можуть бути передані або подаровані іншим суб'єктам; особа не може відмовитись від цих прав.

Саме щодо зазначеної групи прав у Конституції України встановлені вимоги, відповідно до яких не повинні прийматися закони, які скасовували чи змінювали б громадянські права. **Це є важливою гарантією непорушності гідності та свободи людини;**

б) політичні права – можливості громадянина на участь у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, діяльності

елементів політичної системи, формування представницьких органів влади. Саме до цієї групи прав належать права на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами; на збори, мітинги, походи, демонстрації; на звернення до органів державної влади та самоврядування; право кожного на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань (статті 34–40 Конституції України);

в) **економічні права** – це можливості розпоряджатися предметами матеріального характеру та здобувати засоби для існування і розвитку. Такими є право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на користування об'єктами права власності українського народу, державної та комунальної власності. Так, призначенням цієї групи прав є сприяння розвиткові ініціативи у реалізації здібностей людини, здобуванні засобів існування шляхом вільного вибору роботи та участі у виробництві матеріальних благ (статті 41–44 Конституції України);

г) **соціальні права** – можливості громадянина бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин і забезпечення йому необхідних для розвитку та існування умов. До цієї групи належать права: на працю, на страйк, на відпочинок, соціальний захист, на житло, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування; право на безпечне навколишнє середовище. Саме названі права визначають обов'язки держави забезпечити кожному мінімум засобів до існування, соціальної забезпеченості та екологічної безпеки (статті 45–52 Конституції України);

д) **культурні права** – це можливості збереження і розвитку національної самобутності людини, її духовного збагачення. Серед них – право на освіту; свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; право на результати інтелектуальної діяльності; право на свободу думки і слова; право на інформацію; право на свободу світогляду та віросповідань (статті 53–54 Конституції України).

Тому, варто пам'ятати, що будь-яка класифікація прав та свобод є умовною, головним є дотримання прав та свобод людини.

1.3. Відмінності між правами людини та правами громадянина

Права людини:

- позатериторіальні – існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі та поза зв'язком їх носія з конкретною державою;

- належать людині по факту народження як природні, невідчужувані права (наприклад, «апатриди», біженці не мають статусу громадянства, але користуються правами людини); не існують поза межами права;

- не залежать від виконання будь-яких обов'язків. Зобов'язаною стороною виступає держава, її органи, посадові особи;

- первинно закріплені в міжнародних актах, і їх реалізація здійснюється в сфері будь-якого громадянського суспільства, де б не перебувала людина.

Громадянин – людина, що законом визнається юридично приналежною певній державі.

Права громадянина:

- територіальні (національні) – передбачають наявність громадянства, тобто правовий зв'язок людини і держави;

- закріплюються в законодавстві, нормативно-правових договорах, судових прецедентах і перебувають під захистом держави, громадянином якої є певна особа;

- залежать від виконання обов'язків, якими наділені громадяни держави;

- первинно закріплені в конституції певної держави, і їх реалізація охоплює сферу відносин індивіда з певною державою.

Важливим аспектом забезпечення конституційних прав людини і громадянина є положення Конституції України про те, що її норми є нормами прямої дії, тобто позивач у суді може посылатися безпосередньо на норми Конституції.

1.4. Міжнародні стандарти прав людини

Міжнародні стандарти прав людини – це зафіксовані в юридичних актах і документах міжнародних організацій (або їх органів) принципи і норми про зміст і обсяг прав людини, що є обов'язковими або рекомендаційними настановами для внутрішньодержавної юридичної практики.

Створення ООН та прийняття її Статуту поклали початок якісно новому етапу міждержавних відносин у сфері прав людини. Положення про права людини, що відображені в статтях Статуту ООН (1945), є основою становлення нового інституту права – міжнародного захисту прав людини і основоположних свобод. Статут ООН покладає на держави обов'язок дотримуватися основних прав і свобод людини, не допускаючи водночас будь-якої дискримінації.

10 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла розроблену Комісією ООН з прав людини Загальну декларацію прав людини. Саме цей день щорічно відзначається у всьому світі як День прав людини.

Загальна декларація вперше закріпила перелік політичних, соціально-економічних та культурних прав людини. Оскільки цей документ мав форму резолюції Генеральної Асамблеї ООН, він мав рекомендаційний характер і не міг визнаватися як юридично обов'язковий.

У 1966 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Пакт про громадянські та політичні права і Пакт про економічні, соціальні та культурні права, які набрали юридичної сили у 1976 р.

Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти складають Міжнародний білль прав людини (чи Хартію прав людини), що покладає на держави обов'язок забезпечити здійснення закріплених у цих документах прав всіма необхідними засобами, зокрема й правовими.

Прийняття Міжнародного білля про права людини, внесло певні зміни у правосуб'єктність людини, що стала суб'єктом не лише внутрішньодержавного, а й міжнародного права. Держави, що приєдналися до пактів, зобов'язані увідповіднити національне законодавство до їх вимог. Так, міжнародно-правові акти мають верховенство над внутрішнім законодавством.

Міжнародне право прав людини – сукупність норм і принципів, що визначають єдині для міжнародного співтовариства права і свободи людини і встановлюють зобов'язання держав по закріпленню і гарантуванню тих із них, що ними визнаються. Компетентні органи кожної держави, насамперед суди, під час розгляду і вирішення справ у зв'язку з потребами правового (зокрема, судового) захисту використовують міжнародно-правові норми (безпосередньо чи разом з національно правовими).

Застосування міжнародно-правових норм припадає найбільше на Конституційний суд держави (перевірка конституційності закону, що застосовується або підлягає застосуванню в конкретній справі – за скаргами на порушення конституційних прав і свобод громадян). Якщо громадянин, політичні чи громадянські права якого порушені, вичерпав можливості захисту, надані національним законодавством, він може звернутися за захистом безпосередньо до Комітету з прав людини при ООН.

Міжнародно-правові документи визначили універсальний комплекс основних прав та свобод, який у єдності з конституційними правами має забезпечити нормальну життєдіяльність індивіда. Якщо певне право людини не отримало конституційного закріплення з боку держави, воно визнається таким на основі міжнародних актів, оскільки пріоритет міжнародного права щодо

внутрішньодержавного у сфері прав людини є загальновизнаним принципом міжнародного співтовариства.

Міжнародні акти (стандарти) про права людини можна поділити на два види: **загальнолюдські** (всесвітні, універсальні) та **регіонально-континентальні** (що поширюються на населення певного континенту як регіону світу).

Загальнолюдські міжнародні акти про права людини:

1. Міжнародний білль про права людини (**Хартія прав людини**), що проголошує невід'ємні права й основні свободи.

2. Угоди, спрямовані на запобігання та покарання злочинів, що призводять до грубих, масових порушень прав людини (Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів проти людства від 26 жовтня 1968 р; Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього від 09. 12. 1948 р.).

3. Конвенції, націлені на захист груп населення, які потребують особливого піклування з боку держави (Конвенція про права дитини 1989 р.; Конвенція про охорону материнства 1952 р.; Конвенція про статус осіб без громадянства 1954 р. тощо).

4. Конвенції, спрямовані на захист індивіда від зловживань з боку органів держави та посадових осіб (Конвенція проти катувань та інших жорстоких нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 року; Женевські конвенції 1949 р. про захист жертв війни).

Регіонально-континентальні міжнародні акти з прав людини: Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950), Європейська соціальна Хартія, Хартія Європейського союзу про основні права та ін.

Європейські міжнародні органи: Європейський суд з прав людини; Комісар Ради Європи з прав людини.

Кожна країна світу, що взяла на себе зобов'язання виконувати міжнародні конвенції, зокрема з прав людини, повинна керуватися засадами і нормами цих угод у своєму внутрішньому законодавстві, створювати умови для здійснення і захисту прав кожної особи.

Україна визнала права і свободи людини, проголосивши їх у положеннях Конституції та інших законодавчих актах.

Водночас існує низка виключень та обмежень щодо реалізації таких прав, які пов'язані з необхідністю балансування прав та інтересів всіх людей, що проживають у державі, а також деякі права можуть обмежуватися в період військового та надзвичайного стану.

Ситуації для вирішення

1. Основоположник доктрини природних невідчужуваних прав людини Джон Локк основним правом громадян уважав право на життя, свободу та майно. Декларація незалежності США 1776 р. проголосила право на життя, свободу і прагнення до щастя. Французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. основними назвала право на свободу, власність, безпеку та опір пригнобленню. Конституція України 1996 р. у ст. 21 закріпила принцип, згідно з яким права і свободи людини визнані невідчужуваними і непорушними, а право людини на життя – невід'ємним правом кожної людини (ст. 27).

Питання

Чи можна всі закріплені в Конституції України права і свободи вважати невідчужуваними, непорушними, природними?

Які, на ваш погляд, права людини і громадянина, крім закріплених у Конституції України, є найбільш актуальними для нашої країни в сучасних умовах? Своє рішення аргументуйте політичними і юридичними доводами.

2. У Конституції України передбачено: право на життя, право на свободу об'єднання в політичні партії, право на користування об'єктами права власності українського народу, право на працю, право на освіту, право на свободу та особисту недоторканість, право на участь в управлінні державними справами, право на страйк, право на результати інтелектуальної діяльності, право на вільний вибір місця проживання, право на мирні збори та демонстрації, право на підприємницьку діяльність, право на

відпочинок, право на свободу думки і слова, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, право на медичну охорону, право на безпечне навколишнє середовище тощо.

Питання

З'ясуйте, які із зазначених прав можуть належати людині, а які громадянину. Відповідь обґрунтуйте відповідно до чинної Конституції з посиланням на конкретні статті.

3. Юридичний обов'язок – гарантована законом міра суспільно необхідної поведінки особи. Обов'язок нерозривно пов'язаний із правом, тому що обов'язок є засобом забезпечення прав. У п. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини визначено, що «При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна піддаватися лише таким обмеженням, які встановлено законом винятково з метою забезпечення належного визнання й поваги до прав і свобод інших та задоволення справедливих вимог моралі, громадського порядку й загального добробуту в демократичному суспільстві». Використання людиною своїх прав одночасно передбачає її обов'язок захищати ці права – заради себе та інших.

Питання

З'ясуйте, які обов'язки людини та громадянина закріплені у Конституції України. Відповідь обґрунтуйте з посиланням на статті Основного Закону.

4. Підтвердити або спростувати твердження:

1. Природне право людини на повагу до її гідності є головним у системі прав та свобод людини і громадянина.

2. Конституція України гарантує свободу і рівність людей у гідності та правах, визначає право людини на повагу до її гідності як визначальне.

3. За вітчизняним законодавством приниження честі та гідності фізичної особи визнається моральною шкодою, яка підлягає відшкодуванню.

4. Терміни «гідність» та «репутація» є повністю тотожними.

5. Суди при вирішенні справ про захист гідності, честі та ділової репутації мають забезпечувати баланс між консти-

туційним правом на свободу думки і слова, правом на вільне вираження своїх поглядів та переконань з одного боку, та правом на повагу до людської гідності, з іншого.

Питання

Як ви вважаєте, які критерії забезпечення такого балансу?

5. Білорусь не ратифікувала та не визнала правомочність Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. на своїй території. Натомість Основний Закон цієї держави включав та гарантував весь перелік демократичних прав і свобод, що містилися в означених міжнародних документах. Незважаючи на це, в країні порушуються права і свободи людини і громадянина. Постійно відбуваються утиски політично активних громадян, ліквідовано інститути громадянського суспільства. В таких умовах порушується право людини на свободу та недоторканість. Група громадян, що потерпали від гонінь з боку держави, зокрема у вигляді позбавлення волі, іммігрували і вирішили подати заяву до Європейського суду з прав людини.

Питання

Чи мають право ці особи подати заяву до Європейського суду з прав людини, і якою, на вашу думку, має бути позиція суду?

Контрольні запитання

1. Дайте визначення поняття прав і свобод людини та громадянина.
2. Які ознаки основних прав і свобод людини та громадянина?
3. Назвіть класифікацію конституційних прав і свобод людини та громадянина.
4. Яка відмінність прав людини від прав громадянина?
5. Дайте визначення поняття міжнародних стандартів у сфері прав людини.

6. Назвіть універсальні міжнародні акти у сфері прав людини.

7. Проаналізуйте регіональні міжнародні акти у сфері прав людини.

8. Дайте визначення поняття «катування», відповідно до Конвенції ООН проти катувань 1984 року.

9. Охарактеризуйте екстериторіальність норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Список джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: з поправками, внесен. відповідно до положень протоколів № 11 та 14 з Протоколами № 1, 4, 6, 7, 12 та 13). *Право України*. 2010. № 10. С. 215–233.

2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. 2005. № 2.

3. Коваль Т. Сучасна концепція прав людини, як підгрунтя медіа-діяльності в Україні. Права людини та мас-медіа в Україні: збірник конспектів лекцій. К., 2018. С. 9–15.

4. Що українці знають і думають про права людини: загальнонаціональне дослідження / І. Бекешкіна та ін.; за заг. ред. Т. Печончик. К., 2017. 308 с.

5. Братасюк М. Г. Сучасна концепція прав людини: методологія дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. Вип. 4. Т. 1. С. 36–40.

6. Бордун Н. Антропологічні та соціокультурні засади захисту прав людини. *Публічне право*. 2012. № 2. С. 310–316.

Тема 2

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРАВ ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ

Невід’ємною складовою конституційного розвитку в сучасному світі є права та свободи людини. Їх належне нормативне закріплення та гарантування, а також створення дієвих механізмів практичної реалізації прав людини, стали визначальними для більшості національних конституційно-правових систем. Адже ще на початку епохи конституційної держави, в п.16 французької Декларації прав людини і громадянина (1789) чітко зазначалося, що «суспільство (*держава* – Н. С.), в якому не поділено владу і не гарантовано прав людини, не знає конституції». Відтоді наявність (конституційне закріплення) та гарантування прав людини разом із механізмом поділу державної влади на окремі гілки стали мінімально необхідною умовою існування конституційної держави як такої. Без цих двох «ознак» (прав людини і поділу влади) не існувало і не існує конституції в її сучасному розумінні. Згодом, починаючи з другої половини минулого століття, інститут прав людини поступово займає визначальне місце у механізмі функціонування демократичної держави. Це приводить до певних змін і у системі конституційного закріплення прав та свобод людини, і в наповненні такого інституту якісно новим змістом. Свідченням останнього стало «висунення» на перший план в Основному Законі Федеративної Республіки Німеччини (1949) саме конституційних положень про права людини (Розділ перший «Основні права»), запровадження в багатьох

країнах інституту конституційної скарги, створення у 1959 році Європейського суду з прав людини тощо.

В Україні існують давні традиції поваги до прав людини та її гідності. Починаючи з «Конституції Пилипа Орлика» (1710), пізніше з конституційних проектів Григорія Андрузького (1850), Михайла Драгоманова (1884), Миколи Міхновського (1905) і до конституційних актів періоду національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., – правам та свободам людини відводилось належне місце. Останнє чітко відображено в Конституції Української Народної Республіки (1918). Адже її Розділ другий («Права громадян України») містив справді весь необхідний тогочасний «набір» конституційних прав та свобод людини і громадянина, певною мірою «випереджаючи» тогочасні конституції низки інших європейських країн. З відновленням державної незалежності українського народу в 1991 році, правам та свободам людини постійно приділяється належна увага на всіх етапах конституційного формування. Їх висвітлено в Декларації про державний суверенітет України (1990), Концепції нової Конституції України (1991), змінах до чинної саме тоді ще Конституції УРСР, а також у конституційних проектах 1992–1995 рр. Своєрідним «вінцем» (завершенням) того процесу стало прийняття Верховною Радою України нової Конституції України (1996), яка системно закріпила основи конституційного статусу людини і громадянина в Україні.

2.1. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні

У чинній Конституції України важливе значення відведено закріпленню місця і ролі людини в суспільстві й державі. І хоч, на відміну від Основного Закону ФРН (1949), першим у тексті чинної Конституції України (1996) йдуть положення, які на загал регламентують питання конституційного ладу держави, проте

одна з перших її статей (ст. 3 Конституції України) містить ґрунтовні приписи. В ній, зокрема, йдеться, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Водночас саме «права і свободи людини та їх гарантії» мають визначати «зміст і спрямованість діяльності держави», а сама держава – «відповідає перед людиною за свою діяльність». Цілком логічним є визначення першого (і основного) обов'язку сучасної Української держави – це «утвердження і забезпечення прав і свобод людини». Прикметним є те, що саме цей обов'язок конституцієдавцем називається як «головний обов'язок держави».

Отож положення ст. 3 Конституції України займають головне місце у визначенні правового статусу людини і громадянина в Україні. Водночас основи (засади) правового статусу людини і громадянина в Україні ґрунтуються на низці конституційних принципів. До них конституцієдавцем віднесено принципи *невідчужуваності та непорушності* основних прав і свобод людини і громадянина, принципи – *рівноправності, невичерпності, гарантованості* прав і свобод людини і громадянина, а також принцип *єдності прав та обов'язків* людини і громадянина.

Принцип *невідчужуваності та непорушності* основних природних прав і свобод людини і громадянина (ст. 21 Конституції України) назагал означає, що всі люди визнаються вільними від народження і ніхто не може позбавити їх законних прав. Так, розглядаючи «справу *про смертну кару*» (Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999), єдиний орган конституційної юрисдикції звернув увагу на те, що головним у визнанні права людини на життя за Конституцією України є положення, згідно з яким це право є невід'ємним (ч. 1 ст. 27), невідчужуваним та непорушним (ст. 21). Право на життя належить людині від народження і захищається державою. Конституція України проголошує, що конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються і не можуть бути скасовані (ч. 2 ст. 22), що забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування прав і свобод людини і громадянина (ч. 1 ст. 157). Отже,

за своїм змістом положення частини другої статті 22 Конституції України передбачають, з одного боку, обов'язок держави гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, а з іншого – утримуватися від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже, і права людини на життя. Виходячи з положень частини другої статті 8 Конституції України, норма частини другої її статті 22 має враховуватися при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин. Позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України (абзаци перший–третій пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) від 29 грудня 1999 року № 11-рп/1999).

Принцип *рівноправності* прав і свобод людини і громадянина (ст. 24 Конституції України) означає, що здійснення прав і свобод людини і громадянина не має порушувати права і свободи інших осіб; права і свободи людини і громадянина визнаються за всіма однаково, незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, місця проживання, ставлення до релігії (ч. 3 ст. 24 Конституції України). Крім того, цей принцип проголошує рівність усіх перед законом і судом (ч. 3 ст. 8 Конституції України). Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово порушував питання принципу рівності прав і свобод людини і громадянина, визначення його сутності та особливостей застосування. Так, у своєму Рішенні від 7 травня 2002 року № 8-рп/2002 (справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб), Конституційний Суд України зазначив, що «Конституція України гарантує кожному судовий захист його прав у межах конституційного, циві-

льного, господарського, адміністративного і кримінального судочинства України. Норми, що передбачають вирішення спорів, зокрема про поновлення порушеного права, не можуть суперечити принципу рівності усіх перед законом та судом і у зв'язку з цим обмежувати право на судовий захист» (абзац третій пункту 4 мотивувальної частини). «Відповідно до положень Конституції України, – говориться у Рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (справа про призначення судом більш м'якого покарання), – громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Принцип рівності всіх громадян перед законом – конституційна гарантія правового статусу особи, що поширюється, зокрема, на призначення кримінального покарання. Притягнення особи, яка вчинила злочин, до кримінальної відповідальності не лише означає рівність усіх осіб перед законом, а й передбачає встановлення в законі єдиних засад застосування такої відповідальності» (абзац перший підпункту 4.2 пункту 4 мотивувальної частини).

Конституційний Суд України також спеціально звертав увагу на ту обставину, що «гарантована частиною першою статті 24 Конституції України рівність громадян перед законом означає рівну для всіх обов'язковість конкретного закону з усіма відмінностями у правах або обов'язках, привілеях чи обмеженнях, які в цьому законі встановлені. Але всі відмінності у привілеях чи обмеженнях щодо різних категорій індивідів, встановлені законом, не можуть бути пов'язані з ознаками, передбаченими частиною другою статті 24 Конституції України. Зазначений принцип визначає загальне правило неприпустимості встановлення за соціальними або особистими ознаками привілеїв чи обмежень і не є абсолютним» (абзац другий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у «справі про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування» від 16 жовтня 2007 року № 8-рп/2007). Заразом «гарантована Конституцією України рівність усіх людей в їх правах і свободах означає необхідність забезпечення їм рівних правових можливо-

стей і матеріального, і процесуального характеру для реалізації однакових за змістом та обсягом прав і свобод» (абзац п'ятий підпункту 2.2 пункту 2 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у «справі про рівність сторін судового процесу» від 12 квітня 2012 року № 9-рп/2012).

Важливе значення у визначенні статусу людини і громадянина мають і інші принципи. Так, зокрема, принцип *неможливості звуження змісту та обсягу* конституційних прав і свобод людини і громадянина при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів (ч. 3 ст. 22 Конституції України) відіграє позитивну роль у забезпеченні прав і свобод людини, особливо так званих малозабезпечених категорій наших громадян. У частині першій статті 22 Конституції України йдеться про *невичерпність* права і свобод людини і громадянина в Україні. Останнє фактично означає, що визначений Конституцією України перелік прав і свобод людини та громадянина не є остаточним, оскільки в демократичній державі він може бути доповнений та урізноманітнений, відповідно до суспільних потреб. Принцип *гарантованості* прав і свобод людини і громадянина полягає в тому, що конституційні права та свободи гарантуються державою і не можуть бути скасовані, а принцип *єдності прав та обов'язків* людини і громадянина (ст. 23 Конституції України). Так, ч. 2 ст. 13 Конституції України проголошує, що кожен громадянин має право, відповідно до закону користуватися природними об'єктами права власності народу. Водночас ст. 66 Конституції України передбачає, що кожний зобов'язаний не заподіяти шкоди природі, культурній спадщині, відшкодувати завдані ним збитки.

2.2. Система конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні. Конституційні обов'язки

Сукупність конституційних прав, свобод і обов'язків, які визначають статус громадянина України в суспільстві та державі, утворюють певну систему, яка справді охоплює всі найважливіші сфери життя і діяльності людини. Заразом права, свободи й обов'язки громадян перебувають у певному взаємозв'язку між собою, часто обумовлюючи одне одного. Вони не являють собою якоесь хаотичне нагромадження, а є елементами єдиного механізму, в якому те чи інше «право» або «свобода» безпосередньо виконують свою конкретну функцію, а всі вони – приводять у рух цілий умовний механізм під назвою – «конституційний статус людини і громадянина». Своєю чергою, конституційні права та свободи, як і конституційні обов'язки творять свої локальні підсистеми.

У науці конституційного права вироблені різні підходи щодо класифікації прав і свобод людини і громадянина. У спеціальній юридичній літературі також є різні бачення щодо самих чинників, за якими можна класифікувати конституційні права і свободи.

Одним з найбільш поширених підходів є поділ конституційних прав і свобод на три основні групи, а саме – на особисті, політичні та соціально-економічні права та свободи. Кожна з цих груп, відповідно, є широко представлена в Конституції України.

Так, групу *конституційних особистих прав і свобод людини* (під якими заведено розуміти закріплені в Конституції України можливості людини, необхідні для її фізичного існування, задоволення її біологічних та матеріальних потреб, а також для збереження, вияву, розвитку та захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду і духовності) складають – право на життя (ст. 27 Конституції України), право на повагу своєї гідності (ст. 28 Конституції України), право на особисту свободу і недоторканість (ст. 29 Конституції України), право на таємницю особистого життя (ст.ст. 31, 32, 51, 52 Конституції України), право на недоторканість житла (ст. 30 Конституції України), свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України), свобода пересування та право і право вільного

вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України), право знати свої права (ст. 59 Конституції України), право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної і моральної шкоди, завданої органами державної влади чи органами місцевого самоврядування (ст. 56 Конституції України), право на судовий захист своїх прав (ст. 55 Конституції України), право на правову допомогу (ст. 56 Конституції України), свобода від зобов'язання виконувати явно злочинні розпорядження і накази (ст. 60 Конституції України).

До групи *конституційних політичних прав і свободи людини і громадянина* (закріплених у Конституції України можливостей людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування) входять: право на участь в управлінні державою (ст. 38 Конституції України), право на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (ст. 39 Конституції України), право на об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст.ст. 36, 37 Конституції України), свобода думки і слова (ст. 34 Конституції України) та право на індивідуальні та колективні скарги (ст. 40 Конституції України).

Третю групу прав і свобод людини і громадянина – *конституційні соціально-економічні права і свободи* (закріплені в Конституції України можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби до існування, а також можливість доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку) складають – право на працю (ст. 43 Конституції України), право на відпочинок (ст. 45 Конституції України), право на страйк (ст. 43 Конституції України), право на власність (ст. 41 Конституції України), право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України), право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України), право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України), право на житло

(ст. 47 Конституції України), право на освіту (ст. 53 Конституції України), свобода літературної, художньої, технічної та наукової діяльності (ст. 54 Конституції України), право на достатній життєвий рівень (ст. 48 Конституції України), право на безпечне довкілля (ст. 50 Конституції України).

Невід'ємною складовою конституційно-правового статусу людини і громадянина є їхні конституційні обов'язки. Як і права людини конституційні обов'язки стосуються найважливіших сфер життєдіяльності особи, суспільства і держави. Вони стосуються здійснення прав особи, політичної, економічної, соціальної, культурної та інших сфер діяльності.

До *конституційних обов'язків* (встановлених Українською державою й закріплених в Конституції України та її законах зобов'язань осіб на користь держави, а також певних мір необхідної поведінки особи, яка передбачена Конституцією та спрямована на задоволення потреб і інтересів інших суб'єктів суспільних відносин) відносяться такі обов'язки – не порушувати права і свободи інших людей (ст. 23 Конституції України), неухильно додержуватися Конституції та законів України (ст. 68 Конституції України), захищати незалежність та територіальну цілісність України (ст. 65 Конституції України), шанувати державні символи (ст. 65 Конституції України), сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 59 Конституції України), не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині відшкодовувати завдані ним збитки (ст. 66 Конституції України), а також обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітніх дітей утримувати своїх непрацездатних батьків (ст. 66 Конституції України).

Конституційні права і свободи людини і громадянина, так само як і конституційні обов'язки відображено в численних законах, інших правових актах, а також актах Конституційного Суду України. Головним призначенням таких нормативних документів є забезпечення належної реалізації закріплених в Основному Законі держави прав та свобод людини і громадянина, а також створення відпорних умов для гід-

ного виконання громадянами України своїх конституційних обов'язків.

2.3. Конституційно-правові гарантії прав та свобод людини і громадянина в Україні

Чинною Конституцією України передбачено і закріплено значний комплекс гарантій прав та свобод людини і громадянина. Зазвичай під гарантіями реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина здебільшого розуміють такі умови та засоби, а також принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав та свобод. Ці явища виступають гарантією виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них із метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина. Такі гарантії поділяються на загальні (політичні, економічні, соціальні) та спеціальні – або правові (юридичні) гарантії. Політичними гарантіями виступає суверенітет держави, демократичний лад, політична система тощо. Економічні гарантії – ринкова економіка, непорушність права власності, свобода підприємницької діяльності тощо. Соціальні гарантії – визнання людини найвищою соціальною цінністю, побудова суспільного життя на засадах багатоманітності, соціальна спрямованість економіки. Натомість, правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина – це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони та захисту. Серед правових гарантій захисту прав людини важливе місце займають міжнародно-правові та конституційні гарантії.

Важливими в системі правових гарантій реалізації прав та свобод людини є *конституційні положення* про те, що: 1) «норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду

для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується» (ст. 8 Конституції України); 2) «права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод» (ст. 8 Конституції України); 3) про судовий захист прав та свобод людини (ст. 55 Конституції України).

Відповідно до частин 1–2 ст. 55 Конституції України «Права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дії чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Даючи офіційне тлумачення цих положень, Конституційний Суд України визначив: а) «Частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмовити у правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене»; б) «частину другу статті 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дії чи бездіяльність порушують або ущемляють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді. Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду

в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду. Подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду» (Рішення Конституційного Суду України від 25 грудня 1997 року № 9-зп/1997).

Важливим елементом системи захисту прав людини в сучасній демократичній державі є інститут омбудсмена – парламентського захисника прав людини. Відповідно до ст. 101 Конституції України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Метою парламентського контролю, який здійснює Уповноважений, є: захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина суб'єктами; запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; сприяння увідповідненню законодавства України про права і свободи людини і громадянина до Конституції України, міжнародних стандартів у цій галузі; поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» (2016) в Україні запроваджено інститут конституційної скарги – гарантованого Основним Законом держави права будь-якої особи на звернення до органу конституційної юрисдикції з проханням перевірити на відповідність Конституції будь-якого Закону чи його окремої частини. Для цього ст. 55 Основного Закону держави доповнено окремою частиною такого змісту «кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з

підстав установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом». Очевидно, що запровадження конституційної скарги має на меті суттєво зміцнити систему конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Водночас, відповідно до ст. 55 Конституції України, «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. Можливість використовувати порядок захисту своїх суб'єктивних прав і свобод, який застосовується у країнах – членах Ради Європи, з'явився у громадян України після її вступу до Ради Європи.

2.4. Особливості правового статусу окремих категорій осіб

Основи правового положення іноземців в Україні закладено в положення Конституції України та низці її законів, зокрема в Законах України «Про правовий статус іноземців» та в Законі України «Про біженців». Так, у статті 26 Конституції України йдеться, що «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом». Вказані конституційні положення деталізовані на рівні законів України.

За порушення іноземцями встановленого порядку перебування в Україні (тобто проживання без документів на право проживання в Україні або проживання за недійсними документами, недотримання встановленого порядку реєстрації або пере-

сування і вибору місця проживання, працевлаштування, ухилення від виїзду після закінчення терміну перебування, а також за недотримання Правил транзитного проїзду через територію України) до них застосовуються заходи відповідно до законодавства України. Іноземцю, який порушує законодавство України, якщо ці порушення не передбачають адміністративної або кримінальної відповідальності, може бути скорочено визначений йому термін перебування в Україні.

Іноземця може бути видворено за межі України за рішенням органів внутрішніх справ або Служби безпеки України якщо: його дії суперечать інтересам забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку; це є необхідним для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України; він грубо порушив законодавство про правовий статус іноземців.

Відповідно до чинного законодавства, іноземцям може бути надано статус «біженця». Біженець – це іноземець (іноземний громадянин чи особа без громадянства), який внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, національності, ставлення до релігії, громадянства, належності до певної соціальної групи або політичних переконань вимушений залишити територію держави, громадянином якої він є (або територію країни свого постійного проживання), і не може або не хоче користуватися захистом цієї держави внаслідок зазначених побоювань та щодо якого в порядку та за умов, визначених законодавством, прийнято рішення про надання йому статусу біженця.

До прав біженця, зокрема, належать: право вибору місця тимчасового проживання із запропонованого їй міграційною службою переліку населених пунктів і пересування на території України за умов дотримання правил, установлених для іноземців; право на працю за наймом або на підприємницьку діяльність, придбання у власність майна за умов, передбачених законодавством України для іноземців; право на охорону здоров'я та відпочинок у порядку, передбаченому законодавством для громадян України; право на одержання грошової допомоги, пенсій

та інших видів соціального забезпечення в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України; на користування житлом, наданим у місці тимчасового проживання; право на навчання в порядку, передбаченому законодавством України для іноземців; право на користування надбанням культури; право на свободу совісті та вільне відправлення релігійних обрядів; право на недоторканність особи, житла, охорону законом особистого життя, таємниці листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень; право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, особисту свободу та житло, а також захист майнових та немайнових прав; право на вступ до легалізованих громадських організацій відповідно до їх статутів.

Серед обов'язків біженця, насамперед «стоять» дотримання Конституції та законів України, виконання рішень і розпоряджень органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, виконання законних вимог державних органів і їх службових осіб.

Ситуації для вирішення

1. Частиною другою ст. 3 Конституції України передбачено, що «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави».

Що означає зазначений конституційний припис для організації діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в Україні?

Наведіть приклади «позитивного» та «негативного», на ваш погляд, застосування наведеного конституційного положення в законотворчій діяльності українського парламенту.

2. Верховна Рада України ухвалила «Виборчий Кодекс України», яким, зокрема, передбачено перехід виключно на пропорційну виборчу систему при обранні народних депутатів України. На час ухвалення «Виборчого Кодексу України», громадяни України обирали народних депутатів України за змішаною (пропорційно-мажоритарною) виборчою системою.

Чи відмова від пропорційно-мажоритарної виборчої системи при обранні народних депутатів України не порушує конституційного принципу недопущення звуження змісту та обсягу наявних прав і свобод при прийнятті нових законів (частина третя ст. 22 Конституції України)?

3. Ухвалюючи Закон України «Про закордонних українців» (*Відомості Верховної Ради України, 2004, № 25, ст. 343*), парламентаріями було передбачено право на щорічне встановлення для закордонних українців «квоти прийому до вищих навчальних закладів України в межах обсягів державного замовлення» (ч. 3 ст. 9 Закону).

Які конституційні положення, на ваш погляд, обумовлюють (обґрунтовують) встановлення законодавцем наведеного положення Закону України «Про закордонних українців»? Чи не суперечить це конституційному принципу «рівності людей у своїй гідності і правах» (ст. 21 Конституції України)?

4. У частині першій ст. 28 Конституції України йдеться про те, що «кожен має право на повагу до його гідності», сама ж «гідність людини» віднесена конституцієдавцем до групи категорій «найвищих соціальних цінностей» (частина перша ст. 3 Конституції України). Офіційного тлумачення конституційного словосполучення «гідність людини» в Україні поки що не має.

Проаналізувавши зміст Закону України «Про зовнішню трудову міграцію» (*Відомості Верховної Ради, 2015, № 49–50, ст. 463*) наведіть приклади вдалого, на ваш погляд, дотримання законодавцем конституційного припису щодо забезпечення права на повагу до гідності українських трудових мігрантів при прийнятті згаданого Закону.

5. Незаконна анексія Російською Федерацією 2014 року Криму, окупація нею ж окремих районів Донецької та Луганської областей спричинили до значних людських жертв, масового порушення прав людини, втрати українськими громадянами свого житла, а також спровокували небачені раніше в Україні внутрішньо міграційні процеси. Верховна Рада України прийняла спеціальний закон «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (*Відомості Верховної Ради, 2015, № 1,*

ст. 1), який мав би (хоча б частково) вирішити повсталі проблеми. Однак умови гібридної війни, а також породжені нею глибокі соціально-економічна та політична кризи, стали на заваді досягненню поставленої мети.

Якими, на ваш погляд, першочерговими заходами мала бути наповнена діяльність Верховної Ради України для належного забезпечення всієї повноти конституційних політичних прав громадян України, які вимушено стали внутрішньо переміщеними особам?

Контрольні запитання

1. Що таке конституційні права і свободи людини і громадянина?
2. У чому полягає зміст принципу невичерпності прав і свобод людини?
3. У чому полягає зміст принципу єдності прав та свобод людини?
4. Які політичні права і свободи мають громадяни України?
5. Які економічні права мають громадяни України?
6. Які соціальні свободи мають громадяни України?
7. Які конституційні обов'язки покладено на громадян України?
8. Які гарантії прав людини, передбачені Конституцією України?
9. Які обов'язки покладаються Конституцією України на її громадян?
10. Які обов'язки в Україні мають біженці?
11. Якими політичними правами можуть скористатися в Україні біженці?

Список джерел

1. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254-80>.
2. Про громадянство України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 13. Ст. 65.
3. Про закордонних українців: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 25. Ст. 343.
4. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2012. № 19–20. Ст. 179.
5. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 1. Ст. 1.
6. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 49–50. Ст. 463.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99>
8. Антологія конституційного процесу в сучасній Україні: збірник документів / автор-укладач Віктор Мусіяка. К.: Центр Разумкова; Вид-во «Заповіт», 2017. 782 с.
9. Бурда С. В., Стецюк Н. В. Гендерна рівність в Україні: суспільно-політичні та конституційно-правові аспекти. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: збірник наукових праць / гол. ред. В. Л. Ортинський*. Львів, 2006. Вип. 3. С. 34–40.
10. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / за ред. академіка НАН України Ю. С. Шемшученка. К.: Вид-во «Юридична думка», 2008. 252 с.
11. Конституція незалежної України: навч. посібник / кол. авт.; за ред. В. Ф. Погорілка, Ю. С. Шемшученка, В. О. Євдокимова. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Спілка юристів України, 2000. 428 с.
12. Рабінович П. М. Права людини і громадянина в Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень). Х.: Право, 1997. 64 с.
13. Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України. Повний курс: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2018. 556 с.
14. Стецюк Н. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. Вип. 20. № 960. Львів: Вид. Львівської політехніки, 2018. С. 155–161.
15. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс: підручник. К.: Юрінком Інтер, 2018. 464 с.

Тема 3

РОЛЬ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ДЕМОКРАТИЧНІЙ ПРАВОВІЙ ДЕРЖАВІ

3.1. Навіщо правоохоронним органам дотримуватися прав людини?

Сьогодні актуальною є проблема переосмислення доцільності та ефективності дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів та можливостей реалізації ними захисту прав людини.

Розглядаючи питання прав людини, потрібно звернути увагу на два поняття, які й визначатимуть тематику цього розділу, це права людини та правоохоронні органи.

Права людини – це всі можливості людини, які необхідні їй для вільного існування та розвитку, визнаються невід’ємними, мають бути загальними та рівними для кожного, забезпечуватися та захищатися (частина, за яку відповідають такі структурні одиниці держави, як правоохоронні органи) державою на основі природно-правових міжнародних стандартів і обмежують сваволю держави щодо особи.

До правоохоронних органів держави належать органи державної влади, на які, відповідно до Конституції та законів України, покладено здійснення правоохоронних функцій.

Правоохоронна діяльність держави та зазначених органів проводиться для того, щоб було дотримано та забезпечено вер-

ховенство права, яке має бути спрямоване на захист прав та свобод людини та громадянина і гарантії їх здійснення.

Головною метою та завданнями цих органів є охорона правопорядку, яка здійснюється у встановленому законом порядку, та дотримання ними прав та свобод людини під час виконання своєї особливої діяльності, яка регламентована та встановлена відповідним спеціальним законом.

Національна поліція, яка входить до складу правоохоронних органів, є особливим органом, який служить суспільству. Служіння суспільству виявляється в такий спосіб, як забезпечення та дотримання й охорона прав і свобод людини.

У своїй діяльності зазначений орган має ґрунтуватися на принципі верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями, та на принципі законності. Поліція діє виключно на підставі та у межах повноважень, й у спосіб, що чітко визначений Конституцією України її законами.

Серед численних обов'язків поліцейського є, на наш погляд, два головних обов'язки, на яких ґрунтуються всі інші. Це – професійне виконання своїх службових повноважень, відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових інструкцій та положень, повага й не порушення (дотримання та виконання) основних прав і свобод людини.

Варто детальніше розглянути вказані основоположні обов'язки. Для того, щоб ці обов'язки функціонували на належному рівні, потрібно звернутися до звичайних природно-правових основ духовності будь-якої людини (адже професіоналізм саме й вибудовується на особистісних особливостях особи). Моральні цінності особистості та суспільства, в якому вона мешкає, формують модель поведінки. Високий рівень усвідомленості та розуміння своїх прав формують правильну поведінку в суспільстві та соціумі.

Проте до службовців та людей, які займаються виконанням та забезпеченням функцій держави, більш прискіплива увага не лише з боку держави, але й суспільства зокрема. Тому виконання свої функціональних, професійних обов'язків повинно

мати високий рівень та ступінь відповідальності та обізнаності зі всіма правами людини та громадянина.

Головними критеріями, які мають застосовуватися в діяльності правоохоронних органів, є усвідомлення ступеня довіри суспільства до захисту своїх прав з боку держави. І правоохоронні органи, одні з-поміж головних структурних одиниць держави, які мають сприяти в їх дотриманні, а в разі порушення докласти всіх зусиль з відновлення втрачених прав та свобод людини та громадянина.

Проте виникає цікавий з наукового погляду та не зовсім досліджений елемент щодо дотримання прав людини, яка має як професійний обов'язок (свої функціональні обов'язки) звичайні права людини, які можуть бути порушені іншими особами під час несення служби, виконання затримання, під час розгляду судових справ, чи допиту тощо. Тобто певною мірою правоохоронні органи та особи, на яких покладені правоохоронні функції держави, теж можуть зазнавати порушення прав людини (ба навіть це виглядає складніше, оскільки, виконуючи свої професійні завдання, потрібно чітко дотримуватися меж й прав інших осіб, а також не перевищувати зазначених зобов'язань і контролювати порушення щодо себе і як особистості, і як особи, яка здійснює спеціальні функції держави).

На формування професіоналізму головно впливає внутрішній імператив службового обов'язку, який складається протягом навчального та службового досвіду. Внутрішній імператив службового обов'язку сприяє впорядкуванню думок та зосереджує, що важливо для діяльності поліцейського та під час прийняття правильного рішення, здебільшого в екстремальним умовах чи подіях. Внутрішній імператив службового обов'язку виступає моральним та духовним критерієм професійної діяльності правоохоронних органів, що важливо в процесі дотримання прав людини.

Дотримання прав людини є однією з форм реалізації правових норм. Головне правило в такій формі реалізації правової норми полягає в тому, що суб'єкт при дотриманні не вчиняє дій, заборонених приписами права.

Це важливе правило, яке потрібно чітко та неухильно пам'ятати і виконувати, а надто тим (правоохоронним органам), котрі мають серед свої законних повноважень застосування легальної сили, навіть, аж до застосування державного примусу.

Попри використання законної сили правоохоронні органи, насамперед зацікавлені в дотриманні прав людини, що, своєю чергою, тягне за собою такі дієві та ефективні важелі керування державою, як правова та правомірна поведінка, мир та спокій громадян, всебічне та дієве правосуддя, реалізацію принципу верховенства права та справедливості тощо.

Як зазначалося, права людини добре зафіксовані та чітко прописані на законодавчому рівні в багатьох країнах світу як правові основи життєдіяльності людини та її потреб, інтересів й свобод.

З іншого боку, – це структурні повноваження правоохоронних органів держави щодо дотримання вказаних прав людини всіма іншими індивідами і безпосереднє забезпечення та не порушення такого дотримання в своїй професійній (службовій) діяльності.

Розглядаючи апарат примусу держави, також потрібно згадати й про апарат управління держави. Це два взаємозалежні структурні підрозділи структури держави, які щодня зіштовхуються з основними правами людини та громадянина в своїй професійній діяльності. Майже вся діяльність держави з позиції демократії, з позиції права та природно-правових основ її створення покликана задовольняти інтереси, потреби, свободи та права людини.

Це найголовніше завдання будь-якої правової, демократичної та соціально-врівноваженої держави, яка має на меті всебічний розвиток особистості та в разі недодержання вказаного вектору – захист вказаних особливостей людини та громадянина.

Оскільки система правоохоронних органів держави є особливим її елементом, то зазначена структура, маючи право застосовувати легальний та законний примус, виступає

актуальною та певною мірою проблемною темою для розгляду.

Права людини в діяльності правоохоронних органів мають відповідати таким природно-правовим поняттям та принципам, як справедливість, рівноправність, законність та верховенство права, що, своєю чергою, означає те, що дії правоохоронних органів держави неупереджено мають відповідати правовій істині та здійснюватися на законних та чесних, моральних та легальних підставах чи основах.

Саме про основні та ґрунтовні положення дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів розглянемо детальніше. Спробуємо розглумачити ґрунтовні природно-правові основи діяльності правоохоронних органів держави щодо дотримання ними прав людини й громадянина та природно-правове підґрунтя їхнього виконання.

Принципи та правові гарантії діяльності правоохоронних органів мають насамперед ґрунтуватися на засадах справедливості та законності покарання, що має виявлятися передусім відповідно до сучасних загальнолюдських цінностей та прав, свобод людини. Але така справедливість не може бути абсолютною, бо має відповідати певному морально-правовому, соціально-економічному та природно-правовому рівню розвитку суспільства та держави.

Розширення правового простору демократичних прав і свобод через їх закріплення в Конституції України (що повною мірою відповідає міжнародним стандартам прав людини) вимагає розробки організаційно-правових механізмів їх реалізації, які ввійдуть складовою якісно нового справедливого законодавства, відповідаючи сучасним потребам українського суспільства.

Конституційне законодавство України, вдосконалені та оновлені Кримінальний, Цивільний, Цивільно-процесуальний, Господарсько-процесуальний та інші кодекси України та відповідне українське законодавство, що регулює діяльність правоохоронних органів і, зокрема, органів внутрішніх справ (Національної поліції), поклали початок формуванню основних пра-

вових засад професійної діяльності, заклали правову основу відповідальності органів внутрішніх справ і їх посадовців, закріпивши загальні принципи та моделі механізму реалізації в їх діяльності принципів дотримання прав людини, принципів справедливості та відповідальності.

У сучасній правовій системі та сучасних правових реаліях життя українського суспільства відчутні європейські стандарти та певні акценти змін у правоохоронній діяльності. Правоохоронні органи та їхня діяльність поступово (завдяки законодавчим змінам, які дедалі більше відповідають гуманістичним принципам та принципам справедливості, демократизму, верховенства права та міжнародним стандартам у дотриманні прав людини) змістилися у бік поваги гідності людини як особистості, захисту її інтересів, що, своєю чергою, утверджує та забезпечує права та свободи людини у правовій демократичній державі, їх розвиток стає основним обов'язком держави та її головних органів, які мають захищати права людини (зокрема силових структур держави).

Правоохоронні органи, особливо структурні підрозділи Національної поліції, одні з перших мають стояти на захисті прав і свобод людини та громадянина та бути обізнаними у їх правах. Адже первинні порушення прав людини щодня розглядають працівники поліції та інші правоохоронні органи. Проте рівень професіоналізму правоохоронних органів має ґрунтовніше досліджуватися та реформатовуватися під кутом зору захисту та дотримання прав людини. Головне завдання сучасної правоохоронної системи – це додержання та виконання (тобто зобов'язання неухильності виконання свої професійних обов'язків) основоположних прав людини та громадянина.

Однак передчасно вважати розглядуване нами питання повністю вирішеним. У науковій розвідці ставиться завдання сформулювати сучасне розуміння прав людини як природно-правової категорії, що відповідає актуальним тенденціям наближення вітчизняного законодавства до міжнародних стандартів пріоритету прав людини.

Проблема, яка пов'язана з правами людини в діяльності правоохоронних органів у вітчизняній науці, розроблена доволі широко. В новітніх правових підручниках зазначена тема, зокрема навіщо правоохоронним органам дотримуватися права людини, займає завжди першорядне місце, питання принципів діяльності правоохоронних органів повинні бути глибоко дослідженні за змістом, поняттям, сутністю, видами, значенням тощо.

Безперечно, розглядаючи питання дотримання прав людини в правоохоронній діяльності треба, передусім, звертати увагу на такі права, як жорстоке чи нелюдське поводження, що понижує гідність особи, право на особисту недоторканість, право рівності перед законом та рівність на захист законом, ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання, ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом тощо.

Обізнаність в основних правах людини та їх дотриманні правоохоронними органами сприяє рівню впевненості людини та громадянина в житті, в тому, що вони мають захист з її боку, отже, почуватися у безпеці та можуть розраховувати на державний захист (тобто повноцінно мають на це право, і за внутрішнім, і за міжнародним законодавством).

Проте є ще й інший аспект, який стосується зобов'язальності людини. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання та поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

Маючи два взаємозалежні аспекти в дотриманні прав людини (право мати всі природно-правові права та свободи людини та обов'язок держави (правоохоронних органів зокрема) дотримуватися та захищати вказані права людини), потрібно

говорити про наявність тісної співпраці суспільства та правоохоронних органів, а також міжнародного та внутрішнього законодавства.

Ще одним важливим питанням в розгляді прав людини в контексті діяльності правоохоронних органів є таке, яке стосується ролі керівництва правоохоронних органів у дотриманні цих прав людини.

Сьогодні ми часто простежуємо тенденції відкритості та гласності розгляду тих чи інших дій правоохоронних органів. Це свідчить про небайдужість громадськості до таких структурних правоохоронних одиниць держави, що похвально впливає на рівень професіоналізму вказаних органів. Проте є й недоліки в діяльності керівництва правоохоронних структур.

Керівник будь-якої структури це, насамперед, управлінець та фахівець, який має практичний та дієвий досвід, й розуміння своєї справи та свого місця призначення. А отже, бачить й перспективи та певні упущення в діяльності структурного елемента.

Зауважимо, що роль керівника правоохоронних органів будь-якого рівня має мати нейтралітет щодо політики, але водночас чітко стояти на позиціях закону та верховенства права. Неправомірний розподіл пріоритетів у діяльності вищого керівного складу правоохоронної системи може призводити до негативних наслідків (де із захисників прав людини вони перетворюються на каральні та репресивні органи). Ще один важливий аспект ролі керівника правоохоронних органів – це внутрішнє наповнення особистості керівника та рівень внутрішнього імперативу (тобто рівень професіоналізму, обізнаності, досвідченості та моральні критерії його діяльності).

Проте роль керівника без його особового складу, без колективу, без згуртованості та єдності в ньому, без дотримання та використання правових ідеалів та принципів прав буде недієвою. І в теорії права та держави є багато суміжних та поєднаних правових понять й елементів (наприклад, держава та права, права та обов'язки, дотримання та відповідальність тощо), і в діяльності правоохоронних органів є поєднання двох взаємо-

залежних одиниць (це керівник та його підлеглі, колектив, особовий штат тощо).

Звичайно, не потрібно забувати й про відповідальність керівника правоохоронного органу. Відповідальність – категорія етики і права, яка відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особи до суспільства (людства загалом), що характеризується дотриманням норм права і моралі. Відповідальність не лише за дії в своїй професійній діяльності та виконання покладених державою завдань, але частково йдеться й про відповідальність за своїх підлеглих (соціальна відповідальність, моральна, корпоративна тощо).

Головна роль керівника та всієї правоохоронної системи держави полягає в забезпеченні законності, попередженні та припиненні правопорушень, максимально можливому усуненні збитків (і моральних, і матеріальних), що були заподіяні суспільству, громадянину чи людині.

У цьому сконцентровано два важливі соціальні завдання:

по-перше, суспільство та кожний громадянин мають бути впевнені, що правопорушення припиняються за допомогою належних заходів державного примусу, що права та охоронювані законом інтереси захищені від протиправних посягань;

по-друге, боротьба з правопорушеннями ведеться на підставі закону, що забезпечує недоторканість, захист прав та свобод громадянина, який не скоїв протиправних дій.

Своєю чергою, інститут юридичної відповідальності (як один із критеріїв діяльності правоохоронних органів) держави є одним з основних гарантій прав та свобод особи, який забезпечує послаблення тиску держави на суспільство та дає змогу контролювати йому дії держави та рішення органів і посадових осіб, адже в такому разі держава сама встановлює функціонування власної публічно-правової сфери та відповідальності. Питання юридичної відповідальності держави (керівництва чи правоохоронних органів загалом) перед особою є актуальним для сучасної України.

Позитивним є те, що на цьому етапі вказаний інститут включає норми міжнародного права, ратифіковані Україною,

конституційні норми, які зазначалися, та норми інших галузей права, які передбачають відповідальність держави та її посадових осіб, що, своєю чергою, всіляко сприяє дотриманню в державі прав людини.

3.2. Поняття та функції правоохоронних органів України

Одним із найважливіших показників демократичності держави та панування в ній принципу верховенства права є реальність забезпечення прав і свобод людини, «людина повинна отримати ефективний захист від держави не тільки в законі, але і на практиці». Саме тому більшість країн світу приділяють значну увагу вдосконаленню організації та діяльності правоохоронних органів. Як показує досвід, наявність у державі конституційного законодавства, що визнає основні права і свободи людини та громадянина, не є гарантією створення належних умов для їх охорони та захисту від протиправних посягань і подальше їх поновлення. Саме якісна та гармонійна робота державних інститутів, створених для досягнення цієї мети, має стати основою у забезпеченні реалізації конституційних прав і свобод людини та громадянина.

Правоохоронні органи символізують присутність держави у нашому повсякденному житті, її здатність втручатися та захищати, коли такий захист необхідний. Для багатьох правоохоронні органи також можуть бути символом цілісності суспільства та його прихильності до цінності честі та обов'язку.

Правоохоронні органи представляють монополію держави на використання примусу, що, своєю чергою, є необхідною умовою для забезпечення ефективної діяльності закону. Їх завдання – утримати суспільство від вчинення злочинів, аморальних дій, поганих намірів та змови вчиняти незаконні дії.

Тому до правоохоронних органів та їхнього професіоналізму пред'являються особливі вимоги, які стосуються відокремленості правоохоронної системи від політики, ієрархічної струк-

тури, квазі-воєнного характеру, зобов'язання вести ефективну діяльність, централізованого командування, технологічного забезпечення, добре освічених працівників та високих норм етики. Тільки за умови високопрофесійної роботи правоохоронної системи вона сумісна з демократією, а вимоги професіоналізму значною мірою пов'язані з поняттям «ефективності влади».

Правоохоронні органи мають потужну зброю проти приватних систем панування, але разом можуть стати інструментом узурпації влади. Враховуючи це, завданням демократії є забезпечення балансу, при якому правоохоронна система виступає ефективним засобом стримування приватного панування і не перетворюється на інструмент окремих політичних сил.

Тому державі важливо мати ефективну систему правового регулювання діяльності правоохоронних органів з чітко визначеними повноваженнями, механізмом внутрішнього та зовнішнього нагляду за їх виконанням та систему вимог щодо здійснення таких повноважень. Поняття позитивних зобов'язань держави суттєво впливає на формування цієї системи. Саме з державними правоохоронними органами вона значною мірою пов'язана у сфері ефективного виконання своїх позитивних зобов'язань у галузі прав людини.

В Україні поняття «правоохоронні органи» стало використовуватися після прийняття Конституції України 1996 року. Норми Основного Закону передбачають, що забезпечення державної безпеки та охорони державного кордону України – це сфера відповідних військових формувань та правоохоронних органів, організація та правила експлуатації, що визначено в Законі. Так, у Конституції України поняття «правоохоронні органи» використовується лише один раз – у частині 3 статті 17, де спеціальне завдання забезпечення державної безпеки та захисту державного кордону України покладено на відповідні формування військових частин та правоохоронних органів, організацію та принципи дії яких визначено в Законі.

До числа правоохоронних органів відносять органи внутрішніх справ і органи державної безпеки. Іноді до цього переліку включено також прокуратуру. Згідно з ч. 1 ст. 2 Закону України

«Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» від 23.12.1993 р. № 3781-ХІІ до правоохоронних органів належать органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

В окремих актах законодавства надається визначення правоохоронних органів, але воно є занадто широким: правоохоронні органи визначаються як державні органи, які відповідно до законодавства виконують правозастосовні або правоохоронні функції.

Законодавець визначає правоохоронні органи як органи, які здійснюють правоохоронні функції. Хоча визначення терміна «правоохоронні функції» у нормативно-правових актах немає. На практиці така нормативна невизначеність призводить до правових колізій, дублювання функцій та серйозних непорозумінь при застосуванні норм того чи іншого нормативно-правового акту. Тому у практичній діяльності органів державної влади необхідно усунути упущення законодавства у вказаному напрямі, насамперед шляхом розкриття сутності поняття «правоохоронні органи» та визначення вичерпного переліку правоохоронних органів.

Для розуміння сутності правоохоронних органів потрібно виокремити притаманні для них ознаки:

- 1) правоохоронний орган є органом державної влади (державновладний характер діяльності правоохоронного органу);
- 2) наявність повноваження на застосування засобів державного примусу;
- 3) виконання спеціальних повноважень із реалізації правоохоронної функції держави як мета і основний напрямок діяльності, що здійснюється на професійній основі;

4) необхідність спеціального матеріально-технічного та кадрового забезпечення діяльності (зброя, спецзасоби, криміналістична техніка тощо);

5) спеціальні вимоги та обмеження щодо кадрового складу, особливий порядок добору і проходження служби, відповідальність, додаткові гарантії діяльності) [35, с. 47].

Відповідно, правоохоронний орган може бути визначено як орган державної влади, метою утворення та основним напрямом діяльності якого є виконання на професійній основі повноважень із реалізації правоохоронної функції держави згідно із чинним матеріальним і процесуальним законодавством.

Складні зв'язки між державою та правоохоронними органами, а також між правоохоронними органами у державно-організованому суспільстві фіксуються державою у юридичній формі – у формі прав, свобод та обов'язків. У своїй єдності саме вони складають правовий статус, який, своєю чергою, відображає особливості організації правоохоронної діяльності, рівень демократії та стан законності.

Статус правоохоронних органів у законодавстві України можливо визначити як сукупність правових норм, які встановлюють для їх представників права та обов'язки, юрисдикцію, в межах якої можуть використовуватись надані повноваження, пільги та гарантії, надані державою службовим особам правоохоронних органів.

Законодавчими актами, що здійснюють правове регулювання діяльності правоохоронних органів і мають вищу юридичну силу, відповідають нормам Конституції України, а також міжнародно-правовим актам, є: Кодекс України про адміністративні правопорушення, Кримінальний процесуальний кодекс України, закони України: «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів», «Про Національну поліцію», «Про прокуратуру», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про Службу безпеки України», «Про розвідувальні органи України», «Про Державну виконавчу службу» тощо.

Правове регулювання діяльності правоохоронних органів здійснюється за допомогою низки підзаконних нормативно-правових актів. Водночас відомчими правовими актами уточня-

ється та вдосконалюється організаційно-правовий статус й повноваження правоохоронних органів. Підзаконними правовими актами правоохоронних органів є накази, положення, статuti, посадові інструкції, інструкції з діловодства, правила внутрішнього трудового розпорядку, правила обліку нормативно-правових актів тощо.

Окрім того, існує значна кількість нормативно-правових та підзаконних актів, які регулюють діяльність органів, які не відносяться до правоохоронних органів, однак встановлюють повноваження структурних підрозділів, що входять до їх складу та виконують правоохоронну функцію.

Правовий статус працівників правоохоронних органів визначається передусім комплексом прав, наданих їм законодавством України, для ефективного виконання покладених на них завдань.

Крізь призму концепції правової держави можна виділити такі основні обов'язки правоохоронних органів: 1) охорона і захист прав і свобод людини: її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки; 2) охорона і захист прав та законних інтересів колективних формувань (державних, громадських, кооперативних підприємств, установ, організацій); 3) охорона і захист встановленого Конституцією державного і суспільного ладу, територіальної цілісності України, забезпечення нормального функціонування громадянського суспільства.

Враховуючи місце правоохоронних органів у системі органів влади, відповідно до чинного законодавства, можна окреслити функції правоохоронних органів як напрями реалізації їх компетенції. Функції правоохоронних органів можна поділити на три групи, залежно від їх функціонального призначення. До першої групи належать загальні функції правоохоронних органів, що спрямовані на реалізацію правоохоронної функції держави. До таких функцій варто віднести: розроблення та реалізація державної політики щодо забезпечення внутрішньої безпеки; підготовка стратегічного плану за напрямом діяльності правоохоронного органу; участь у формуванні та створення нормативно-правової бази, необхідної для ефективного функціонуван-

ня правоохоронної системи загалом; профілактичні, превентивні, оперативно-розшукові заходи щодо запобігання виникненню правопорушень.

Другу групу становлять спеціальні функції, які підлягають виконанню спеціальними підрозділами правоохоронних органів, відповідно до покладених на них завдань. Такими спеціальними функціями можуть бути: інформаційна безпека, оперативно-технічні заходи, боротьба з корупцією та організованою злочинністю, захист національної державності. Боротьба з тероризмом, захист учасників кримінального судочинства та працівників правоохоронних органів, охорона державної таємниці, оперативне документування тощо.

Третю групу правоохоронних функцій іменуємо забезпечувальними функціями. Тобто це функції, що спрямовані на вирішення кадрового, фінансового, аналітичного, господарського забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів. До таких функцій належать: додержання трудового розпорядку та дисципліни, забезпечення правового і соціального захисту працівників, матеріально-технічне забезпечення, фінансове, виробниче та соціально-побутове забезпечення та ін.

У національному законодавстві існує доволі значна кількість нормативно-правових актів, що відносять той чи інший орган до правоохоронного або наділяють певний орган правоохоронними функціями. На перший погляд, така увага, приділена законодавцем правоохоронним органам, має сприяти чіткому визначенню поняття правоохоронного органу, його завдань та функцій, прав та обов'язків, повноважень у тих чи інших суспільних відносинах. Натомість, велика кількість правових актів не лише не дає чіткої відповіді на вказані запитання, а навпаки породжує дискусії та нові правові підходи щодо розуміння поняття правоохоронного органу, його сутності та статусу.

3.3. Види правоохоронних органів

Аналіз чинного законодавства України дає змогу віднести до правоохоронних такі органи:

1. Службу безпеки України, Управління державної охорони України, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України. Правовий статус цих органів підтверджується законами України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992 р. (стаття 1), «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 04.03.1998 р. (стаття 11), «Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України» від 07.03.2002 р. (стаття 1).

2. Державну прикордонну службу України, що відповідає ч. 1 ст. 2 та ч. 1 ст. 6 Закону України «Про Державну прикордонну службу України» від 03.04. 2003 р.

3. Прокуратуру України, яка не наділена законодавчо визначеним статусом правоохоронного органу, однак, є ним за своєю компетенцією, адже до її функцій належать, зокрема: 1) підтримання державного обвинувачення в суді; 2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом; 3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; 4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

4. Державну кримінально-виконавчу службу України приналежність якої до правоохоронних органів безпосередньо не визначено ані формально-правовим статусом, ані основною метою діяльності, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» від 23.06.2005 р. дещо абстрактно формулюється як «здійснення єдиної державної політики у сфері виконання кримінальних покарань». Водночас ч. 1 ст. 6 цього Закону хоч безпосередньо і вказує на виконання Державною кримінально-виконавчою службою правозастосовних і правоохоронних функцій, а втім, не наводить їх докладного переліку і не відмежовує одні від інших.

5. Органи внутрішніх справ України, які законодавцем також віднесено до правоохоронних органів. Заразом у юридичній літературі цей орган називають по-різному, зокрема, поліція, органи поліції, Національна поліція, Міністерство внутрішніх справ України, органи Міністерства внутрішніх справ та ін. Подібна неоднозначність зумовлена не так дискусійністю їх належності до числа правоохоронних органів, як неоднозначністю розуміння категорії органів внутрішніх справ. Наголосимо, що поліція на законодавчому рівні прямо не визначається як правоохоронний орган, однак, це цілком логічно витікає з її призначення та основних завдань.

Зокрема, відповідно до статей 1, 2 Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015, поліція уповноважена забезпечувати публічну безпеку і порядок, охороняти права і свободи людини, а також інтереси суспільства і держави, протидіяти злочинності, а також надавати в межах визначених законом послуги з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги. Отож слід констатувати, що поліція є не лише спеціалізованим правоохоронним органом, а правоохоронним органом загальної компетенції, діяльність якого охоплює різні напрями і рівні. Крім цього, у системі Міністерства внутрішніх справ України варто зауважити ще і такий орган як внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України, що мають одночасно подвійну і правоохоронну, і воєнну природу. У будь-якому разі, згідно зі ст.ст. 1, 2 Закону України «Про Національну гвардію України» до компетенції внутрішніх військ належить здійснення таких правоохоронних функцій, як охорона громадського порядку та боротьба зі злочинністю.

6. Оперативно-розшукова діяльність як самостійний напрям правоохоронної діяльності. Ґрунтуючись на положеннях ст. 1 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. її завданнями є пошук і фіксація даних про кримінально карані протиправні діяння з метою припинення правопорушень та в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства

і держави. Суб'єктами такої оперативно-розшукової діяльності, а отже і правоохоронними органами є Національна поліція, Державне бюро розслідувань, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України, Управління державної охорони, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України, розвідувальні органи Міністерства оборони України, Національне антикорупційне бюро України. Варто відзначити, що до числа правоохоронних органів може бути віднесено й інші органи державної влади (їх підрозділи), основним напрямом діяльності яких є охорона і захист засад конституційного ладу, зокрема прав громадян, законності та правопорядку.

3.4. Реформування системи правоохоронних органів в Україні

Євроінтеграційні прагнення суспільства та держави на сучасному етапі розвитку української держави закономірно створюють нові вимоги до державно-правових та соціальних інститутів і явищ в Україні. Водночас реалії сьогодення підтверджують те, що держава ще не позбулась успадкованої авторитарної державоцентричної моделі правоохоронних органів, яка була зорієнтована не на служіння суспільству, а на репресивні форми соціального контролю.

Реформа правоохоронної системи, яка проводиться сьогодні, є передумовою будь-яких інших реформ в Україні. Без належного захисту й дотримання прав і свобод усіх суб'єктів суспільного процесу неможлива розбудова правової держави та громадянського суспільства. Питання реформування правоохоронних органів України виникло не сьогодні, воно є складним і тому розраховане на довгострокове вирішення за участю і державних органів, і громадських організацій.

Звершальною метою реформ, які сьогодні проводяться, мають стати правоохоронні органи європейського зразка – демілітаризовані, які утворюють децентралізовану систему легітимних публічних спеціалізованих служб, захищених від кон’юнктурних політичних впливів. Ця система має бути спроможна забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів громадян, громадський порядок від протиправних посягань, діючи відповідно до принципів верховенства права, прозорості та підзвітності суспільству, та застосовуючи силу (примус) винятково в межах, визначених законом. У європейській (та загалом західній) літературі таку модель зазвичай називають орієнтованою на права людини або демілітаризованою сервісною службою, яка набуває легітимності, виконуючи радше правову, ніж політичну функцію.

Важливим в процесі реформування правоохоронних органів є введення в дію нового Кримінально процесуального кодексу України, разом з яким запрацювали нові, до цього часу невідомі у вітчизняній правоохоронній системі інституції – відновне правосуддя, слідчі судді, заходи процесуального примусу, процесуальне керівництво прокурора та інші. Також розроблено та введено в дію закони України «Про безоплатну правову допомогу», «Про Національне антикорупційне бюро України», «Про прокуратуру» тощо.

Сьогодні у головних суб’єктів реформування (Парламент, Президент, Уряд, МВС (та його окремі структури), прокуратура, громадські організації, представництва міжнародних організацій в Україні) існує певний консенсус стосовно універсальних європейських принципів реформування правоохоронних органів: демілітаризація, деполітизація, децентралізація, запровадження принципів верховенство права, підзвітності і прозорості, професійності, співпраці з суспільством. Майже всі вони одноставні в розумінні необхідності структурної оптимізації ОВС, чіткого розподілу функцій і повноважень, створення Національної поліції – процес, який розпочато, забезпечення належних умов праці та посилення рівня соціального захисту персоналу. Зміна назви міліція на поліцію – це частина процесу демілітаризації правоохоронних органів.

хоронних органів, а не формальність, необхідна складова нової філософії організації, підготовки, навчання та функціонування правоохоронної системи. Зокрема, поліцейські мають бути публічними службовцями, а не військовослужбовцями, а поліція – «службою, яка надає суспільству й окремим його представникам допомогу та послуги щодо забезпечення безпеки і правопорядку».

Один із головних принципів реформи – децентралізація правоохоронних органів, яка охоплює такі взаємопов'язані аспекти, як підпорядкування, організація, підзвітність, розподіл повноважень, і безпосередньо стосується такого елемента реформи МВС України, як створення муніципальної поліції.

Питання підпорядкування стосується визначення раціональної схеми формування рішень, проходження управлінських впливів і реалізується насамперед шляхом передачі прав на прийняття рішень на нижчі структурні рівні управління. Централізована структура поліції «обмежує можливості керівників вносити необхідні зміни й реагувати на потреби свого підрозділу, його особового складу та місцевих громадян».

Загалом у демократичному суспільстві працівники поліції мають делеговане (в межах законодавства і рішень (інструкцій) місцевих органів влади) право приймати та реалізовувати рішення, що відображають місцеві умови та їх професійну думку. «Один з найбільш широко описуваних аспектів дій поліції в державах західної демократії – здатність офіцера поліції використовувати свободу прийняття рішень у своїй роботі... Без свободи прийняття рішень практично неможливо створити муніципальну поліцію».

З погляду децентралізації, важливим є зменшення чи ліквідація контролюючих функцій з боку центрального апарату і передача їх місцевим громадам та органам самоврядування. Важливу роль при цьому має відігравати залучення громадськості та місцевих органів влади до процедури конкурсного відбору та призначення на керівні посади не лише в органах муніципальної поліції, але й в територіальних підрозділах Національної поліції.

Ще один принцип, який має бути покладено в основу діяльності правоохоронних органів в Україні в результаті реформ,

що тривають, – деполітизація. Нещодавні події в Україні засвідчили важливість деполітизації правоохоронних органів як складової процесу їх демократичного реформування. Їх головним функціональним обов'язком має бути не захист політичного режиму та уряду, а реальне служіння громадянському суспільству та забезпечення громадської безпеки на основі визначених законом повноважень. Домогтися цього можна лише за умови радикального реформування та законодавчого затвердження демократичних відносин між політичними складовими державної влади і професійними правоохоронними органами.

Міністр як політична особа та його кабінет мають бути позбавлені повноважень оперативного управління поліцією. Вони мають відповідати за стратегічне планування і правовий розвиток правоохоронних органів, забезпечення їх ефективного функціонування.

Контрольні запитання

1. Які органи можна віднести до правоохоронних органів України? Яка їхня мета?
2. Які головні принципи діяльності Національної поліції?
3. Дайте визначення правоохоронних органів.
4. Перелічіть ознаки правоохоронних органів.
5. Окресліть основні функції правоохоронних органів України.
6. Наведіть перелік правоохоронних органів України.
7. Назвіть головні законодавчі акти, які регулюють діяльність правоохоронних органів України.
8. Які найважливіші права людини ви знаєте?
9. Які основні права людини, що переплітаються із професійною діяльністю правоохоронних органів, ви знаєте?
10. Назвіть головні нормативно-правові акти діяльності правоохоронних органів, що безпосередньо стосуються прав людини.
11. Що означає термін «дотримання прав людини»?

12. Які основні критерії мають бути в діяльності правоохоронних органів?

13. Яка мета дотримання прав людини правоохоронними органами держави?

14. Проаналізуйте найважливіші напрями реформування правоохоронних органів України.

Список джерел

1. Бородін Д. І. Правоохоронні органи України: поняття та функції. *Юридичний вісник. Повітряне та космічне право*. 2015. № 2 (35). С. 47–51.

2. Колпаков В. К., Кузьменко О. В., Пастух І. Д., Суценко В. Д. Курс адміністративного права України: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2013. 805 с.

3. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Назар Ю. С. Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 386 с.

4. Ковалів М. В., Єсімов С. С., Лозинський Ю. Р. Правове регулювання правоохоронної діяльності: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 323 с.

5. Концептуальні підходи до реформування органів внутрішніх справ як складової правоохоронної системи та сектору безпеки і оборони України. URL: http://www.razumkov.org.ua/upload/przh_Melnyk_militsiya_2015_8_5.pdf.

6. Медведєв О. В. Напрямки реформування правоохоронних органів. *Право і суспільство*. 2014. № 1–2. С. 140–145.

7. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження: матеріали міжкафедрального «круглого столу» (м. Харків, 23.10.2012 р.) / за ред. В. О. Серьогіна. Х.: Харківський національний університет внутрішніх справ, ООО Рейтинг, 2012. 123 с.

8. Рекомендація Rec(2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту»: Рада Європи, Комітет Міністрів Ради Європи; Рекомендації, Міжнародний документ від 12.05.2004 № Rec(2004)6, Rec(2004) 6. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_718

9. Хамула П. І. Правоохоронні органи в системі органів державної влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х.: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2016. 238 с.

Тема 4

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Нині однією з головних умов гармонійного розвитку будь-якого суспільства і держави, її процвітання та стабільності є повага до прав та основних свобод людини. Порушення прав людини часто стають причинами стихійних заворушень і погромів, провокують протистояння, паралізують нормальне життя мільйонів людей, завдають великої шкоди економіці і найчастіше загрожують міжнародному миру та безпеці. Саме у цій сфері виявляється найтісніше зближення національного і міжнародного права, що визначає основні стандарти загальнолюдських цінностей, прав і свобод.

Права людини відіграють важливу роль у взаємовідносинах людини і держави. Вони контролюють і регулюють здійснення державної влади над окремою людиною, надають свободи громадянам у відносинах з державою і вимагають від держави задоволення основних потреб людей. Згідно зі ст. 55 Конституції України, яка передбачає, що кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна та ст. 9 Конституції України, де зазначено, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Отже, якщо націона-

льний механізм захисту прав людини виявився недостатнім і ви не захистили належно свої права, то маєте право застосувати міжнародний механізм захисту прав людини.

Як ми знаємо, авторитет міжнародних органів доволі високий, тому такий механізм захисту має вагомий вплив на державу. Здебільшого їх рішення, підлягають беззаперечному виконанню, таким чином є результативним способом захисту прав людини.

4.1. Поняття та зміст міжнародно-правового захисту прав людини

У сучасній науці міжнародного права під терміном *«міжнародний захист прав людини та основних свобод»* розуміють систему міжнародно-правових норм, принципів і стандартів, закріплених у міжнародних договорах універсального, регіонального та локального характеру, які визначають права і свободи людини, зобов'язання держав і міждержавних організацій щодо дотримання, розвитку вказаних прав і свобод, а також міжнародні механізми забезпечення і контролю за дотриманням суб'єктами міжнародного права зобов'язань у цій галузі права і відновленням порушених прав конкретних осіб чи груп населення.

Основні напрями міжнародного захисту прав людини полягають:

1) у створенні рекомендацій, які адресуються державам і спрямовані на те, щоб привернути їх увагу до тих чи інших проблем захисту прав людини, варіантів їх вирішення, тенденцій розвитку цього інституту тощо. Роль таких рекомендацій – відображати позицію всього світового співтовариства (якщо такі рекомендації виходять з ООН, МОП, ЮНЕСКО, інших авторитетних інституцій всесвітнього масштабу). Таким способом для всіх держав висувають спільні вимоги, орієнтири, створюють умови для досягнення певної мети. Водночас рекомендації, які

не є обов'язковими для держав, залишають за останніми свободу дій. Це теж сприяє збільшенню довіри до рекомендацій;

2) у розробці проектів міжнародних договорів, які накладають певні зобов'язання на їх держави-учасниці і, відповідно, передбачають тісніше міжнародне співробітництво з виконання міжнародних договорів;

3) у створенні спеціальних міжнародних механізмів з перевірки виконання державами своїх міжнародних зобов'язань. Такі механізми поширюються тільки на ті держави, які дали на це свою згоду.

У міжнародному праві щодо захисту прав людини та основних свобод переважають певні *функції*. Основними з них є:

1. Зміцнення поваги всіх суб'єктів міжнародного права до прав, свобод і гідності людини. Це функція соціального характеру, яка реалізується тільки через норми права, завдяки забезпеченню певного порядку, через засоби масової інформації, рішення неурядових організацій, політичні декларації держав тощо.
2. Правове забезпечення прав і свобод людини на міжнародному і національному рівнях. Головна мета цієї функції – це досягнення прогресу в розвитку прав і свобод людини.
3. Контроль за дотриманням чинних прав і свобод людини. Завдяки цим функціям міжнародного захисту прав людини та основних свобод на міжнародному й національному рівнях майже завершено з такими ганебними антилюдськими явищами, як расизм, шовінізм, націоналізм, антисемітизм тощо.
4. Інтернаціоналізація основних правових досягнень у цій галузі. Здійснюється вона через укладання універсальних пактів щодо прав людини, розширення взаємодії суб'єктів міжнародного права і суб'єктів міжнародних відносин із питань прав і свобод людини, зміцнення соціальної основи міжнародного і національного розвитку прав і свобод людини.
6. Інформаційно-виховна функція. Вона реалізується через підготовку й огляд повідомлень та доповідей з прав людини; розслідування грубих порушень прав людини; методи і процедури, які застосовують міжнародні організації та їх спеціалізовані установи, національні заклади із захисту прав людини, цільові фонди; гласність і суспільну інформацію, дослідження, консультативні послуги, публікації в галузі прав людини, свят-

кування днів прав людини – Дня боротьби за ліквідацію расової дискримінації, Дня Загальної декларації прав людини тощо.

У структурі міжнародного захисту прав людини та основних свобод можна виділити: загальні принципи права, принципи міжнародного права, норми міжнародного права звичайного характеру і міжнародно-правові стандарти.

Загальні принципи права, будучи спільними для всіх правових систем, надають основним правам людини характеру універсальності, недискримінації, рівності статусу фізичних осіб, відповідності їх прав і обов'язків та ін.

У галузі міжнародного захисту прав людини та основних свобод функціонують майже всі принципи міжнародного права. Але найпритаманнішими для неї є: принцип загальної поваги прав людини та основних свобод, принцип самовизначення, принципи протиправного колоніалізму, неокolonіалізму й расизму, принцип верховенства права, принцип плюралістичної демократії тощо.

4.2. Міжнародні та національні механізми захисту прав людини

Під терміном «*механізми міжнародного захисту прав людини*» розуміють систему міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у разі порушення. Ст. 55 Конституції України, яка надає право громадянам звертатися до міжнародних механізмів захисту прав людини, має на увазі винятково міждержавну частину механізму. Такі міждержавні органи відрізняються тим, що вони створюються за взаємною згодою кількох держав, зазвичай, оформленою міжнародною угодою, діють у її межах та в якій визначаються їхні повноваження і спеціальні правила процедури.

Отже, міждержавні правозахисні організації відрізняються тим, що:

- а) вони справді мають вплив на уряди;
- б) найчастіше їхні рішення обов'язкові для виконання, і в будь-якому разі їхню думку не можна зігнувати;
- в) вони змушують міжнародне співтовариство звертати увагу на порушення прав людини.

У науковій літературі часто трапляється термін *«національний механізм»* по відношенню до того чи іншого напрямку державної політики, але водночас рідко замислюється над змістом цього поняття. Тому перш ніж говорити про національні механізми забезпечення прав людини в Україні потрібно розуміти, що роль *національних механізмів* є комплексною і полягає у розробці та впровадженні конкретного напрямку політики. Вони мають формуватися та працювати для досягнення таких цілей: розробка, заохочення, реалізація, виконання, контроль, оцінка, пропаганда та мобілізація підтримки конкретного напрямку політики.

Структурні складові національного механізму залежать від завдань, для вирішення яких він безпосередньо створюється. Зрозуміло, що механізм – це не просто самостійне існування інституалізованих структур, але й напрями взаємодії між ними, їх співпраця, яка не обмежується відношеннями підпорядкування. На відміну від процесу управління, де чітко визначені вертикальні взаємовідносини між різними суб'єктами, управління, складовими механізму є організації, установи, відомства, які не підпорядковуються один одному, але які працюють в одному напрямі. Саме тому життєво необхідним є узгодження та координування їх діяльності та зусиль. Крім того, невід'ємною частиною національного механізму є неурядові та міжнародні організації, наукові та дослідні установи, засоби масової інформації.

Національний механізм, крім свого призначення пов'язувати розробку законодавства та його впровадження (тобто законодавчу та виконавчу гілки влади), має забезпечувати проведення досліджень, навчань, тренінгів, розробки спеціальних проєк-

тів та програм дій. Тому частиною такого національного механізму є неурядові організації.

Основними складовими національного механізму є:

1. Конституційний Суд України (конституційна скарга).
2. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини».
3. Генеральна прокуратура України.
4. Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнародних відносин.
5. Інші комітети Верховної Ради України в частині діяльності по забезпеченню та захисту прав людини (законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності).
6. Інститут адвокатури (інститут надання правової допомоги).
7. МВС України (в частині формування та розвитку внутрішньовідомчого контролю за дотриманням прав людини та недопущенням катувань).
8. Міністерство юстиції України (зокрема, Національне бюро по дотриманню Європейської Конвенції з основних прав та свобод людини).
9. Державне бюро розслідувань.
10. Суди (насамперед адміністративні).
11. Інші ЦОВВ (у частині забезпечення та захисту прав людини).

З огляду на те, що права людини є цінністю вищого порядку і від рівня їх захисту та забезпечення в конкретній державі залежить доля миру і безпеки, міжнародне співтовариство розробило певні механізми контролю за дотриманням прав людини. Ці механізми приводяться в дію міжнародними органами й організаціями.

Сьогодні існує розгалужена система з декількох десятків універсальних і регіональних міжнародних органів із прав людини з різним обсягом компетенції. Отже, розглянемо деякі з них.

Залежно від рівня реалізації механізмів захисту прав людини розрізняють:

– ***універсальні механізми***, які діють на рівні всього світу (наприклад, Рада з прав людини при Генеральній Асамблеї ООН, Комісія з прав людини ЕКОСОП ООН, Комітет з прав людини, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців та ін.);

– ***регіональні механізми***, що діють на території певного регіону (наприклад, Організація з безпеки та співробітництва у Європі, Європейський суд по правах людини, Американський комітет з прав людини тощо).

Залежно від підстав створення міжнародні органи та організації, які спрямовані на захист прав людини поділяються на два види:

– ***конвенційні органи, утворені на підставі міжнародних договорів***. Це, зокрема: Комітет з прав людини (діє на підставі Пакту про громадянські та політичні права 1966 року), Європейський суд з прав людини (діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року), Комітет з прав дитини (засновано відповідно до Конвенції про права дитини 1989 року) та ін.;

– ***органи, утворені міжнародними організаціями***. Специфікою діяльності цих органів є те, що їх рішення мають, здебільшого, рекомендаційний характер і забезпечуються лише авторитетом самих організацій. До таких органів відносяться: Комісія ООН з прав людини, Комісія з положення жінок (засновані Економічною та соціальною радою ООН), Верховний комісар ООН у справах біженців (посада заснована Генеральною Асамблеєю ООН), Міжнародне бюро праці (засноване Міжнародною організацією праці).

Універсальні міжнародні правозахисні організації – це органи, які мають вплив на весь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів. Вони визначають механізм захисту прав людини і дитини тією чи іншою мірою пов'язані з основною організацією світу – ООН. Серед них виділяють:

Генеральна Асамблея – один із головних органів ООН. До її складу входять усі 184 держави – члени організації. Кожна держава має один голос. Згідно зі ст. 13 Статуту ООН сприяння міжнародному співробітництву в галузі здійснення прав людини основних свобод для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії є однією з головних функцій Асамблеї. Більшість питань, які стосуються прав людини, передаються для попереднього розгляду в Третій комітет Асамблеї з соціальних, гуманітарних і культурних питань. Комітет готує проекти резолюцій, які Генеральна Асамблея приймає на заключних пленарних засіданнях чергової сесії.

Економічна і Соціальна Рада (ЕКОСОР) – головний орган ООН, який складається із 54 держав-членів, які обираються Генеральною Асамблеєю на три роки. Причому кожен рік обираються 18 членів замість тих 18, термін повноважень яких закінчився. ЕКОСОР збирається кожен рік на одну організаційну й одну регулярну (з 1992 року) сесію по черзі в Нью-Йорку та в Женеві. Питання щодо прав людини розглядаються на сесії Другого Соціального комітету Ради. Доповіді Соціального комітету і проекти резолюцій та рішень передаються Раді для прийняття кінцевого рішення в ході пленарних засідань. Для сприяння ЕКОСОР у розгляді питань, які стосуються прав людини, Рада створює Комісію з прав людини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комісію з прав жінок.

Комісія з прав людини заснована ЕКОСОР 1946 року з метою сприяння Раді в питаннях прав людини, особливо в розробці документів і Хартії прав людини. Комісія складається з представників 43 держав-членів, які обираються терміном на три роки. Право голосу мають тільки члени комісії. Вона може запросити взяти участь у своїй роботі будь-яку зацікавлену державу, а також представників національно-визвольних рухів. Комісія з прав людини створила свій експертний орган – Підкомісію попередження дискримінації і захисту національних меншин, яка складається з 26 незалежних експертів.

Комісія з прав жінок створена 1946 року як функціональна комісія ЕКОСОР. Вона складається з 32 держав-членів, які обираються ЕКОСОР терміном на 4 роки.

Завдання комісії полягає у підготовці доповідей і рекомендацій Раді щодо підтримки прав жінок у політичній, економічній, соціальній галузях, у сфері освіти та у внесенні рекомендацій з проблем, які потребують негайного розгляду і реалізації.

На створення комісії лише шість із кожних десяти держав цілком визнавали право жінок брати участь у виборах. Тепер таке право визнається майже в усьому світі. Комісія приймає свої рішення і рекомендації, готує проекти резолюцій для ЕКОСОП. Міжамериканська комісія жінок, Комісія по становищу арабських жінок подають доповіді про свою роботу на кожній сесії Комісії.

Центр з прав людини – підрозділ Секретаріату ООН, який допомагає Генеральній Асамблеї, ЕКОСОП, Комісії з прав людини та іншим органам ООН, що займаються проблемами захисту прав людини і основних свобод. Центр веде дослідження в галузі прав людини з проблем зацікавлених органів, стежить за здійсненням прав людини і готує доповіді з цих питань; керує програмою консультативного обслуговування і політичної допомоги в галузі прав людини, координує зв'язки з неурядовими організаціями; збирає і поширює інформацію, готує публікації. Центр з прав людини розміщений у відділенні ООН у Женеві та має відділення в Нью-Йорку.

Загальне керівництво діяльністю Центру здійснює *Верховний комісар з прав людини*. Невеликий апарат Верховного комісара складається з кваліфікованих експертів, які обираються за принципом справедливого географічного розподілу і кожен із них відповідає за окремі напрями роботи. Його головне завдання – координація всіх програм ООН у галузі прав людини. Він забезпечує ділове співробітництво між органами ООН і конвенційними контрольними механізмами. Верховний комісар не уповноважений розглядати скарги окремих осіб про порушення їх прав, але може належно реагувати у разі невиконання рішень окремих державних органів, які розглядають такі справи. Особливу увагу Верховний комісар із прав людини приділяє надзвичайним ситуаціям, коли потрібні швидкі, рішучі дії, спрямовані на ліквідацію масових порушень основних прав і свобод. Одне з найважливіших рішень Верховного комісара ООН з прав

людини – встановлення прямої «гарячої лінії зв'язку з питань прав людини». «Гаряча лінія зв'язку» має лінію факсимільного зв'язку і діє протягом 24 годин, що дає змогу Центру з прав людини ООН контролювати надзвичайні ситуації в галузі прав людини, також вона має бути доступною для жертв порушень прав людини, їх родичів і неурядових організацій.

Верховний комісар з прав біженців. Допомога біженцям – одне з найважливіших досягнень ООН у галузі захисту прав людини. З грудня 1949 року Генеральна Асамблея прийняла постанову про заснування Управління Верховного комісара ООН з прав біженців. Управління подає чималу допомогу мільйонам біженців у різних регіонах. Воно розміщене в Женеві і має свої представництва більше як у ста країнах світу. За час свого існування Управління двічі відзначено Нобелівською премією.

Важливу роль відіграють і деякі інші міжнародні органи й організації з прав людини. Це, зокрема, **Комітет з прав людини**, створений 1977 року згідно зі ст. 28 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. До складу Комітету обираються 18 експертів, які є громадянами держав-учасниць Пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини. Держави, які беруть участь у Пакті, зобов'язуються подавати через Генерального секретаря ООН доповіді про здійснені ними замовлення для втілення в життя передбачених Пактом громадянських і політичних прав. Доповіді подаються протягом одного року після набуття чинності положень Пакту щодо відповідних держав-учасниць. Комітет вивчає ці доповіді та надсилає державам-учасницям свої зауваження загального порядку, які вважає доцільними. Водночас Комітет утримується від винесення рекомендацій на адресу конкретних держав. На одній зі своїх сесій Комітет дав тлумачення принципу рівності та заборони дискримінації (ст. 2 і 3 Пакту), права сім'ї на захист від суспільства і держави (ст. 23) і вимагав від держав-учасниць вживати законодавчих та інших заходів для їх здійснення. Віднедавна цей орган, не змінюючи рішень, які були прийняті раніше, включає в свою доповідь Генеральній Асамблеї конкретні зауваження експертів щодо окремих держав у процесі

обговорення їх доповідей. Комітет також розглядає претензії держав-учасниць тільки в тому разі, коли їх подала держава-учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції Комітету. Він не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави-учасниці, яка не зробила такої заяви. Скарги осіб, які стверджують, що вони є жертвами порушень державою-учасницею якогось із прав, викладених у Пакті про громадянські та політичні права, розглядаються згідно з процедурою, передбаченою Першим протоколом Пакту. Відповідно до ст. 8 Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1970 року засновано Комітет з ліквідації расової дискримінації. Наприкінці 80-х років організовано Комітет з ліквідації дискримінації стосовно жінок. Згодом виник Комітет проти катування, створений згідно зі ст. 17 Конвенції проти катування та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання, схваленої 10 грудня 1984 року і яка набула чинності 26 червня 1987 року.

Окрім вказаних механізмів захисту прав людини, використовуються і *спеціальні процедури захисту цих прав*. Йдеться, зокрема, про 4 основні групи методів спостереження і захисту прав людини, а саме:

- 1) розгляд доповідей держав щодо виконання обов'язків, взятих на себе згідно зі статутами міжнародних організацій і відповідних міжнародних конвенцій;
- 2) розгляд обвинувачень держав одна одній щодо порушень цих обов'язків;
- 3) розслідування ситуацій щодо передбачуваних чи встановлених брутальних і масових порушень прав людини й основних свобод;
- 4) процедури розгляду скарг окремих осіб або груп.

Основним засобом втілення в життя рішень, що приймаються внаслідок застосування належних процедур є рекомендації уряду держави, яка звинувачується у порушенні прав людини, прийняти відповідні законодавчі чи адміністративні заходи для усунення ситуації масових порушень прав людини чи поновлення прав конкретної особи. Поки що не часто держави погоджу-

ються підписувати конвенції, які передбачають право тих чи інших органів приймати рішення, обов'язкові для виконання.

Майже всі міжнародні конвенції із захисту прав людини передбачають також обов'язок держав-учасниць через певні відрізки часу (4–5 років) подавати доповіді-звіти щодо заходів, які проводяться для ефективної реалізації передбачених конвенціями прав людини. До таких документів належать Міжнародні пакти про права людини 1966 року, а також конвенції МОП, статут якої передбачає подання щороку кожною державою-членом доповіді щодо заходів по втіленню в життя цих конвенцій. Звіти вивчаються комітетом експертів, який правомочний звертатися зі запитом до відповідних урядів.

Процедура може застосовуватися лише за таких умов:

– по-перше, – мета повідомлення не має суперечити принципам Статуту ООН, Загальній декларації прав людини, іншим конвенціям у галузі прав людини;

– по-друге, – повідомлення дає достатні докази для твердження, що ситуація брутальних порушень прав людини справді існує;

– по-третє, – повідомлення, наведені окремими особами (групою), які є жертвами порушень прав людини.

Не приймаються повідомлення (скарги) анонімні, які ґрунтуються на матеріалах преси, а також такі, в яких містяться образливі висловлювання про державу, що є об'єктом скарги. До розгляду повідомлення Підкомісія має переконатися в тому, що скаржник вичерпав внутрішні можливості правового захисту.

Процедура розгляду індивідуальних скарг згідно з першим факультативним протоколом, як показала практика її застосування, – найефективніша форма з нині діючих у світовому співтоваристві. Згідно з факультативним протоколом Комітет з прав людини може розглядати скарги окремих осіб тільки в тому разі, якщо держава, під юрисдикцією якої вони перебувають, є учасником Пакту, а також ратифікувала Протокол чи приєдналася до нього. Комітет не розглядає ніяких повідомлень від осіб, доки не переконається в тому, що питання не розглядається за іншою міжнародною процедурою і що петиціонер не вичерпав усі внут-

рішні можливості правового захисту. Комітет розглядає тільки скарги на порушення громадянських і політичних прав, які закріплені в статтях відповідного Пакту.

Згідно з правилами, встановленими факультативним протоколом, Комітет веде розгляд скарг на закритих засіданнях і рішення по скаргах згодом публікуються в щорічних доповідях Генеральної Асамблеї. Комітет надсилає свої міркування відповідній державі-учасниці та скаржнику. Ці міркування не є обов'язковими, а розглядаються як рекомендації. На основі таких рекомендацій кожна держава має забезпечити особи, чії права порушені, ефективний правовий захист.

При розгляді індивідуальних повідомлень Комітет висловлює свої міркування щодо відповідності національних законів і юридичної практики, діяльності державних установ міжнародним стандартам.

Поруч зі структурами захисту прав людини глобального масштабу створені і доволі успішно діють у тому ж напрямі регіональні організації. Вони створені і діють на всіх континентах планети, за винятком Азії.

Рада Європи(РЄ) ефективно діюча регіональна міжнародна організація, її Статут підписаний 5 травня 1949 року і набув чинності 03 серпня 1949 року. В межах РЄ діють понад 150 міжнародних багатосторонніх конвенцій, угод і протоколів, обов'язкових для виконання. Найбільш відомі такі конвенції, як Європейська конвенція з прав людини 1950 року, Європейська соціальна хартія 1961 року, Європейська конвенція по запобіганню тортур і тілесних пошкоджень чи жорстокого поводження і приниження людської гідності, Європейська конвенція з культури тощо.

Держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини й основних свобод зобов'язалися гарантувати для кожної людини, яка підлягає їх юрисдикції, права і свободи, чітко визначені в першому розділі Конвенції.

Захист прав людини в рамках РЄ здійснюється Комітетом міністрів, головним органом Ради. Раніше у рамках РЄ діяли Європейська комісія і Європейський суд з прав людини. Згідно з Протоколом 11, що передбачає перебудову контрольного механі-

зму захисту прав і основних свобод людини від 09 листопада 1993 року, для забезпечення сторонами обов'язків за Конвенцією та протоколами до неї, діє лише *Європейський суд з прав людини*, який функціонує на постійній основі.

Міжнародний кримінальний суд вважається першим постійним міжнародним судом. Водночас він має юрисдикцію щодо таких злочинів: геноцид, злочини проти людяності, військові злочини, доповнюючи національні органи кримінальної юстиції в разі, коли держава не бажає або не здатна здійснити кримінальне переслідування належним чином.

Міжнародний суд або як його ще називають Гаазький суд. Це головний судовий орган ООН, який вирішує правові спори між державами-членами ООН. На нього покладено подвійну функцію: вирішення відповідно до міжнародного права юридичних спорів, переданих йому на розгляд державами, і винесення консультативних висновків з правових питань, які направляються йому міжнародними органами та організаціями.

Міжнародна організація праці створена 1919 року. Основна мета – забезпечення у всьому світі соціальної справедливості для працівників, а також заохочення і захист прав людини в цій сфері. Це доволі унікальна організація з прав людини, оскільки при розробці її політики кількість голосів представників працівників і підприємців є рівною кількості голосів представників урядів.

Поряд із судами та міжнародними органами по захисту прав людини створюються і діють парламентські органи, які мають незалежний статус і широкі повноваження. Серед таких органів найвідомішим є інститут омбудсмана, чи парламентського Уповноваженого з прав людини, до якого громадяни мають право звертатися для захисту своїх прав і свобод. Інститут Уповноваженого з прав людини сформувався в скандинавських країнах наприкінці XIX ст. , а після війни заснований і в багатьох інших державах.

Омбудсман має звичайно широкі повноваження, включаючи розслідування будь-яких незаконних дій і зловживань з боку виконавчої влади. Ці розслідування проводяться і за власною ініціативою Уповноваженого, і за скаргами громадян. Він сам,

переважно, не має повноважень приймати обов'язкові для виконавчої влади рішення, проте його рекомендації щодо прийняття певних засобів для захисту прав і свобод людини, за звичаєм, виконуються виконавчими органами.

В основу механізму функціонування регіональних систем захисту прав людини здебільшого покладено діяльність судових інституцій. **Регіональні організації** відрізняються від універсальних тим, що їх учасники визначаються межами конкретного регіону світу. Сьогодні у світі існує три основні регіональні системи захисту прав людини: Міжамериканська, Африканська, Європейська.

Міжамериканська система діє в рамках Організації Американських Держав і представлена Міжамериканською комісією з прав людини і Міжамериканським судом з прав людини. На відміну від відповідного європейського органу Міжамериканський суд не вчинив якогось значного впливу на формування регіональних стандартів прав людини, розглянувши за 40 років існування, понад 10 справ. Уся правозахисна діяльність увійшла, таким чином, у Комісію, до якої можуть звертатися зі скаргами будь-які фізичні особи, групи, особи чи недержавні організації. Комісія вживає заходів до досягнення дружнього врегулювання, а якщо це не вдалося, – вона приймає висновок у справі. Ці висновки мають велику моральну важливість, їх, зазвичай, враховують держави, обвинувачені в порушеннях прав людини.

Найбільший інтерес для нас, безсумнівно, представляє **Європейська система** захисту прав людини. Система діє в межах Ради Європи, членом якої є Україна з 1995 року. Європейський правозахисний механізм заснований на низці договорів, основним серед них є Європейська конвенція захисту прав людини й основних свобод. Окрім неї, у рамках Ради Європи розроблені Європейська соціальна хартія, Європейська конвенція прав меншостей, Європейська конвенція прав дитини, Європейська конвенція запобігання катуванням.

Рада Європи відіграє головну роль у реалізації та захисті прав людини в Європі. Її **основний документ – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод** (відома також

як Європейська конвенція про права людини – ЄКПЛ). Вона прийнята всіма державами-членами Ради Європи, оскільки це одна з обов'язкових умов членства в Раді. Вона охоплює цивільні та політичні права і **головна її перевага** – це механізм втілення в життя, яким займається Європейський суд з прав людини.

Відповідно до Статуту, **метою Ради Європи** є досягнення єдності між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їх спільним надбанням, а також сприяння їх економічному та соціальному прогресу.

Ця мета досягається за допомогою обговорення питань, що становлять спільний інтерес, шляхом укладання угод та здійснення спільних заходів в економічній, соціальній, культурній, науковій, правовій та адміністративній галузях, а також у галузі захисту, збереження і подальшого здійснення прав та основних свобод.

Отож Рада Європи порушує глобальні питання, які виникають в європейському суспільстві, крім питань оборони, що безпосередньо зазначено в Статуті.

Європейський суд з прав людини засновано 1958 року для того, щоб забезпечити виконання учасниками взятих на себе зобов'язань при приєднанні до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Згідно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод визначається така кількість суддів Суду, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін. Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів за списком із трьох кандидатів, запропонованих відповідною Високою Договірною Стороною. Обираються строком на дев'ять років. Водночас встановлені доволі високі вимоги до суддів – високі моральні якості, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу суддівську посаду, чи бути юристами з визнаним рівнем компетентності. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися жодною діяльністю, що є не сумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або з вимогами щодо виконання посадових

обов'язків на постійній основі. Вони не можуть бути переобрані. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку. Жодний суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки інші судді більшістю у дві третини голосів не ухвалить рішення про його невідповідність установленим вимогам. Суд розглядає подані йому справи в комітетах із трьох суддів, палатах із семи суддів та Великій палаті зі сімнадцяти суддів. Також розглядає заяви, подані державами-сторонами, індивідуальні заяви або заяви груп осіб. Суд може прийняти заяву до розгляду тільки після того, як були використані всі національні засоби захисту і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення. Тематика скарг стосується переважно порушень свободи слова і поглядів, посягань на особисте життя, тілесних покарань у системі середньої освіти, протизаконних тимчасових затримань, порушень поліцейських правил тощо.

Так, нині Європейський суд у Страсбурзі стоїть на одному рівні з Міжнародним судом у Гаазі та Європейським судом у Люксембурзі, як один із трьох головних судів міжнародного рівня.

4.3. Порядок звернень щодо захисту прав людини до різних національних і міжнародних органів та організацій

Діяльність організацій, що захищають права людини, доволі розмаїта, але саме завдяки цьому світова спільнота має змогу бачити природу конфліктів, що відбуваються в різних частинах світу, розуміти їх суть; отримувати інформацію про грубі порушення прав людини та відповідно реагувати на неї скоординованими діями міжнародних організацій.

У сучасному міжнародному праві виділяється *загальна та петиційна компетенція органів і організацій*, діяльність яких спрямовується на захист прав людини.

Здебільшого міжнародні органи та організації, утворені з метою захисту прав людини, наприклад Комітет з прав дитини, Комісія по положенню жінок, Верховний комісар ООН з прав людини, Верховний комісар ООН у справах біженців, Європейська комісія з прав людини, мають загальну компетенцію. Діяльність цих органів спрямована на перевірку стану дотримання прав людини у тій чи іншій державі. Основними формами перевірок є прийняття від держав періодичних звітів та проведення інспекцій. Органи (організації) контрольної компетенції зазвичай можуть виносити тільки рекомендаційні рішення.

Органи петиційної компетенції розглядають індивідуальні або колективні скарги (петиції) на порушення прав людини з боку певної держави. Такими органами, зокрема, є: Комісія з прав людини при ЕКОСОП, Європейський та Американський суди з прав людини тощо.

В окремих випадках відповідні органи (організації) наділяються і загальною, і петиційною компетенцією. Наприклад, Комітет з прав людини, згідно з Пактом про громадянські та політичні права 1966 року, наділений загальною компетенцією у сфері захисту прав людини, а згідно з I Факультативним протоколом до Пакту 1966 року – петиційною компетенцією. Так, у відносинах з державами, які приєдналися і до Пакту, і до I Факультативного протоколу, Комітет має загальну і петиційну компетенцію, а у відносинах із державами, які приєдналися лише до Пакту – загальну компетенцію.

Процедура звернення до Комісії з прав людини Економічної та соціальної ради ООН встановлена Резолюцією ЕКОСОП № 1503 1970 року. Особливостями цієї процедури є:

- скарга може бути подана будь-якою особою, їх групою, державою чи організацією;
- скарга має стосуватися масових і грубих порушень прав людини;

– скарга може стосуватися порушень прав людини, що вчиняються у будь-якій державі;

– скарга має містити конкретні факти, підтвердженні необхідними доказами.

За результатами вивчення скарги Комісія приймає рекомендації, які передаються на розгляд ЕКОСОП. Санкції чи інші примусові заходи до держав-порушників ні Комісія, ні ЕКОСОП застосовувати не мають права.

Порядок звернення зі скаргами до Комітету з прав людини визначається I Факультативним протоколом до Пакту про громадянські і політичні права 1966 року. Протокол передбачає такі умови звернення до Комітету:

– звертатися до Комітету можуть лише особи, що перебувають під юрисдикцією держав, які ратифікували Пакт про громадянські та політичні права 1966 року та I Факультативний протокол до нього;

– порушення має стосуватися громадянських та політичних прав людини, передбачених цим Пактом;

– звернення може бути прийняте Комітетом до розгляду лише за умови, якщо вичерпано усі національні засоби захисту порушеного права;

– звернення не може бути прийнятим до розгляду, якщо воно подане анонімно або є виявом зловживання правом на звернення.

За результатами розгляду звернення Комітет приймає резолюції, які підлягають обов'язковому виконанню відповідною державою у 6-місячний строк.

Європейський суд з прав людини утворений і діє на підставі Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року. Порядок діяльності цього Суду та процедура звернення до нього зі скаргами визначається Розділом II Конвенції.

Для розгляду справ Суд засідає у складі одного судді, комітетами у складі трьох суддів, палатами у складі семи суддів і Великою палатою у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комітети на встановлений строк. На прохання пле-

нарного засідання Суду Комітет Міністрів може одностайним рішенням і на встановлений строк зменшити кількість суддів у палатах до п'яти осіб. Коли суддя засідає одноосібно, він не розглядає жодної заяви проти Високої Договірної Сторони, від якої цього суддю обрано.

Суддя, який засідає одноосібно, може оголосити неприйнятною або вилучити з реєстру справ заяву, подану відповідно, якщо таке рішення може бути прийняте без додаткового вивчення. В усіх інших випадках заява передається до Комітету або Палати для подальшого вивчення.

Комітет у складі трьох суддів може одностайним голосуванням:

- оголосити її неприйнятною або вилучити з реєстру справ, якщо таке рішення може бути прийняте без подальшого вивчення;

- оголосити її прийнятною і одночасно постановити рішення по суті, якщо покладене в основу справи питання стосовно тлумачення або застосування Конвенції чи протоколів до неї є предметом усталеної практики Суду.

Якщо предмет спору не врегульовано усталеною практикою Суду, він має розглядатися Палатою у складі семи (п'яти) суддів. Найважливіші справи, які вимагають офіційного тлумачення Конвенції чи протоколів до неї, розглядаються Великою палатою. Офіційними мовами Суду є французька та англійська мова, проте у винятках Голова Палати або Голова Великої Палати може прийняти рішення про використання іншої мови держави-учасника Конвенції. Суд розглядає справу разом з представниками сторін і в разі необхідності проводить розслідування для ефективного здійснення якого заінтересовані Високі Договірні Сторони створюють усі необхідні умови.

Право на звернення до Європейського суду зі скаргою про порушення прав людини, передбачених Конвенцією та протоколами до неї, мають держави-учасники конвенції, окремі фізичні особи або їх групи, а також неурядові організації. Колективна скарга від групи фізичних осіб може бути прийнята Судом до розгляду, якщо вона стосується одночасного порушення кількох

однорідних прав двох чи більше осіб. Комерційні організації можуть звертатися зі скаргами про захист права власності та про захист права на добре ім'я.

Конвенція передбачає такі особливості процедури розгляду скарг Європейським судом з прав людини:

- скарга може бути прийнята до розгляду лише за умови, що вичерпані усі національні засоби захисту порушеного права;

- скарга може бути подана протягом шести місяців з дня остаточного вирішення справи органом національної юрисдикції;

- скарга визнається неприйнятною і не підлягає розгляду, якщо вона є анонімною, не стосується прав, передбачених Конвенцією та протоколами до неї, порушує питання, що були предметом розгляду Європейським судом з прав людини чи іншої процедури міжнародного розгляду, а також якщо скарга не містить інформації, необхідної для розгляду скарги;

- рішення по суті справи, винесене Великою Палатою, є остаточним, рішення по суті справи, винесене Палатою у складі семи суддів, може бути протягом трьох місяців оскаржене до Великої Палати;

- рішення Суду по справі є обов'язковим для держав-учасників Конвенції і після набрання ним чинності передається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням.

Порядок виконання в Україні рішень Європейського суду з прав людини визначається Законом України від 23.02.2006 року № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини». Відповідно до ст.ст. 4 та 7 цього Закону, протягом трьох днів з моменту набуття рішенням Суду статусу остаточного Орган представництва України у Європейському суді з прав людини:

- надсилає стислий виклад Рішення Стягувачеві, Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, всім державним органам, посадовим особам та іншим суб'єктам, безпосередньо причетним до справи, за якою постановлено Рішення, разом з копією оригінального тексту;

– надсилає Стягувачеві повідомлення з роз'ясненням його права подати до державної виконавчої служби заяву про виплату відшкодування, в якій мають бути зазначені реквізити банківського рахунка для перерахування коштів;

– надсилає до державної виконавчої служби оригінальний текст і переклад резолютивної частини Рішення. Автентичність перекладу засвідчується Органом представництва. Державна виконавча служба упродовж трьох днів з дня надходження документів, відкриває виконавче провадження.

4.4. Конституційний Суд України в механізмі захисту прав людини в Україні

Невід'ємною складовою механізму захисту прав людини в Україні є Конституційний Суд України. Адже саме на нього покладено обов'язок забезпечення верховенства Конституції України, а положеннями того ж таки Основного Закону держави визначено, що головним обов'язком останньої (держави) є утвердження і забезпечення прав та свобод людини і громадянина. Водночас ті ж самі «права і свободи людини та їх гарантії» мають визначати і зміст, і спрямованість діяльності держави як такої загалом (ч. 2 ст. 3 Конституції України). Звідси, логічним є висновок про те, що вся діяльність Конституційного Суду України (і як важливого органу державної влади, і як, фактично, її єдиного органу конституційної юрисдикції) – мала б бути направлена на захист прав та свобод людини, на утвердження їх гарантій та забезпечення належної їхньої реалізації на всій території держави без виключення. Такий висновок корелюється і з формальним переліком, і змістом повноважень Конституційного Суду України. Адже до них належать: 1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим; 2) офіційне тлумачення Конституції України; 3) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депу-

татів України, або Кабінету Міністрів України висновків про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість; 4) надання за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України висновків про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою; 5) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту в межах, визначених статтями 111 та 115 Конституції України; 6) надання за зверненням Верховної Ради України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 та 158 Конституції України; 7) надання за зверненням Верховної Ради України висновку про порушення Верховною Радою Автономної Республіки Крим Конституції України або законів України; 8) вирішення питань про відповідність Конституції України та законам України нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим за зверненням Президента України згідно з ч. 2 статті 137 Конституції України; 9) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів України (їх окремих положень) за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України (ст. 7 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Зрозуміло, що практична реалізація цих повноважень Конституційного Суду України тією чи іншою мірою безпосередньо стосується і захисту прав та свобод людини. Про це свідчить понад двадцятилітня діяльність Конституційного Суду України, десятки його рішень та висновків безпосередньо направлених на захист прав і свобод людини та громадянина. Водночас в окремих випадках питання захисту прав та свобод людини безпосередньо визначаються як пріоритетні у виконанні того чи іншого

повноваження Конституційного Суду України. Так, у разі надання Конституційним Судом України висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України вимогам статей 157 та 158 Конституції України, Конституційним Судом України має бути перевірено чи такі зміни не передбачають «скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина» (ст. 158 Конституції України).

Однак можливо найбільш виразно функція захисту прав та свобод людини і громадянина Конституційним Судом України проглядається в запровадженні інституту конституційної скарги. Саме останнє не безпідставно вважається одним з кращих конституційної реформи 2016 року (щодо правосуддя). Заразом варто зазначити, що ідея запровадження конституційної скарги в Україні була не тільки прогресивною з початку, а й такою, що безпосередньо відповідала основному призначенню інституту конституційного контролю сучасної демократичної держави – всебічному захисту прав та свобод людини. Звідси, цілком логічними було і безпосереднє закріплення права на конституційну скаргу в статті 55 Основного Закону держави («кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом»), і виклад змісту конституційної скарги в Розділі XII Конституції України (ст. 151¹ Конституції України «Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано»).

Прийнятий 2017 року Закон України «Про Конституційний Суд України» регламентував конституційні приписи щодо інституту конституційної скарги. Так, відповідно до ст. 55 Закону конституційною скаргою є подане до Конституційного Суду України письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України, або

його окремих положень, що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу. Таке письмове клопотання має містити: 1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) громадянина України, іноземця чи особи без громадянства, адреса зареєстрованого місця проживання особи (для іноземця чи особи без громадянства – місця перебування) або повна назва та місцезнаходження юридичної особи, а також номер засобу зв'язку, адреса електронної пошти, якщо такі є; 2) відомості про уповноважену особу, що діє від імені суб'єкта права на конституційну скаргу; 3) короткий виклад остаточного судового рішення, в якому застосовано відповідні положення закону України; 4) опис перебігу розгляду відповідної справи в судах; 5) конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України; 6) обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону; 7) відомості про документи і матеріали, на які посилається суб'єкт права на конституційну скаргу, із наданням копій цих документів і матеріалів; 8) перелік документів і матеріалів, що додаються. Водночас копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив.

Суб'єктом права на конституційну скаргу, відповідно до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд України», є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України. Заразом законодавцем чітко встановлюється, що до таких суб'єктів не належать юридичні особи публічного права.

При поданні конституційної скарги, фізична особа підписує її особисто. У разі, коли суб'єктом права на конституційну скаргу є дієздатна фізична особа, яка за станом здоров'я або фі-

зичною вадою не в змозі особисто підписати конституційну скаргу, її підписує уповноважена на те особа, що діє від її імені. Натомість, конституційну скаргу юридичної особи підписує уповноважена на це особа, повноваження якої має бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи та актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

При дотриманні названих вимог, конституційна скарга вважається прийнятною, якщо: 1) вичерпано всі національні засоби юридичного захисту (за наявності ухваленого в порядку апеляційного перегляду судового рішення, яке набрало законної сили, а в разі передбаченої законом можливості касаційного оскарження – судового рішення, винесеного в порядку касаційного перегляду); 2) з дня набрання законної сили остаточним судовим рішенням, у якому застосовано закон України (його окремі положення), сплинуло не більше трьох місяців. Однак слід зазначити, що Конституційний Суд України може також і відмовити у відкритті конституційного провадження у разі визнання конституційної скарги непринятною. Останнє може мати місце у випадках, якщо зміст і вимоги конституційної скарги є очевидно необґрунтованими або наявне зловживання правом на подання скарги (ст. 77 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Важливим елементом гарантування права на конституційну скаргу є запровадження інституту «забезпечувального наказу Конституційного Суду України». Чинним законодавством України передбачено, що при розгляді конституційної скарги Конституційний Суд України (у виняткових випадках та з власної ініціативи) може вжити заходів щодо забезпечення конституційної скарги, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом. Підставою для забезпечення конституційної скарги є необхідність запобігти незворотнім наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення, а способом забезпечення конституційної скарги є встановлення тимчасової заборони вчиняти певну дію. Водночас забезпечувальний наказ як такий, згодом втрачає чинність з дня ухвалення рішення або постановлення ухвали про закриття конституційно-

го провадження у справі (ст. 78 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

У забезпечувальному наказі має чітко зазначатися: 1) назва і дата видачі забезпечувального наказу; 2) найменування органу, який видав забезпечувальний наказ; 3) прізвища суддів Конституційного Суду, які брали участь у засіданні; 4) прізвище, ім'я, по батькові або повна назва суб'єкта права на конституційну скаргу, місце його проживання (перебування) або місцезнаходження; 5) посилання на положення Закону України «Про Конституційний Суд України», згідно з якими видано забезпечувальний наказ; 6) резолютивна частина, що передбачає забезпечувальні заходи; 7) орган, посадова особа, на яких покладено виконання забезпечувального наказу; 8) підписи суддів Конституційного Суду, які голосували «за» та «проти» видання забезпечувального наказу. Прикметним є те, що забезпечувальний наказ після його підписання невідкладно має бути направлений до органу, посадовій особі, на яких покладено його виконання, та суб'єкту права на конституційну скаргу, а контроль за виконанням забезпечувального наказу покладається на Секретаріат Конституційного Суду України. Якщо ж останній (Секретаріат Конституційного Суду України) виявить факт невиконання забезпечувального наказу, він зобов'язаний негайно повідомити Голову Конституційного Суду України та суддю-доповідача у справі для винесення питання на обговорення на засіданні Суду та прийняття рішення щодо реагування відповідно до законодавства (§ 46 Регламенту Конституційного Суду України).

Першою конституційною скаргою, яку розглянуто Конституційним Судом України та по якій прийнято позитивне рішення, стала конституційна скарга Глушенка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України (Рішення Конституційного Суду України № 4-р/2019 від 13 червня 2019 року). В. М. Глушенко звернувся до Конституційного Суду України з клопотанням визнати такими, що не відповідають статтям 8, 29, 55, пункту 8 частини другої статі 129 Конституції України (є неконституційними),

положення частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України, які не надають можливості окремого апеляційного оскарження ухвали суду про продовження строку тримання під вартою, постановленої під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення. Адже згідно з частиною другою статті 392 Кодексу ухвали, постановлені під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судових рішень, передбачених частиною першою цієї статті, окремому оскарженню не підлягають, окрім випадків, визначених Кодексом; заперечення проти таких ухвал можуть бути включені до апеляційної скарги на судові рішення, передбачене частиною першою цієї статті.

Конституційний Суд України, вирішуючи порушене у конституційній скарзі В. М. Глуценка, насамперед, виходив з того, що Україна є, зокрема, демократична, правова держава; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Він також звернув увагу на те, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права; Конституція України має найвищу юридичну силу; закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і мають відповідати їй. Водночас органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Заразом, відповідно до конституційних положень, усі люди є вільні та рівні у своїй гідності та правах; права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними. Тому Конституційний Суд України виходив із того, що Україна як правова держава має своїм пріоритетом гарантування прав і свобод людини і громадянина. З цією метою держава зобов'язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідне для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи та їх ефективного поновлення. При цьому окремі конституційні цінності, зокрема недоторканність людини як гарантія від посягань з боку інших осіб на права і свободи, насамперед основоположне право на

свободу, потребують посиленних гарантій їх захисту. Окремо звернуто увагу і на те, що одним з ґрунтовних конституційних прав людини є право на свободу та особисту недоторканність; ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

Проаналізувавши національне законодавство в сфері захисту прав людини та судочинства, міжнародні правові акти та відповідні рішення Європейського суду з прав людини, Конституційний Суд України дійшов висновку, що положення частини другої статті 392 Кодексу в частині неможливості окремого апеляційного оскарження ухвали суду першої інстанції про продовження строку тримання під вартою не гарантують особі ефективної реалізації її конституційного права на судовий захист, не відповідають критеріям справедливості та співмірності (пропорційності), не забезпечують справедливого балансу інтересів особи та суспільства, а тому суперечать вимогам статей 1, 3, 8, 21, 29, частини першої статті 55 Конституції України. Саме тому, розглядаючи цю конституційну скаргу, Конституційний Суд України вирішив визнати таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним), положення частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України щодо унеможливлення окремого апеляційного оскарження ухвали суду про продовження строку тримання під вартою, постановленої під час судового провадження в суді першої інстанції до ухвалення судового рішення по суті. Прикметним є те, що приймаючи Рішення у цій справі Конституційний Суд України зобов'язав Верховну Раду України увідповіднити нормативне регулювання, встановлене частиною другою статті 392 Кримінального процесуального кодексу України, з Конституцією України та своїм Рішенням.

4.5. Уповноважений з прав людини Верховної Ради України

Важливу роль у забезпеченні та захисті прав людини в Україні має відігравати парламентський контроль у цій сфері суспільних відносин. Завданнями парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні є: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) додержання та повага до прав і свобод людини і громадянина; 3) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 4) сприяння увідповідненню законодавства України про права і свободи людини та громадянина з Конституцією України, міжнародними стандартами у галузі прав людини; 5) поліпшення і подальший розвиток міжнародного співробітництва в галузі захисту прав і свобод людини і громадянина; 6) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 7) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Відповідно до чинного законодавства України, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах її юрисдикції на постійній основі здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (ст. 1 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини»). Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається на посаду і звільняється з посади парламентом таємним голосуванням шляхом подання бюлетенів. Ним може бути призначено громадянина України, який на день обрання досяг 40 років, володіє державною мовою, має високі моральні якості, досвід правозахисної діяльності та протягом останніх п'яти років проживає в Україні. Не може бути призначено Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини особу, яка має не погашену або не зняту судимість за вчинення злочину, крім реабілітованої, або на яку протягом останнього року накладалося адміністративне стягнення за вчинення коруп-

ційного правопорушення. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини призначається строком на п'ять років, який починається з дня складення ним присяги на пленарному засіданні Верховної Ради України.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини для виконання покладених на нього завдань, зокрема, має право:

- 1) невідкладного прийому Президентом України, Головою Верховної Ради України, Прем'єр-міністром України, головами Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, Генеральним прокурором, керівниками інших державних органів, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності, їх посадовими та службовими особами;
- 2) бути присутнім на засіданнях Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України та вищих спеціалізованих судів України, колегії прокуратури України та інших колегіальних органів;
- 3) звертатися до Конституційного Суду України з поданням: про відповідність Конституції України законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, які стосуються прав і свобод людини і громадянина; про офіційне тлумачення Конституції України;
- 4) вносити в установленому порядку пропозиції щодо вдосконалення законодавства України у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина;
- 5) безперешкодно відвідувати органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, бути присутнім на їх засіданнях;
- 6) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків;
- 7) відвідувати без попереднього повідомлення про час і мету відвідування такі

місця: місця, в яких особи примусово тримаються за судовим рішенням або рішенням адміністративного органу відповідно до закону, зокрема ізолятори тимчасового тримання, кімнати для затриманих та доставлених чергових частин органів Національної поліції, пункти тимчасового перебування іноземців та осіб без громадянства, які незаконно перебувають в Україні, кімнати для перебування тимчасово затриманих військовослужбовців, слідчі ізолятори, арештні доми, кримінально-виконавчі установи, приймальники-розподільники для дітей, загальноосвітні школи та професійні училища соціальної реабілітації, центри медико-соціальної реабілітації дітей, спеціальні виховні установи, військові частини, гауптвахти, дисциплінарні батальйони, спеціальні приймальники для тримання осіб, підданих адміністративному арешту, міські, районні управління та відділи, лінійні управління, відділи, відділення, пункти органів Національної поліції, спеціалізовані автомобілі (зокрема спеціалізовані автомобілі з конвоєм), приміщення (кімнати) для тримання підсудних (засуджених) у судах, заклади примусового лікування; психіатричні заклади; пункти тимчасового розміщення біженців; приміщення для транзитних пасажирів у пунктах пропуску через державний кордон; будинки дитини, дитячі будинки-інтернати, притулки для дітей, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, центри соціальної реабілітації дітей з інвалідністю, центри соціально-психологічної реабілітації дітей; психоневрологічні інтернати; геріатричні пансіонати, пансіонати для ветеранів війни і праці; соціально-реабілітаційні центри; 8) бути присутнім на засіданнях судів усіх інстанцій, зокрема на закритих судових засіданнях, за умови згоди суб'єкта права, в інтересах якого судовий розгляд оголошено закритим; 9) з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку: звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність неспроможні самостійно захистити свої права і свободи; брати участь у судовому розгляді справ, провадження в яких відкрито за його

позовами (заявами, клопотаннями (поданнями); вступати у справи, провадження в яких відкрито за позовами (заявами, клопотаннями (поданнями) інших осіб, на будь-якій стадії їх судового розгляду; ініціювати незалежно від його участі у судовому провадженні перегляд судових рішень; 10) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого у разі виявлення порушень прав і свобод людини і громадянина для вжиття цими органами заходів; 11) перевіряти стан додержання встановлених прав і свобод людини і громадянина відповідними державними органами, зокрема тими, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, здійснюють виконання судових рішень, вносити в установленому порядку пропозиції щодо поліпшення діяльності таких органів у цій сфері; 12) здійснювати контроль за забезпеченням рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Актами реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо порушень положень Конституції України, законів України, міжнародних договорів України стосовно прав і свобод людини і громадянина є конституційне подання Уповноваженого та подання Уповноваженого до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб.

Конституційне подання Уповноваженого – акт реагування до Конституційного Суду України щодо вирішення питання про відповідність Конституції України (конституційності) закону України чи іншого правового акта Верховної Ради України, акта Президента України та Кабінету Міністрів України, правового акта Автономної Республіки Крим; офіційного тлумачення Конституції України.

Конституційне подання Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є доволі дієвим засобом у справі захисту прав людини, про що свідчить ціла низка рішень Конституційного Суду України. Так, зокрема, у своєму Рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого

речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» від 11 жовтня 2018 року № 8-р/2018 (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними), Конституційний Суд України визнав неконституційними згадані нормативні положення і в такий спосіб захистив конституційні права осіб, визнаних судом недієздатними.

Протягом першого кварталу кожного року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини представляє Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні органами державної влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності та їх посадовими і службовими особами, які порушували своїми діями (бездіяльністю) права і свободи людини і громадянина, та про виявлені недоліки в законодавстві щодо захисту прав і свобод людини і громадянина. За щорічною та спеціальною (спеціальними) доповідями Уповноваженого Верховна Рада України приймає постанову.

На Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладаються функції національного превентивного механізму відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання.

Водночас для забезпечення належного виконання своїх обов'язків Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини, чинним законодавством передбачено для нього низку спеціальних (юридичних) гарантій організації його діяльності. Так, забороняється втручання органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та їх посадових і службових осіб у діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Він не зобов'язаний давати пояснення по суті справ, які закінчені або перебувають у його провадженні, а також користується правом недоторканості на весь час своїх повноважень (зокрема, він не може бути без згоди Верховної Ради України притягнутий до кримінальної відпові-

дальності або підданий заходам адміністративного стягнення, що накладаються в судовому порядку, затриманий, заарештований, підданий обшуку, а також особистому огляду; повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення може бути здійснено Уповноваженому лише Генеральним прокурором тощо).

Окремими законодавчими приписами передбачено, що органи державної влади, органи місцевого самоврядування, об'єднання громадян, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, посадові та службові особи, до яких звернувся Уповноважений, зобов'язані співпрацювати з ним і подавати йому необхідну допомогу, зокрема: 1) забезпечувати доступ до матеріалів і документів, зокрема на засадах, визначених законодавчими актами щодо захисту інформації з обмеженим доступом; 2) надавати інформацію і давати пояснення стосовно фактичної і правової підстави своїх дій та рішень; 3) розглядати пропозиції Уповноваженого щодо поліпшення їх діяльності у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина та у місячний строк з дня одержання пропозицій надавати вмотивовану письмову відповідь на них.

Ситуації для вирішення

1. Частина друга статті 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» подає виключний перелік інформації, яка має міститися в конституційній скарзі (пп. 1–8). Водночас частина третя цієї статті Закону передбачає, що «копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу має бути засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив». Це, на думку експертів з конституційного права, суттєво ускладнює належну реалізацію громадянами України їхнього права на конституційну скаргу (ст. 55 Конституції України).

Які першочергові зміни та доповнення, на ваш погляд, мали б бути внесені законодавцем до ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» з метою покращення можливос-

тей реалізації громадянами України свого права на конституційну скаргу?

2. Громадянка однієї з сусідніх із Україною держав Анджела Ф., 1970 р. н., яка народилася та до 18 років постійно проживала в м.Татарбунари Одеської області УРСР, направила до Конституційного Суду України письмове клопотання (назване нею конституційною скаргою), в якому стверджувала, що положення однієї зі статей Кримінального кодексу України, застосоване в остаточному судовому рішенні у справі її сина Артёма Ф., позбавленого волі на території України строком на 5 років, – не відповідає Конституції України (є неконституційним).

Якими мають бути дії Секретаріату Конституційного Суду України після отримання такого клопотання?

3. Відповідно до ст. 21 Закону України «Про Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України», кожен може звернутися до нього у порядку, передбаченому чинним законодавством».

Протягом одного вихідного дня (неділі – 11.08.2019 р.) троє осіб, які на законних підставах перебували в місцях позбавлення волі, написали листи до Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України. А саме: громадянин України А. – одного листа, якого передав черговому по установі позбавлення волі о 10.00 год; громадянин Російської Федерації Б. – два листи, які обидва передав черговому по установі позбавлення волі – о 17 год 55 хв; особа без громадянства В. – п'ять листів, які періодично передавала черговому по установі позбавлення волі через кожні 30 хв, починаючи з 14.00 год. Водночас декілька з цих листів були запаковані в два або, навіть три, конверти, а частина з них (з огляду на їх зовнішній стан) – могли взагалі нічого не містити в середині конверта.

Якими мають бути дії адміністрації установи позбавлення волі щодо отриманих листів від цих осіб?

Контрольні запитання

1. У чому полягають основні напрями міжнародного захисту прав людини?
2. Що таке «міжнародний захист прав людини та основних свобод»?
3. Які існують функції та принципи міжнародного захисту прав людини та основних свобод?
4. У чому відмінність регіональних організацій від універсальних?
5. Які існують міжнародні та національні механізми захисту прав людини?
6. Які є основні складові національного механізму?
7. Що таке «універсальні міжнародні правозахисні організації»?
8. Які використовуються методи спостереження і захисту прав людини?
9. Які три основні регіональні системи захисту прав людини існують?
10. Які компетенції органів і організацій спрямовуються на захист прав людини?
11. Яку роль у механізмі захисту прав людини в Україні відведено Конституційному Суду України?
12. Що таке конституційна скарга?
13. Хто може подавати конституційні скарги і які є вимоги до її оформлення?
14. Що таке забезпечувальний наказ і в яких випадках він приймається Конституційним Судом України?
15. На кого покладається обов'язок виконання зобов'язального наказу Конституційного Суду України?
16. Які юридичні наслідки має факт прийняття Конституційним Судом України рішення про неконституційність закону України або його окремих частин за конституційною скаргою особи без громадянства, яка постійно проживає на законних підставах у м. Києві?
17. Хто може бути Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини?

18. Ким і на який термін призначається Уповноважений Верховної Ради України з прав людини?

19. Які є акти реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини?

Список джерел

1. Конституція України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254-80>

2. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

3. Про Конституційний Суд України: Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

4. Бабенко А. Ю. Механізми захисту прав людини в рамках ООН. *Міжнародні засоби захисту прав та свобод людини та громадянина*: матеріали Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (м. Ірпінь, 06 березня 2018 року). Ірпінь: УДФС України. 2018. С. 12–14.

5. Буроменський М. В. Міжнародне право: навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.

6. Колісник В. Визначення обсягу прав людини у контексті юридичних позицій Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 6. С. 98–102.

7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенцію ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua>

8. Левченко К. Б. Національні механізми забезпечення прав людини в Україні. Права людини в Україні. Інформаційний портал Харківської правозахисної групи. URL: <http://khpgr.org>

9. Марцеляк О. В. Інститут омбудсмена: теорія і практика / відп. ред. О. Н. Ярмиш: монографія. Х.: Вид-во Нац. у-ту внутр. справ, 2004. 450 с.

10. Михайловський В. І. Місце омбудсмена в забезпеченні адміністративно-правового статусу внутрішньо переміщених осіб в Україні. *Науковий Вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 2. С. 162–165.

11. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. 2018 рік.

12. Регламент Конституційного Суду України. Ухвалений Постановою Конституційного Суду України від 22.02.2018 р. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 2. С. 14–69.

13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень частини другої статті 8, другого речення частини четвертої статті 16 Закону України «Про звернення громадян» (справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними) 8-р/2018 від 11 жовтня 2018 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2408>

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційною скаргою Глуценка Віктора Миколайовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України № 4-р/2019 від 13 червня 2019 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2759>

15. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Ковтун Марини Анатоліївни, Савченко Надії Вікторівни, Костоглодова Ігоря Дмитровича, Чернобука Валерія Івановича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України № 7-р/2019 від 26 червня 2019 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2776>

16. Репецький В. М. Міжнародне публічне право: підручник. 2-ге вид. / за ред. В. М. Репецького. К.: Знання, 2012. 437 с.

17. Стецюк П. Зміни до Основного Закону України щодо правосуддя (конституційно-юрисдикційний зріз). *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4–5. С. 194–201.

18. Терлецький Д., Єзеров А. Здійснення права на конституційну скаргу: аналіз практики Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 5. С. 74–83.

Тема 5

ЗАБОРОНА КАТУВАНЬ ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Віднедавня в Україні простежувалися позитивні зміни і тенденції. Однак занепокоєння, як і раніше, викликають такі проблеми, як безкарність у випадках застосування катувань, конфлікт функцій прокуратури, що утруднює ефективне розслідування випадків катувань, рутинна практика порушення права на свободу і прав затриманих, практика масового застосування насильства в установах виконання покарань. Відсутність цілісної системи попередження катувань і поганого поводження підриває значення конституційних гарантій. Крім того, низка рис національної правової системи побічно сприяють практиці застосування катувань і поганому поводженню. Ці недоліки правової системи допускають та/або заохочують катування.

Неодмінною умовою розвитку державності вважається наявність інститутів і регуляторів, що виконують функції соціальних орієнтирів і відтворюють закономірності суспільного життя. Концентрований вираз вимог суспільної моралі, що відповідає певному періоду розвитку держави, міститься у принципах – приписах вищого ступеня нормативності, що відображають напрями соціальної орієнтації суспільства.

Прийняття Конституції України створило правову основу для побудови соціально орієнтованої, правової, демократичної держави. Саме в Основному Законі закріплені такі найважливіші ознаки правової держави, як пріоритет прав та інтересів особи

над інтересами держави, взаємна відповідальність держави й особи, пов'язаність держави правом, пріоритет права над законом, незалежний суд як гарант прав особи. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність та безпека визнані найвищими соціальними цінностями, а утвердження і забезпечення прав і свобод людини – головним обов'язком держави.

Відтворення у Конституції України ієрархії ціннісних орієнтирів суспільства для сфери правоохоронної діяльності означає, що принципи кримінального судочинства мають значення не лише для регулювання діяльності органів та службових осіб, які виконують правоохоронні функції, а, передусім, для захисту прав і свобод людини та громадянина.

Як зазначає О. Ф. Скакун, принципи – це об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висуваються до учасників суспільних відносин з метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. У принципах зосереджено світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації.

Значення принципів правоохоронної діяльності полягає в тому, що вони: є першоджерелом, що обумовлює порядок здійснення, ефективність, спрямованість і причинність правоохоронної діяльності, а також дають змогу говорити про існування правоохоронної системи; є гарантіями забезпечення прав і свобод людини та громадянина; синхронізують систему правових норм і забезпечують узгодженість правових інститутів; вважаються юридичною базою для тлумачення правових норм і вирішення суперечливих питань, сприяючи правильному правозастосуванню; є вихідними положеннями для вдосконалення окремих правових інститутів, розвитку процесуальної форми й процесуальних гарантій правоохоронної діяльності. Оскільки принципи правоохоронної діяльності є похідними від принципів права взагалі, то їм притаманні такі риси: універсальність, нормативність, формальна визначеність, обов'язковість, системність, рівнозначність, об'єктивність, стабільність.

Принцип взаємодії з органами державної влади України, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян,

населенням. Дотримання цього принципу є однією з умов підвищення ефективності діяльності суб'єктів правоохоронної діяльності. Особливо слід відзначити важливість взаємодії з громадськістю. Невід'ємною складовою демократії в будь-якій країні є розвинений цивільний контроль за правоохоронними органами, зокрема поліцейськими організаціями. Стан відносин саме у сфері суспільних відносин, зазвичай, вважають індикатором демократичної зрілості суспільства. Проголосивши себе демократичною і правовою державою, Україна взяла на себе зобов'язання дотримуватися загальновизнаних норм і принципів демократичного цивільного контролю над структурами національної безпеки (силовими структурами) та правоохоронними органами. Принцип незалежності суб'єктів правоохоронної діяльності є необхідним чинником ефективного забезпечення безпеки, прав, свобод та законних інтересів громадян, втілення вимог норм права в діяльності суб'єктів права.

5.1. Суб'єкти, що можуть бути причетні до катувань та жорстокого поводження або їх запобігання

Серед суб'єктів, що можуть бути причетні до катувань та жорстокого поводження або їх запобігання потрібно назвати:

- працівники поліції;
- працівники слідчих ізоляторів;
- працівники в'язниць;
- працівники виправно-трудових закладів;
- працівники установ примусового лікування і перевиховання;
- працівники психіатричних лікарень;
- Верховна Рада України;
- Уповноважений Верховної Ради України з прав людини;
- Уряд;
- працівники прокуратури;

– суд.

Юридичні гарантії, що включають використання громадянами своїх прав і свобод, ґрунтуються на політико-правових принципах держави і права:

- верховенство права;
- розподіл влади;
- пріоритет особистості;
- норми, що закріплюють права і свободи.

Захист (охорона) прав і свобод допускає втручання компетентних структур для захисту прав і свобод громадян:

- органів виконавчої влади;
- правоохоронних органів.

Правоохоронні органи, як суб'єкт захисту (охорони) прав людини, забезпечують нагляд і контроль за поведінкою громадян, застосовують міри юридичної відповідальності за порушення прав і свобод:

- кримінально-правового характеру;
- адміністративно-правового характеру;
- цивільно-правового характеру;
- дисциплінарного характеру.

Дотримання прав та свобод в Україні гарантується різними способами (формами):

– **Адміністративний захист** – громадяни на основі Закону України «Про звернення громадян» можуть звертатися до відповідних органів влади (зокрема, до органу вищого рівня по відношенню до того, який, як вважає громадянин, порушив відповідні права.

– **Судовий захист** – звернення до суду щодо захисту прав та свобод.

– **Адміністративно-судовий захист** – звернення до адміністративних судів щодо оскарження дії або бездіяльності органів державної влади (ч. 2 ст. 19 Конституції, Кодекс адміністративного судочинства). Адміністративні суди запроваджено для вирішування публічно-правових спорів неконституційного правового характеру.

– **Конституційний захист** – звернення громадянина до Конституційного Суду України щодо порушення конституційних прав з боку держави (запроваджено з вересня 2016 р.).

– **Парламентський захист і контроль.** В Україні, відповідно до Конституції, парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини здійснюють Уповноважений Верховної Ради з прав людини і його представники на місцях. Уповноважений Верховної Ради з прав людини є інститутом позасудового захисту прав і свобод людини. Уповноважений Верховної ради України з прав людини – здійснює контроль за дотриманням прав людини, дає приписи органам влади щодо припинення таких порушень, координує діяльність механізму запобігання катуванням в Україні (за Факультативним протоколом ООН проти катувань). Повноваження Уповноваженого з прав людини поширюються на усі випадки порушень громадянських прав і свобод органами виконавчої влади. Він може зажадати порушення адміністративного провадження стосовно державних службовців, які порушили конституційні права і свободи громадян, має право також перевіряти додержання цих прав в установах пенітенціарної системи (системи установ, у яких відбувають покарання засуджені – тюрми, колонії тощо), в армії, в установах Міністерства внутрішніх справ.

- Захист прав та свобод поліцією;
- Захист прав та свобод прокуратурою.

5.2. Нормативні акти проти катувань та жорстокого поводження

На сучасному етапі розбудови України проблема забезпечення реалізації, охорони і захисту прав, свобод та законних інтересів громадян є і продовжує бути актуальною з огляду на те,

що Основним Законом гарантується державний захист прав та свобод людини і громадянина. Відтак саме якісне й ефективне виконання правоохоронними органами своїх завдань у цій сфері набуває важливого значення та перебуває в полі зору і науковців, громадськості, і самих правоохоронців. Щодо цього С. Лисенков зауважував, що правове регулювання відповідної діяльності має переслідувати такі цілі:

1) визначення кола суспільних відносин, які підлягають забезпеченню з боку відповідних органів;

2) чітке встановлення повноважень (прав і обов'язків) розмаїтих служб у структурі правоохоронних органів і їх посадових осіб при здійсненні діяльності зі забезпечення реалізації прав і свобод громадян;

3) закріплення видів і міри відповідальності працівників правоохоронних органів за невиконання або недобросовісне виконання тих чи інших повноважень із забезпечення прав і свобод громадян.

Українське законодавство категорично забороняє катування.

Стаття 28 Конституції України зазначає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Кримінальний кодекс поширює дію норм кримінального закону на всю територію країни, а також на громадян України й осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні, і які скоїли злочин за її межами. Слід відзначити, що Кримінальний кодекс не обмежує свою дію стосовно цих осіб умовою, щоб дані дії вважалися кримінальним злочином на території тієї країни, де вони скоєні. Отож відповідальність за застосування катувань може наставати за здійснення таких дій, навіть якщо в країні їхнього здійснення вони не розглядаються як катування.

Кримінальна відповідальність за дії, що мають ознаки катувань у значенні статті 1 Конвенції, віднедавна доволі поширена. Хоча ці кроки, очевидно, були зроблені для виконання Україною зобов'язань за Конвенцією, формулювання низки положень Кримінального кодексу не цілком відповідають меті, яку має на увазі Конвенція. Засудження агентів держави, які застосували

катування, залишається рідкісним явищем. Покарання, що призначаються судами за катування, також часто не відповідають тяжкості злочину.

Підписання Україною Факультативного протоколу до Конвенції, крім усього іншого, передбачає створення національних превентивних механізмів, спрямованих на попередження катувань і поганого поводження. Цей крок свідчить про політичну волю до зміни ставлення щодо проблеми катувань і бажання змінити ситуацію на краще. Незважаючи на ці позитивні кроки з боку держави, катування є доволі поширеним в Україні. Крім того, віднедавна надходить усе більша кількість інформації про погане поводження з особами, які відбувають покарання у виправних колоніях. Особливу стурбованість викликає практика планомірного використання спеціальних підрозділів, призначених для придушення тюремних бунтів й інших насильницьких дій, для залякування в'язнів.

Уряд пояснює погані умови утримання під вартою «обмеженими фінансово-економічними можливостями держави». Однак проблема переповненості слідчих ізоляторів лише частково пов'язана з фінансуванням системи установ утримання під вартою. У набагато більшому ступені вона залежить від ідеології і системи кримінального правосуддя щодо утримання під вартою обвинувачуваних. На практиці в багатьох випадках зберігається презумпція на користь утримання під вартою, не розвивається система застосування застави, затримані мають дуже обмежені процесуальні права під час слухань про затримання, у них відсутнє право на періодичний перегляд їхнього затримання, законом не визначений граничний термін утримання під вартою.

Закони України передбачають обов'язок органів прокуратури проводити розслідування скарг й іншої інформації про факти катувань і поганого поводження. Однак системною проблемою для правової системи України є відсутність ефективного розслідування заяв про такі факти. Така ситуація створює відчуття безкарності в співробітників правоохоронних органів, що використовують катування, і сприяє тому, що катування і погане

поводження сприймаються більшістю з них не як злочин, а як рутинний елемент практики боротьби зі злочинністю.

Відсутність незалежного, об'єктивного й ефективного розслідування та судового переслідування працівників правоохоронних органів у зв'язку зі заявами про катування і погане поведження почасти корениться в двоїтій ролі прокуратури в Україні. Прокуратура відповідальна і за розслідування та підтримку обвинувачення в суді за кримінальними справами, і за ухвалення рішення, чи відкривати справи проти працівників поліції, які беруть участь у такому розслідуванні. Відсутність незалежного органу розслідування означає, що справи проти працівників правоохоронних органів розслідуються неадекватно, затягуються, припиняються чи не відкриваються зовсім.

У правовій системі України можливість для жертви отримати незалежну експертну думку вкрай обмежена. Також дуже часто неможливо отримати документи медичних установ, у яких потерпілий обстежувався чи лікувався. Також є складності з доступом до матеріалів справи.

Предмет особливої стурбованості – особи, які позбавлені волі. Прокуратура, здебільшого, не діє і не піклується про безпеку ув'язнених, які заявили скарги на катування.

Цивільний кодекс України передбачає можливість отримання відшкодування у разі застосування катувань. Однак для того, щоб задіяти це положення, необхідно остаточне рішення суду, яким дії певної посадової особи визнаються незаконними.

Відповідно до Конституції і Кримінально-процесуального кодексу України заборонено використання визнань, що отримані «з порушенням кримінально-процесуального закону». Однак у практиці кримінального судочинства доволі поширено використання визнань, добровільність яких викликає серйозні сумніви. Законом не передбачені процедури оцінки і виключення визнань, отриманих, можливо, під катуваннями.

Невідповідним є захист із боку кримінального закону від застосування сили співробітниками правоохоронних органів «з метою виконання законного наказу чи розпорядження» при затриманні підозрюваних.

Європейська конвенція про захист прав людини та її основних свобод (набрала чинності 3 вересня 1953 р). Конвенція доповнена протоколами, деякі з яких гарантують додаткові права людини. Відповідно до ст. 31 Конвенції, «Ніхто не може піддаватися катуванню або нелюдським чи принижуючим людську гідність видам поведження та покарання».

Ст. 3 Європейської конвенції з прав людини забороняє досягання на фізичну або моральну гідність людини через катування, нелюдське або таке, що принижує гідність, поведження чи покарання. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Цією ж самою нормою закріплюється обов'язок держави утверджувати і забезпечувати права і свободи кожної людини. Про це наголошено і в міжнародно-правових документах.

Декларація про захист усіх осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських і таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, прийнята 09.12. 1975 ГА ООН, складається з преамбули і 12 статей.

Катування – будь-яка дія, якою людині навмисно завдають сильного болю або страждань, фізичних чи розумових, з боку офіційної особи з метою одержання від неї чи від третьої особи інформації або зізнання, покарання її за дії, які вона вчинила або у скоєнні яких вона підозрюється, або залякування її та інших осіб (ст. 1). Держави повинні не допускати катувань, навіть за умов війни, загрози війни, внутрішньополітичної нестабільності (ст. 3). Будь-яка особа, що зазнала катувань з боку офіційних осіб, має право на подання скарги на дії цих осіб до компетентних органів своєї держави (ст. 8). Якщо розслідування згідно зі ст. 8 або 9 встановить очевидну наявність катувань, проти порушника або порушників, котрі їх вчинили, має бути розпочатий кримінальний процес (ст. 10). Якщо встановлено, що мали місце катування або будь-який інший жорстокий вид принизливого поведження і покарання з боку офіційної особи або за її підбурюванням, потерпілий має право на компенсацію (ст. 11).

На розвиток цих принципових моментів відповідні правові приписи були включені до чинного Кримінального кодексу України, зокрема ст. 127 «Катування», до Розділу II Особливої частини «Злочини проти життя та здоров'я особи».

Від часу заснування 1989 року Європейський комітет у запобіганні катуванням (КЗК) розробив низку норм захисту ув'язнених проти катувань і нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Значна частина роботи КЗК полягає в перевірці умов життя ув'язнених. Серед розроблених Радою Європи в цій галузі документів, що мають несудовий характер, є також рекомендації та резолюції Комітету міністрів, які, зокрема, стосуються: статусу, прийому на роботу та підготовки тюремного персоналу (Резолюція (66) 26); попереднього ув'язнення (Рекомендація 80 (11); утримання небезпечних злочинців і поводження з ними (Рекомендація (82) 17).

Отже, Європейська конвенція є частиною національного законодавства України. Розглядаючи скаргу щодо держави, яка ратифікувала Європейську конвенцію, ЄСПЛ ґрунтується на наявних прецедентах. Отож, рішення ЄСПЛ мають слугувати для національних органів публічної влади та їхніх посадовців орієнтирами в сфері забезпечення прав людини; в цьому – запорука дотримання положень Європейської конвенції (А. О. Червяцова). На Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини покладено відповідальність за імплементацію протоколів до Конвенції. Уповноважений Верховної Ради має широкі повноваження (зокрема, стосовно місць тримання затриманих, попереднього ув'язнення, установ відбування засудженими покарань та установ примусового лікування і перевиховання, психіатричних лікарень тощо). Уповноважений зобов'язаний представляти Верховній Раді України щорічну доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Кримінальний кодекс України (ст. 127) під катуванням розуміє умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побойів, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі [8]. Згідно зі ст. 7 Зако-

ну України «Про Національну поліцію»: поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. У разі виявлення таких дій кожен поліцейський зобов'язаний негайно вжити всіх можливих заходів щодо їх припинення та обов'язково доповісти безпосередньому керівництву про факти катування та наміри їх застосування. У разі приховування фактів катування або інших видів неналежного поводження поліцейськими керівник органу протягом доби з моменту отримання відомостей про такі факти зобов'язаний ініціювати проведення службового розслідування та притягнення винних до відповідальності.

Доктрина «мінімального рівня жорстокості» ст. 3 Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини містить положення, згідно з яким жодна людина не може зазнавати катувань чи нелюдського або такого, що принижує її гідність, поводження чи покарання. Заборона катувань чи інших видів нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, виступає правом і, одночасно, гарантією таких невід'ємних прав людини, якими є право на життя, свободу та особисту недоторканість, право на повагу честі й гідності. У рішенні («Томазі проти Франції» (Tomasi v. France) Європейський суд з прав людини зазначає, що «потреби слідства не можуть вести до обмеження захисту фізичного стану людини». Катування, нелюдське та таке, що принижує людську гідність, поводження чи покарання відносяться до абсолютних прав людини. Це вічні, незмінні, наддержавні права. Їх зміст не залежить від волі законодавця. Вони є природженими, безумовними, незмінними, а тому недоторканими для влади (Н. М. Коркунов).

Системний аналіз умов, у яких мають місце катування та жорстоке поводження, дозволив міжнародному співтовариству розробити ефективні гарантії, які допомагають запобігти подібним виявам. Такі гарантії самі собою не попереджують катування та жорстоке поводження. Але забезпечення їх існування є першим кроком на шляху такого попередження. Деякі з цих

гарантій обумовлені договорами з прав людини, деякі мають форму правил та кодексів поведінки.

Так, підсумковий документ Копенгагенської зустрічі ОБСЄ 1990 р. зобов'язує всі держави в межах ОБСЄ взяти на себе попереджувальні гарантії: держави-учасниці мають «систематично перевіряти правила, інструкції та загальноприйняті методи розслідування злочинів, так само як і умови утримання тих, хто перебуває в будь-якій формі ув'язнення або затримання на будь-якій території під їх юрисдикцією, та поводження з ними з метою попередження катування» (п. 16 (5)).

Водночас, як слушно зауважують експерти міжнародних організацій, підтвердити такі гарантії у формі норм законодавства недостатньо. Їх необхідно дотримуватися на практиці. Чимало з цих гарантій мають процесуальний характер. Тобто передбачається, що вони працюють у суспільстві, в якому служби безпеки та суди ефективно здійснюють свої функції, а також саме суспільство підпорядковується принципу верховенства права. Якщо ж на це не можна покладатися, наявність гарантій у якості формальних елементів кримінальної процедури не дає значних безпосередніх переваг.

Комісія ООН з прав людини. У 1985 р. прийнято рішення про введення посади Спеціального доповідача, який займається питаннями, пов'язаними з катуванням та доповідає про окремі випадки, а також про масштаби цього явища. Його повноваження поширюються на всі держави – члени ООН. Він представляє Комісії з прав людини щорічну доповідь, яка включає до свого складу рекомендації.

Повідомлення урядам. Ґрунтуючись на інформації, отриманої від окремих осіб або груп, урядів та неурядових організацій, Спеціальний доповідач надсилає повідомлення урядам. Він отримує велику кількість інформації від приватних осіб та неурядових організацій про випадки катування та нелюдського поводження. Ті випадки, які добре описані та обґрунтовані, надсилаються спеціальним доповідачем відповідним урядам із проханням прокоментувати їх. Доповідач також може неофіційно обговорювати певні випадки з урядами, неурядовими організа-

ціями, окремими особами та групами осіб, заслуховувати по таких випадках свідків. Отримані повідомлення, як і коментарі урядів, включаються до щорічної доповіді. В окремих випадках Спеціальний доповідач може використовувати процедуру екстрених заходів, відповідно до якої, він здійснює невідкладні заходи щодо конкретного уряду. Крім того, Спеціальний доповідач з питань катувань уповноважений, зі згоди уряду, відвідати країну з метою отримати безпосередню інформацію, яка відноситься до сфери його компетенції, та визначити заходи, спрямовані на недопущення подібних випадків у майбутньому та виправлення ситуації.

Конвенція ООН проти катування та інших жорстоких, нелюдських та принижуючих гідність видів поведінки та покарання (1984) прийнята 10 грудня 1984 р. і набрала чинності 26 червня 1987 р. У ній міститься не тільки визначення того, що таке тортури (про яке зазначалося), але й зобов'язання держав щодо заборони катування (ст.ст. 2, 3). Зокрема, держави зобов'язуються встановити цілковиту заборону на катування, на невисилання та неповернення осіб до країни, де вони можуть зазнати катування; вони зобов'язуються переслідувати у судовому порядку та екстрадиювати осіб, які здійснює акти катування, здійснювати регулярний перегляд правил та методів допиту, ініціювати нейтральні розслідування підозрюваних актів катувань, а також не приймати як свідчення заяви, отримані під тортурами. У ст. 2 наголошено: «Кожна держава-учасниця здійснює ефективні законодавчі, адміністративні, судові та інші заходи для попередження актів катувань на будь-якій території, яка знаходиться під її юрисдикцією».

18 грудня 2002 р. **Генеральна Асамблея ООН** прийняла Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катування. Метою Факультативного протоколу є попередження катування, тортур та інших форм жорстокого поведінки шляхом створення системи регулярних відвідувань, які здійснюються незалежними міжнародними та національними органами місць позбавлення волі. Забігаючи наперед, скажемо, що ця процедура відвідування виявила свою ефективність на регіональному європей-

ському рівні і була розповсюджена на рівень ООН [20]. Факультативний протокол вступає в силу після двадцятої ратифікації.

Конвенцію проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання ратифіковано Україною 26.01.1987. Положення норм міжнародного права були враховані й в Конституції України, у ст. 28 якої встановлено, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Для здійснення нагляду за дотриманням узятих зобов'язань, відповідно до Конвенції ООН 1984 р., створено Комітет проти тортур. Усі держави-учасниці Конвенції зобов'язані надавати Комітету доповіді про заходи, які здійснюються ними на виконання зобов'язань, передбачених умовами договору.

Перелік документів, ухвалених Генеральною асамблеєю ООН щодо захисту осіб, позбавлених волі, які є однією з головних груп ризику щодо застосування до них тортур: Декларація про захист усіх осіб від тортур та інших жорстоких та нелюдських або принижуючих гідність видів поводження або покарання (9 грудня 1975 р.); Мінімальні стандартні норми поводження із затриманими (ухвалені ООН 31 липня 1957 р. і переглянуті 13 травня 1977 р.); Кодекс поведінки працівників правоохоронних органів (17 грудня 1979 р.); Принципи медичної етики, які визначають роль медичного персоналу, зокрема лікарів, щодо надання ув'язненим та особам, які позбавлені волі, захисту від тортур та інших жорстоких, нелюдських видів поводження або покарання (18 грудня 1982 р.); Зібрання принципів для захисту всіх осіб, які перебувають в умовах позбавлення волі або ув'язнення (ухвалене ООН 9 грудня 1988 р.); Основні принципи ООН, які стосуються ролі юристів (1990 р.); Правила ООН щодо захисту позбавлених волі неповнолітніх (1990 р.); Основні Принципи ООН щодо використання сили та вогнепальної зброї посадовими особами охорони порядку (1990 р.); Декларація ООН щодо захисту всіх осіб від примусового зникнення (1992 р.); Принципи ефективного попередження та розслідуван-

на протизаконних, свавільних і карних страт (15 грудня 1989 р.); Європейські тюремні правила, прийняті Радою Європи (1987 р.).

Конвенція (ст. 22) визнає також право приватних осіб надавати Комітету повідомлення про порушення державою положень Конвенції. Ст. 21 Конвенції дає повноваження Комітету отримувати також повідомлення, в яких одна держава-учасниця стверджує, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань у межах Конвенції. Для того, щоб ця заява була розглянута, необхідно, щоб обидві держави попередньо визнали повноваження Комітету приймати та розглядати такі повідомлення.

Так, механізм роботи Комітету ООН ґрунтується на регулярному – один раз на чотири роки – представленні державами-учасницями Конвенції 1984 р. доповідей щодо заходів, спрямованих на попередження тортур. Після розгляду відповідної доповіді Комітет готує свої рекомендації та відправляє їх державі, які, своєю чергою, може направити свої коментарі до зауважень назад до Комітету.

Якщо Комітет отримує інформацію про систематичне застосування тортур на території будь-якої держави, він може запровадити конфіденційне розслідування. Під час розслідування, отримавши дозвіл держави, представники можуть відвідувати державу. Після закінчення розслідування Комітет доповідає про його результати державі та вносить пропозиції щодо виправлення ситуації, що регламентує ст. 20 Конвенції ООН 1984 р.

З огляду на зазначене, робота Комітету здебільшого зводиться до листування з державами. Такий спосіб роботи не можна назвати дуже ефективним механізмом попередження тортур. Для підвищення його ефективності й був розроблений Факультативний протокол до Конвенції, який впроваджує механізм регулярних відвідувань місць позбавлення волі, які здійснюються міжнародними та національними органами. Відповідно до протоколу, вони можуть здійснювати неоголошені відвідування місць позбавлення волі на території держав, які ратифікували Факультативний протокол, або приєдналися до нього.

Одним з органів цієї системи виступатиме новий міжнародний орган – Підкомітет при Комітеті проти тортур. Підкомітет буде складатися з десяти незалежних експертів, які представляють різні галузі знання та сфери діяльності, які будуть проводити регулярні відвідування місць позбавлення волі на території усіх держав-учасниць.

Другу частину такої системи складатимуть національні превентивні механізми відвідування. Після вступу в силу протоколу, не пізніше ніж через рік після його ратифікації або приєднання до нього, держави-учасниці мають створити чи призначити один або декілька національних органів для відвідувань. Протоколом не вказано конкретний тип національного органу відвідування, відповідно, його функції може здійснювати, якщо говорити про Україну, Комітет Верховної Ради України з прав людини, національних меншин та міжнаціональних відносин, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини спільно з неурядовими організаціями. Держави-учасниці мають гарантувати національним органам свободу в їх діяльності та невтручання з боку влади.

Принципи Загальної декларації прав людини (10 грудня 1948 р.) лежать в основі міжнародних договорів з прав людини і є широко визнаними як загальноприйняте міжнародне право для всіх країн. «Ніхто не може піддаватися катуванням або жорстокому, нелюдському та принижуючому людську гідність поводженню або покаранню», проголошується у ст. 5 Декларації.

Міжнародний пакт про громадські та політичні права ухвалений 16 грудня 1966 р. та набрав чинності 23 березня 1976 р. Тоді ж був ухвалений та набрав чинності Факультативний протокол до пакту, який надавав Комітету з прав людини повноваження приймати повідомлення від приватних осіб.

Ст. 7: «Ніхто не повинен піддаватися катуванням або жорстоким, нелюдським або принижуючим його гідність видам поводження чи покарання. Зокрема, ніхто не може, без його вільної згоди, піддаватися медичним або науковим досліддам».

Ст. 10, п. 1: «Усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження та повагу гідності, яка притаманна людській особистості».

Європейські інститути та механізми контролю за попередженням та припиненням катувань.

Недоліки та загальний характер роботи Комітету ООН проти тортур були враховані при розробці механізму нагляду за недопущенням тортур на європейському рівні при розробці ЄК 1987 р. Між діяльністю Комітету ООН проти тортур та Європейським комітетом з попередження тортур простежуються суттєві відмінності. Зокрема, держава, яка ратифікувала Конвенцію, бере на себе зобов'язання дозволяти членам Комітету в межах його компетенції відвідувати місця позбавлення волі. Завдяки прийняттю ЄК 1987 р. стала можливою діяльність Європейського комітету з попередження тортур. Так, було створено несудовий превентивний механізм, який базується на відвідуваннях країн. Комітет складається з експертів, за кількістю держав-учасниць, які уповноважені в межах європейського континенту відвідувати в'язниці, поліцейські дільниці, психіатричні лікарні та інші подібні установи, й надавати владним інстанціям рекомендації про те, як не допускати випадків тортур та нелюдського поводження. Водночас експерти презентували різні професійні групи – юристи, лікарі, фахівці в галузі кримінального права, колишні політики тощо.

Попередження катування. Якщо узагальнити зміст проаналізованих документів, то можна зробити висновок, що найбільша увага приділяється попередженню, недопущенню катувань та жорстокого поводження. Держави не тільки не повинні допускати тортури, але й робити все можливе, особливо у сфері законодавства, судової системи, освіти, інформації, щоб попереджати їх. Тематика попередження катування має бути включена до системи навчання правоохоронних органів та військовиків. Європейський комітет з попередження тортур рекомендує, щоб форма, яка визначає права затриманого, надавалася йому (їй) на початку затримання. Ця форма має бути складена зрозумілою для затриманого мовою. Надалі затриманий має розписатися в тому, що він був ознайомлений з цими правами.

Європейський комітет з попередження тортур розробив перелік чинників, які необхідно враховувати для оцінки придатності місця для тимчасового перебування під вартою (ізоляторів тимчасового тримання).

1. Камери мають бути чистими, мати розмір, відповідний кількості розміщених у них осіб, мати освітлення, достатнє для читання (за винятком часу сну), вентиляцію; бажано, щоб камери мали природне освітлення (вікна).

2. Камери мають бути придатними для відпочинку, тобто мати закріплені стільці або лави. Осіб, які будуть ночувати в камері, необхідно забезпечити чистим матрацом та ковдрою.

3. Особи, які перебувають під вартою, мають мати можливість відправляти природні потреби в чистих та пристойних умовах, мати доступ до обладнання для миття.

4. Особи, які перебувають під вартою, мають мати забезпечений доступ до питної води і отримувати їжу в установлений час, включаючи якнайменше один повний обід кожного дня.

5. Особи, які перебувають під вартою більше 24-х годин, мають мати можливість доступу до свіжого повітря.

6. Камери, які використовуються для однієї особи на період, довший, ніж декілька годин, мають мати розмір близько 7 м². Сьогодні на практиці камери розміром від 4 м² вважають можливими для ночівлі. А ті, що менше 4 м², можуть використовуватися тільки протягом декількох годин. Камери площею менше за 2 м² взагалі не мають використовуватися для утримання людей.

Припинення катування. Держави мають припиняти випадки катування. Це означає, що кримінальне законодавство держав має обов'язково забезпечувати покарання за катування, тобто акти катування мають розглядатися як злочини, які караються відповідними санкціями. Катування мають бути заборонені за будь-яких умов, навіть особливих. Особа, яка вдалася до тортур, не може на своє виправдання посилатися на те, що вона виконувала розпорядження вищого керівництва.

Компенсація – один із найскладніше вирішуваних компонентів. Принцип компенсації передбачає, що держави мають відшкодовувати жертвам катування всі завдані їм збитки, а та-

кож надати кошти, необхідні для їх повної реабілітації. Крім того, держава має забезпечити, щоб кожна жертва могла подати скаргу, і ця скарга, а також свідки перебували під захистом.

Діяльність міжнародних та недержавних організацій щодо попередження катувань.

Організація з безпеки та співробітництва в Європі.

Основні цілі ОБСЄ – сприяння дотриманню прав людини та основних свобод, демократії та верховенства права. Так, усі місії ОБСЄ мають повноваження займатися боротьбою з випадками катувань та жорстокого поводження. Саме тому Організація з безпеки та співробітництва у Європі взяла на себе обов'язки захищати всіх людей від катувань та жорстокого поводження.

Перше зобов'язання ОБСЄ, яке безпосередньо відносилось до питань тортур та жорстокого поводження, міститься у Підсумковому документі Віденської зустрічі ОБСЄ 1989 р.: «держави-учасниці будуть забороняти катування та інші види жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження чи покарання, та вживати ефективних законодавчих, адміністративних, судових та інших заходів, спрямованих на попередження такої практики та покарання за неї» (п. 23).

Позиція ОБСЄ підтверджена в Підсумковому документі Копенгагенської зустрічі ОБСЄ (1990, п. 16), а також у Паризькій хартії для нової Європи (1990), в якій проголошено, що ніхто не може бути підданий тортурам. Потім детально описано в Підсумковому документі Московської зустрічі ОБСЄ (1991, п. 23). Під час Будапештської зустрічі у верхах 1994 р. також наголошено на важливості попередження цих злочинів: держави-учасниці рішуче засуджують усі форми тортур як одного з грубих порушень прав людини та людської гідності (п. 20). Зобов'язання місій ОБСЄ у сфері боротьби з виявами катування та жорстокого поводження включають [25]: роз'яснення того, що зобов'язання ОБСЄ забороняють та засуджують тортури за будь-яких обставин; пошук та отримання найнадійнішої інформації в цій сфері; проведення ретельного професійного аналізу отриманої інформації; дослідження для співробітництва на місцях з іншими міжнародними організаціями, створеними відповідно до договорів з прав людини (Європейський комітет з

попередження тортур); взаємодію з Міжнародним комітетом Червоного Хреста; взаємодію з національними та міжнародними правозахисними організаціями, які можуть проконсультувати місію ОБСЄ з питань катування та жорстокого поводження в країні; розробку програм з підготовки та навчання кадрів, проведення кампаній з підвищення правової свідомості, співпраця зі ЗМІ; організацію програми контролю над законодавчим процесом, розробка та забезпечення гарантій попередження катувань та жорстокого поводження; перевірку заяв про тортури та жорстоке поводження в конкретних випадках; підготовку письмових звітів для ОБСЄ, заснованих на результатах моніторингу; передачу інформації уряду та відповідним міжнародним органам; надання допомоги та підтримки особам, які пережили тортури, та їхнім сім'ям [26].

Отож міжнародно визнані стандарти введені в рамки принципів роботи ОБСЄ. Встановлений безпосередній зв'язок між заборонаю катування та жорстокого поводження й більш широким спектром правил, які стосуються здійснення правосуддя та правами людини затриманих осіб. Тим самим суттєво розширюється заборона катування, до неї включені процедурні та попереджувальні гарантії. У документах ОБСЄ червоною стрічкою проходить думка про те, що тортури та жорстоке поводження дуже часто пов'язані з недоліками судової й виправної системам. Тому система правосуддя, яка добре працює є найліпшою гарантією проти катування та жорстокого поводження.

Бюро демократичних інститутів та прав людини. Мандат БДПІЛ передбачає допомогу державам-учасникам у розбудові демократичних структур та у виконанні їх зобов'язань у гуманітарній сфері, які включають запобігання катуванням та жорстокому поводженню. БДПІЛ консулює і допомагає чинному Голові ОБСЄ та державам-учасникам. Одне з його завдань – організація семінарів та зустрічей щодо втілення у життя принципів так званого людського виміру, поглиблення громадської правосвідомості в питанні необхідності запобігання катуванням та жорстокому поводженню. БДПІЛ збирає інформацію про ви-

конання державами-учасниками зобов'язань, зокрема стосовно попередження тортур та жорстокого поводження. Відповідно до пропозицій, сформульованих на зустрічі з виконання принципів людського виміру (1997), БДПЛ заснувало Консультативну комісію із запобігання катуванням [26].

Асоціація з запобігання катуванням – це неурядова організація, яка має свою штаб-квартиру в Женеві. Метою її діяльності є попередження тортур та нелюдського поводження у всьому світі. Діяльність організації спрямована на забезпечення дотримання законів, які забороняють катування, здійснення візитів у місця обмеження свободи. Асоціація надає підтримку у створенні превентивних механізмів контролю, які здійснюють відвідування місць позбавлення волі. Завдяки ініціативі та роботі цієї організації прийнята ЄК 1987 р., ухвалена Радою Європи з набранням чинності 1989 р. Асоціація зіграла й визначну роль у створенні Факультативного протоколу до Конвенції ООН 1984 р.

Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ) – нейтральна приватна гуманітарна організація, заснована в Женеві 1863 р. Її метою є надання захисту та допомоги цивільним та військовим жертвам збройних конфліктів. За ініціативою МКЧХ створена нова галузь міжнародного права – гуманітарне право, яке знайшло своє втілення у чотирьох Женевських конвенціях 1949 р. та двох Протоколах 1977 р. Відповідно до положень Женевських конвенцій, представники МКЧХ уповноважені мати доступ до всіх місць, де перебувають особи, на яких розповсюджується дія Конвенцій, зокрема, до місць інтернування, ув'язнення та примусової праці, а також доступ до всіх місць утримання військовополонених; їм надається дозвіл відвідувати також пункти відправлення, транзиту, прибуття ув'язнених, які транспортуються. Метою перебування у цих місцях представників МКЧХ є, серед іншого, контроль за дотриманням прав військовополонених та цивільних осіб на життя, фізичну недоторканність та людську гідність. Держави, які підписали Женевські конвенції, зобов'язалися виконувати всі вимоги постійно [27].

5.3. Сфери застосування статті 3 Конвенції проти катувань

Сферами застосування статті 3 Конвенції є:

- усі випадки перебування особи під контролем держави;
- усі питання перебування під вартою та/або під контролем державних органів;
- очікування покарання;
- затримання осіб, які мають серйозні фізичні вади;
- примусові заходи медичного характеру;
- вислання, депортація, екстрадиція;
- розслідування і фактів, і скарг про погане поводження;
- компенсація у зв'язку з поганим поводженням;
- загроза поганого поводження;
- застосування спецзасобів та зброї;
- застосування сили, планування та проведення операцій із застосуванням сили;
- надзвичайні ситуації, надзвичайний стан;
- надання медичної допомоги;
- зараження смертельною хворобою;
- зберігання медичної документації;
- поводження з особами, які мають психічні розлади;
- примусове годування;
- торгівля людьми, кабала, сексуальне рабство (Т. І. Фулей).

Справи щодо України за статтею 3 Конвенції стосуються таких аспектів: неналежного поводження з боку представників держави та відсутності ефективного розслідування, застосування недозволених методів ведення слідства:

1. «Афанасьєв проти України» (Afanasyev v. – Ukraine), заява № 38722/02, рішення від 5 квітня 2005 р.

2. «Геннадій Науменко проти України» (Naumenko v. Ukraine), заява № 42023/98, рішення від 10 лютого 2004 р.

3. «Вергельський проти України» (Verguelsky v. Ukraine) заява № 19312/06, рішення від 12 березня 2009 р.

4. «Ісмаїлов проти України» (Ismailov v. Ukraine), заява № 17323/04, рішення від 27 листопада 2008 р.

5. «Данкевич проти України» (Dankevitch v. Ukraine), заява № 40679/98, рішення від 29 квітня 2003 р.

6. Неналежних умов тримання під вартою та відбування покарання («Віслогузов проти України» (Visloguzov v. Ukraine), заява №– 32362/02, рішення від 20 травня 2010 р.

7. Незабезпечення своєчасної та належної медичної допомоги («Кучерук проти України» (Kucheruk v. Ukraine), заява № 2570/04, рішення від 06 вересня 2007 р.

8. «Коваль проти України» (Koval v. Ukraine), заява № 65550/01, рішення від 19 жовтня 2006 р.

9. Видачі особи («Дубовик проти України» (Dubovik v. Ukraine), заяви № 33210/07 та № 41866/08, рішення від 15 жовтня 2009 р.

9. «Петухов проти України» (Petukhov v. Ukraine), заява № 43374/02, рішення від 21 жовтня 2010 р.

5.4. Практика Європейського суду з прав людини

Практика ЄСПЛ виокремила три види поведження чи покарання, заборонені ст. 3 Конвенції: а) таке поведження чи покарання, що принижує гідність; б) нелюдське поведження чи покарання; в) катування. Встановлюючи цілковиту заборону, стаття 3 Конвенції не дає відповіді на питання, що слід розуміти під поняттям «катування», що таке «нелюдське поведження чи покарання» і чим є «поведження чи покарання, що принижує гідність». Щоб з'ясувати сутність цих понять, необхідно звернутися до практики ЄСПЛ. Останній неодноразово наголошував на тому, що, приймаючи рішення, він виходить з обставин конк-

ретного випадку. Так, цілковита заборона, закріплена у ст. 3 Конвенції, ґрунтується на відносних критеріях, які підлягають встановленню кожного разу при розгляді справи. Розглядаючи питання щодо порушення ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ спирається на доктрину «мінімального рівня жорстокості». Доктрина «мінімального рівня жорстокості» застосовується при відокремленні катувань від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Майже неможливо дати чітку класифікацію обставин, які ЄСПЛ бере до уваги при вирішенні питання, чи сягають страждання, спричинені потерпілому, мінімального рівня, котрий дає можливість визнати погане поводження катуванням. Річ у тім, що поняття «страждання» включає в себе не стільки об'єктивні, скільки суб'єктивні моменти, внаслідок чого це поняття дуже складно визначити. Встановлюючи рівень жорстокості, силу спричинених страждань, ЄСПЛ виходить із обставин конкретної справи, водночас він враховує: «інтенсивність та жорстокість поганого поводження, тривалість цих дій, їх фізичний чи психологічний ефект, характер поводження, за яких обставин, яким чином, якими методами та способами вони здійснюються» («Ірландія проти Сполученого королівства», *Ireland v. UK*), а в деяких випадках – стать, вік та стан здоров'я жертви та інші обставини («Селмуні проти Франції», *Selmouni v. France*). Жорстоке поводження – це комплексне поняття, яке розкривається через визначення характеристик його складових понять: катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання. Незважаючи на доволі слабку термінологію, зазначені поняття, які спільно іменуються терміном «жорстоке поводження», можуть бути тлумачені змістовно і практично за допомогою великої кількості чинних міжнародних документів і багатой судової практики про заборону такого поводження. Жорстоке поводження ніколи не можна розглядати як абстрактний акт, що здійснюється поза конкретним контекстом. Під час його оцінки потрібно брати до уваги необхідність поважати людину, включаючи її психологічну, етичну і фізичну недоторканість, враховуючи всі обставини справи (Я. В. Охота). Отже, поняття «катування», «нелюдське поводження/покарання» і «по-

водження/покарання, що принижує гідність» тісно пов'язані, проте під час кваліфікації потребують розмежування.

Сьогодні дослідження та викорінення катування є актуальним, адже навіть враховуючи сучасний ступінь розвитку людства, прагнення до гуманних способів вирішення будь-яких конфліктів й досі наявним є факт його застосування. Зважаючи на те, що стаття 3 ЄКПЛ не дає визначення терміна «катування», ЄСПЛ у своїй практиці часто звертається до формулювання, подане у ст. 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання: «...термін «катування» означає будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа або у вчиненні яких вона запідозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої іншої причини, яка ґрунтується на дискримінації будь якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, відома, чи з їх мовчазної згоди, цей термін не включаються біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково». Проте Конвенція не дає визначень для понять, використаних у ст. 3 Конвенції. Її зміст охоплює майже будь-які акти чи обставини, що можуть містити елемент «поганого поведження». На відміну від Конвенції ООН проти катувань, яка встановлює такі ознаки «катування», як: 1) специфічна мета – «одержати... відомості чи визнання, покарати... за дії..., залякати чи примусити...»; 2) «причину, засновану на дискримінації будь-якого характеру», ст. 3 Європейської конвенції таких обмежень не містить. Це дало можливість Європейському суду поширити дію ст. 3 Європейської конвенції на ситуації, де такі ознаки відсутні. В рішенні у справі «Аксої проти Туреччини» (*Aksoy v. Turkey*) ЄСПЛ зазначає, що стаття 3 Конвенції сформульована так, що дає можливість «поставити тавро «катування» лише на навмисному нелюдському пово-

дження, яке викликає особливо сильні й жорстокі страждання». Водночас ЄСПЛ у рішенні у справі «Ейдін проти Туреччини» (*Aydin v. Turkey*) визнає катуванням настільки брутальні факти порушення ст. 3, щодо яких не залишається сумніву (заява № 23178/94, рішення від 25 вересня 1997 року). Як нелюдське поведження чи покарання ЄСПЛ може розцінити навмисні дії, «рівень жорстокості» яких не сягає мінімуму, необхідного для визнання таких дій катуванням. Отже, розмежування навмисних видів поганого поведження, насамперед, залежить від рівня жорстокості. Як зазначає П. В. Пушкар, посилаючись на Грецькі справи, у своїй доповіді від 5 листопада 1969 р. Європейська комісія з прав людини наголошує: «жорстоке поведження включає в себе щонайменше такого роду поведження, яким свідомо наносяться жорстокі страждання, психологічні або фізичні, які у даній ситуації вважаються невиправданими».

На відміну від катування нелюдське поведження охоплює більш широкий спектр варіантів «поганого» поведження: якщо катування – це навмисне спричинення болю чи страждання, то нелюдське поведження – це не лише навмисні дії (катування має певну мету – отримання зізнання, або іншої інформації, примушення до дій, покарання тощо), нелюдським може бути поведження, що не переслідує будь-яких цілей. Відповідно до ст. 3 Конвенції поведження визнається нелюдським при досягненні мінімального рівня жорстокості. В рішенні у справі «Валашінас проти Литви» (*Case of Valasias v. Lithuania*) оцінка цього мінімального рівня є відносною: вона залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість такого поведження, його фізичні та психічні наслідки, а також у деяких випадках стать, вік та стан здоров'я потерпілої особи (заява № 44558/98, рішення від 24 липня 2001 року) [43]. Європейський суд з прав людини вважає поведження «нелюдським», оскільки, серед іншого, воно було умисним, застосовувалося впродовж кількох годин поспіль і призводило або до справжніх тілесних ушкоджень, або до гострих фізичних чи душевних страждань. Поведження, як вважає ЄСПЛ, було «таким, що принижує гідність», якщо воно мало на меті викликати у потерпілих почуття страху, муки і меншовартості,

а відтак принизити та зневажити («Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland) заява № 30210/96, рішення від 26 жовтня 2000 року). ЄСПЛ є зв'язаним своєю наднаціональною природою та вбачає, що він має бути дуже обережним з перебиранням функцій суду першої інстанції, якщо це неминуче не викликано обставинами справи («МакКерр проти Об'єднаного Королівства» (McKerr v. The United Kingdom), заява № 28883/95, рішення від 4 травня 2001 року). Проте, якщо твердження стосується ст. 3 Конвенції, ЄСПЛ має застосовувати особливу ретельність, навіть, якщо певне національне провадження і розслідування відбулися (рішення у справі «Рібіч проти Австрії» (Ribitsch v. Austria), заява № 18896/91, рішення від 4 грудня 1995 року) [46]; рішення у справі «Авшар проти Туреччини» (Avsar c. Turquie) заява № 25657/94, рішення від 10 липня 2001 року).

Слід враховувати, що при оцінці доказів ЄСПЛ керується критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (рішення у справі «Авшар проти Туреччини»). Таке доведення має впливати зі сукупності ознак чи неспростовних презумпцій, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою. Не існує нелюдського поводження, яке б не принижувало гідність, оскільки, як зазначалося, нелюдське поводження може одночасно бути й таким, що принижує, і навпаки. Однак у практиці Суду існують рішення, в яких Суд визнавав поводження лише таким, що принижує гідність, одночасно вказуючи, що за ступенем жорстокості таке поводження не є нелюдським.

Неналежні умови тримання в закритих установах (в'язниці, психіатричній лікарні тощо) також можуть розглядатися як нелюдське поводження. Зазначимо, що скарги на такі умови тримання в практиці Суду є більш ніж розповсюдженими – вони складають окрему категорію справ.

Катування є насильством, що має безпосередній характер (застосовується безпосередньо до потерпілого), чого не можна сказати про нелюдське поводження. Наприклад, Суд розцінив як нелюдське поводження знищення майна, як це мало місце, зокрема, у справах проти Туреччини.

У справі «Білгін проти Туреччини» (*Bilgin v Turkey*) Суд зазначив: «Навіть, якщо припустити, що дані дії (*знищення майна. – А. Ч.*) вчинилися не з наміром покарати заявника, а для того, щоб це було «наукою» для інших або з метою запобігти можливості використання терористами його житла, це не може виправдовувати поведження, на яке скаржитися заявник. Враховуючи обставини, за яких було знищено житло і майно заявника, а також його особисті обставини, Суд дійшов висновку, що знищення житла і майна заявника службами безпеки, напевно, завдало йому великих страждань, що дає підстави кваліфікувати оскаржені дії як нелюдське поведження».

Як нелюдське поведження Суд розглядає також душевні страждання близьких зниклих безвісти осіб, спричинені байдужістю органів державної влади та їхнім небажанням провести розслідування щодо факту та обставин зникнення, як це має місце у низці справ проти Туреччини. Зазначимо, що позиція Суду з цього питання збігається з позицією Комітету ООН з прав людини, наприклад, у рішенні в справі «*Кінтерос проти Уругваю*» (*Quinteros v Uruguay*) від 21 липня 1983 року Комітет зазначає, що родичі людей, які безслідно зникли, мають також вважатися жертвами нелюдського поведження.

У рішенні у справі «Курт проти Туреччини» (*Kurt v. Turkey*) зазначається:

«Комісія вважає, що невизначеність, сумніви і погані передчуття, які заявник відчуває протягом довгого часу (*у зв'язку зі зникненням сина. – А. ч.*), спричиняють їй тяжкі душевні муки. З урахуванням свого висновку, що син пані Курт зник з вини влади, Комісія вважає, що й заявниця відчула на собі нелюдське й таке, що принижує гідність, поведження в значенні статті 3.

Уряд незгодний із висновком Комісії, оскільки в справі відсутні достовірні докази, що підтверджують твердження заявниці, що її сина заарештовано силами безпеки. Виражаючи заявниці своє співчуття, Уряд не бачить причинного зв'язку між непідтвердженими фактами порушення прав її сина та її душевними стражданнями.

Суд наголошує, що, навіть якщо погане поводження має мінімальний характер, то і в цьому випадку воно підпадає під дію статті 3... У зв'язку з цим Суд хотів би нагадати, що заявниця зверталася до прокуратури в перші дні після зникнення сина. Водночас вона була впевнена, що її сина заарештовано, оскільки бачила його затримання на власні очі. Надалі після довгої відсутності сина вона почала побоюватися за його безпеку, що видно з її двох скарг... до прокуратури. Однак прокурор не приділив її зверненням серйозної уваги і надав перевагу версії поліції про викрадення пана Курта силами Курдської робітничої партії. Як наслідок, пані Курт залишилася наодинці зі своїм горем, будучи впевненою в тому, що її сина заарештовано і що про його подальшу долю немає офіційної інформації. Ця невизначеність мучила її протягом довгого часу.

Враховуючи викладені обставини, а також той факт, що заявниця, яка є матір'ю пана Курта – жертви порушення прав людини, сама є жертвою байдужого ставлення до її душевних мук та страждань, Суд вважає, що держава-учасниця порушила стосовно заявниці статтю 3 Конвенції».

Не існує нелюдського поводження, яке б не принижувало гідність, оскільки, як зазначалося, нелюдське поводження може одночасно бути й таким, що принижує, і навпаки. Однак у практиці Суду існують рішення, в яких Суд визнавав поводження лише таким, що принижує гідність, одночасно вказуючи, що за ступенем жорстокості таке поводження не є нелюдським.

Вперше поняття «поводження, що принижує гідність» визначено Судом у рішенні по справі *«Ірландія проти Великої Британії» (Ireland v. the UK)*. Суд дійшов висновку, що п'ять методів допиту, на які посилаються заявники, *«...були такими, що принижують гідність, оскільки вони викликали у їхніх жертв почуття страху та неповноцінності, а також страждання, здатні принизити та образити їхню гідність, і, ймовірно, зруйнувати їхню психіку та моральну стійкість»*.

У справі *«Тайрер проти Великої Британії» (Tyrrer v. UK)* Суд знову намагається відокремити поняття «нелюдське пово-

дження/покарання» і поняття «поводження/покарання», що понижує гідність, одне від одного:

«Суд дійшов висновку, що з огляду на факти справи, рівень страждань не був досягнутий, і, таким чином, ...покарання, покладене на пана Тайрера, не було «нелюдським» у значенні статті 3. Відповідно, залишається одне питання для вирішення – чи був він підданий «покаранню, що понижує гідність», котре є порушенням статті 3».

У цій справі Суд вирішив, що в покаранні, якому піддано заявника, елемент приниження досяг рівня, який дає підставу для визнання його таким, що понижує гідність, отже порушує статтю 3 Конвенції.

Кваліфікуючи поведження як таке, що понижує гідність, Суд виходить із того, що може бути відсутня ознака публічності. Тобто поведження/покарання є такими, що понижує, навіть якщо жертву принижено в її очах.

Так само, як і нелюдське поведження/покарання, поведження/покарання, що понижує гідність, може бути ненавмисним. Наприклад, у справі *«Прайс проти Великої Британії» (Price v the UK)* Суд не встановив наміру образити чи принизити заявницю, однак, це не завадило йому констатувати порушення статті 3 Конвенції. В Судовому рішенні зазначається: *«...тримання під вартою каліки, в умовах, де вона могла одержати ...загострення хвороб, оскільки її ліжко було занадто тверде і недосяжне в її становищі, вона не могла користуватися туалетом і підтримувати чистоту без надмірних труднощів, складає поведження, що понижує гідність».*

Загалом, узагальнюючи судову практику, можна зазначити, що Суд кваліфікує поведження/покарання, як таке, що понижує гідність, якщо воно спонукає потерпілого діяти проти своєї волі і совісті, викликає в нього почуття страху, пригніченості, неповноцінності, здатне зламати його фізичний та моральний опір, понижує чи ображає його гідність. Водночас рівень страждань є дещо нижчим за той, що спричиняється нелюдським поведженням, але достатнім для того, щоб констатувати наявність порушення статті 3 Конвенції.

Ситуації для вирішення

Ситуація 1

Громадянина Н. під час його тримання під вартою у ІТТ здійснено примусове годування. Медичного висновку щодо необхідності такого годування, ні обов'язкового протоколу цієї процедури не було. Водночас для подолання опору затриманого гр. Н. до нього застосовувалися такі обмежувальні засоби, як кайданки, роторозширювач, а також гумова трубка, призначена для встромляння у стравохід.

Завдання: дайте правову оцінку діям правоохоронних органів. Чим відрізняється катування від інших форм жорстокого поводження, що забороняються Конвенцією?

Ситуація 2

Громадянин С., перебуваючи під вартою в ІТТ, під час досудового розслідування скаржився адміністрації установи на неналежні фізичні умови тримання під вартою. А саме: переповненість камери, в якій він утримувався (особистий простір громадянина С. в камері становив 1–2,5 м²); заявник лише раз на тиждень мав змогу приймати душ та прати білизну; тримання заявника у таких умовах протягом тривалого часу. Адміністрація ІТТ скарги залишала без задоволення, мотивуючи тим, що умови тримання під вартою відповідають діючим нормативам.

Завдання: чи є, на ваш погляд, у діях адміністрації ІТТ порушення ст. 28 Конституції України та ст. 3 Європейської конвенції з прав людини.

Які види жорстокого поводження застосовувалися, на вашу думку, до гр. С.?

Ситуація 3

Суддею Солом'янського районного суду м. Києва за поданням слідчого взятий під варту громадянин К., підозрюваний у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 307 КК.

(Незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів – вчинені повторно або групою осіб). Обираючи таку міру запобіжного заходу, суд послався на тяжкість вчиненого злочину. Проте суд не надав оцінки тому факту, що громадянин К. мав постійне місце проживання, був інвалідом I групи категорії А з ампутацією ніг, а тому потребував постійного стороннього догляду.

Завдання: чи дотримані слідчим і судом вимоги ч. 1 ст. 5 Конвенції?

Чи були підстави для обрання менш суворого запобіжного заходу, непов'язаного з позбавленням волі?

Наведіть відповідні правові позиції Європейського Суду з прав людини, відповідно до вказаної ситуації.

Ситуація 4

Громадянин П., що відбував покарання у вигляді тюремного ув'язнення, скоїв проступок, за який йому подовжено термін покарання. На цей момент до звільнення пана П. залишалось лише дев'ять днів. Адміністрація недооцінила можливий вплив такого заходу на психіку потерпілого, що призвело до його самогубства.

Завдання: дайте правову оцінку діям адміністрації в'язниці.

Ситуація 5

19 січня 2013 р. мешканець с. М. звернувся у Репкінський РВВС УМВС у Чернігівській області зі заявою про викрадення в нього електрозварювального апарата. Потерпілий назвав декількох можливих «кандидатів», серед яких 51-річного пенсіонера – військового у відставці І. Коли дільничний інспектор разом із потерпілим приїхав до будинку І: у «Жигулях» перебувало троє підозрюваних. І. не дали одягти куртку чи фуфайку і зашто-

вхнули у багажник (!). Можна зрозуміти таке ставлення дільничного до пенсіонера, якби працівник поліції мав незаперечні докази вини підозрюваного. Однак він лише мав надію їх знайти! Оскільки у с. М. не було ні сільради, ні інших громадських приміщень, тому на допит відвезли в с-ще Р., де знаходився охоронний вагон блокпоста РВВС.

Допит «з пристрасстю», який тривав декілька годин, відсіяв трьох підозрюваних: у них було алібі. А свідчення І. не викликали у поліцейських довіри. Він був підданий жорстокій екзекуції на очах багатьох свідків. Не отримавши від підозрюваного зізнань у крадіжці, розлючений дільничний виштовхав Івашова на 10-градусний мороз без верхнього одягу на вулицю. На зворотному шляху до с. М, до якої було 25–30 км, людина замерзла. Труп знайдено 27 січня 2003 р.

Завдання: назвіть, які права людини порушені з боку працівників поліції під час затримки громадянина І.? Як можна класифікувати поведінку працівників поліції по відношенню до затриманого І. згідно Конвенції проти катувань?

У всіх випадках міжнародної відповідальності держави, захист ст. 3 Конвенції спрямовано тільки проти дій держави – учасниці Конвенції. Порушення статті 3 Конвенції – це, зазвичай, насильницькі дії. Однак не кожний акт насильства є порушенням зазначеної статті: певні страждання фізичного або морального характеру можуть складати необхідний елемент законних дій або бути обумовлені об'єктивною необхідністю. Отже, катування та інші жорстокі види, що принижують гідність особи, розглядаються міжнародним товариством як грубі порушення прав людини і є імперативною нормою, що не передбачає винятків. Як постійно акцентує у своїх рішеннях ЄСПЛ, вона відображає одну з ґрунтовних цінностей демократичного суспільства.

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що виключні повноваження держави щодо призначення покарання не є абсолютними, оскільки їх реалізація обмежується певними критеріями, що встановлені правом. Щоб бути правомірним, покарання має відповідати «принципу пропорційності» і не суперечити «стандартам цивілізованості». Отож кожний громадянин, працівник органів влади та будь-яка особа має мати внутрішнє

переконання у неможливості застосовувати катування до інших осіб та неприпустимості подібних дій, а вони припиняться тільки тоді, коли будуть втілені у свідомість людей, а не лише продекларовані.

Не зайвим було б ознайомити населення через пресу й інші ЗМІ з основними положеннями Конвенції проти катувань та ввести вивчення правил і норм Конвенції співробітниками правоохоронних органів, ці заходи не виконані державою повною мірою. Частково це упущення заповнюють неурядові правозахисні організації, що видають і поширюють численну літературу щодо попередження катувань і проводять спеціалізовані семінари та тренінги для суддів, адвокатів і співробітників органів внутрішніх справ.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що ґрунтовний характер прав, гарантованих ст. 3 ЄКПЛ, спонукав до вироблення практикою Європейського суду з прав людини жорстких критеріїв реагування на їх порушення. Коли особа подає обґрунтовану скаргу на жорстоке поводження, офіційне розслідування її має відповідати мінімальним критеріям ефективності – бути незалежним, неупередженим, ретельним, невідкладним та здійснюватися зі залученням потерпілих та контролю громадськості. Тільки за умови дотримання таких критеріїв позитивний обов'язок держави щодо проведення ефективного офіційного розслідування за ст. 3 Конвенції вважатиметься виконаним, а процесуальний аспект цієї статті – дотриманим.

Контрольні запитання

1. Вкажіть національні стандарти у сфері свободи від катувань.
2. Позначте міжнародні стандарти у сфері свободи від катувань.
3. Надайте нормативне визначення поняття «катування».
4. Охарактеризуйте «мінімальний рівень жорстокості».
5. Обґрунтуйте, що свобода від катувань є абсолютним правом.
6. Назвіть види поводження, заборонені ст. 3 Конвенції.

7. Визначте, чим відрізняються катування, нелюдське та таке, що принижує людську гідність, поводження.

8. Назвіть сфери застосування статті 3 Конвенції.

9. Яке значення для України має практика Європейського суду з прав людини?

Список джерел

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV.
2. Кримінальний-процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–13. Ст. 88.
3. Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
4. Червяцова А. О. Право на життя та заборона катувань у рішеннях Європейського суду з прав людини: аналіз судової практики за ст.ст. 2 і 3 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: навч. посібник. Х., 2012. 136 с.
5. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 58-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379.

Тема 6

ДОТРИМАННЯ ПРАВА НА ПРИВАТНІСТЬ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ

Тема приватності займає віднедавна важливе місце в наукових дослідженнях: у філософії, психології, соціології, права як міждисциплінарної проблеми. Вона пов'язана з питаннями гуманізму, цінності особистості, гідності людини. Повага до приватного простору є індикатором рівня розвитку суспільства. Недоторканність приватного життя і житла у всіх розвинених країнах входить у базові права людини, будучи важливою ознакою правової демократичної держави. Наявність приватного простору –

це умова психологічного благополуччя, відчуття безпеки, свободи і самоповаги. Уміння встановлювати і захищати особисті кордони сприяє успішній комунікації в суспільстві.

Останнім часом відбувається осмислення необхідності приватності та проблем, пов'язаних з порушенням особистих кордонів. В Україні внаслідок зламу старої радянської суспільної системи, в якій переважала колективістська свідомість, відбулася зміна ідеології та відкриття західних цінностей, серед яких найважливіше місце займає індивідуалізм, що охоплює право на свободу від непрошеного втручання.

6.1. Історія розвитку та становлення концепції права на приватність

Визнання права на приватність поєднано зі законодавчим визначенням і конституюванням прав людини взагалі. Історично на цей процес значний вплив мали дві правові системи – англосаксонська і континентальна, що мають певні відмінності.

У країнах англосаксонської правової системи одним із головних історичних документів щодо цього став Хабеас корпус акт 1679 р., який увів поняття «належна процедура» встановив гарантії недоторканості особи, принцип презумпції невинуватості й інші важливі для захисту прав особи положення, а 1689 р. прийнятий Білль про права, який затвердив у Великобританії конституційну монархію [9, с. 24–25].

Проте прямої вказівки на право на приватність не було. У Великобританії це право передбачається доволі обмежено на основі судових прецедентів. Так само в США право на приватне життя виводиться з судового тлумачення ряду статей Білля про права, що безпосередньо не передбачає право на приватне життя. Так, опублікована 1890 р. випускниками Гарвардської школи права С. Уоррена та Л. Брандейса стаття «Право на приватність» вважається однією з найбільш відомих, авторитетних та впливових наукових праць із права.

Автори підходили до змісту права на недоторканність приватного життя в такий спосіб. Унаслідок розвитку друкарської справи, фотографії, технології з'явилася нова сфера правової реальності, що потребує захисту, в зв'язку з чим, висловлено ідею про необхідність законодавчого захисту права на приватне життя. Така ідея виводилася з аналогії з авторським правом, тому робився висновок про те, що це право не підлягає захисту в разі, якщо власник інформації не оприлюднить її за власною ініціативою, проте вказується на відмінність предмету захисту від предмету авторського права або права власності. Авторами були визначені такі ознаки права на приватне життя:

1) це право не поширюється на інформацію, яка становить суспільний інтерес;

2) дії цього права не підлягають дії суду, законодавчих органів, муніципальних органів і з деякими обмеженнями – інших публічних органів;

3) закон не має надавати відшкодування за усне порушення, якщо не було завдано збитків;

4) це право припиняє діяти після публікації фактів особою або з її згоди;

5) істинність опублікованих даних не знімає відповідальності за порушення права на приватне життя;

6) відсутність злого умислу також не знімає відповідальності за порушення права на приватне життя.

Стаття С. Уоррена та Л. Брандейса визначила напрями розвитку загального права США в частині захисту життя і стала базисом для подальшого розвитку даного права і в країнах англосаксонської системи права, і на континенті. Неабиякі зусилля на розвиток концепції права на приватне життя в США спрямували прецеденти Верховного суду США, що тлумачать Білль про права в сенсі захисту недоторканності приватного життя.

Загалом у США розвиток права на приватне життя йшов від доктринального і судового визнання до видання цілої системи нормативно-правових актів, які усебічно регулюють захист права на приватне життя в різних сферах людської діяльності. На початковому етапі при формуванні доктрини права на приватне

життя серйозний вплив на цей процес мали рішення англійських судів, в яких найчастіше американські автори бачили дещо більше, ніж самі англійці. І лише згодом, у другій половині ХХ ст., право на приватність («право на прайвесі») законодавчо закріплено в низці федеральних законів.

Отже, в країнах англосаксонської правової системи традиційно конституції не містять прямої вказівки на існування права на приватне життя (у Великобританії відсутня писана конституція і це право передбачається доволі обмежено на основі судових прецедентів, у США право на приватне життя виводиться з судового тлумачення низки статей Білля про права, прямо не передбачає права на приватне життя).

Що стосується країн континентальної Європи, то закріплення права на приватне життя переважно здійснено в новітніх конституціях країн континентальної правової системи, прийнятих після закінчення Другої світової війни. Значний вплив на це спричинила ст. 12 Загальної декларації прав людини (повага до приватного та сімейного життя) 1948 р., де таке право було вперше визнане на міжнародному рівні. Ст. 12 Загальної декларації встановлено: «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань».

Нині право на приватне (особисте) і сімейне життя, таємницю телефонних переговорів і на недоторканність житла передбачаються більшістю конституцій європейських держав, зокрема Конституцією Королівства Бельгія від 17 лютого 1994 р. (ст. 22), Конституцією Грецької Республіки від 11 червня 1975 р. (ст.ст. 9, 19), Конституцією Королівства Данія від 5 червня 1953 р. (ч. VIII п. 72), Конституцією Республіки Ісландія від 17 червня 1944 р. (ст. 71 прийнята поправкою до Конституції), Конституцією Королівства Іспанія від 27 грудня 1978 р. (ст. 18), Конституцією Італійської Республіки від 22 грудня 1947 р. (ст.ст. 14,15), Конституцією Великого Герцогства Люксембург від 17 жовтня 1968 р. (ст. 28), Конституцією Королівства Нідер-

ланди від 17 лютого 1983 р. (ст.ст. 10, 12, 13), Конституцією князівства Монако від 17 грудня 1962 р. (ст. 22), Конституцією Швеції від 27 лютого 1974 р. (§ 2), Конституцією Португальської Республіки від 2 квітня 1976 р. (ст.ст. 34, 35), Хартією основних прав і свобод Чеської Республіки від 9 січня 1991 р. (ст.ст. 7, 10), Конституцією Фінляндії від 11 червня 1999 р. (глава 2 § 10) 24 тощо.

Форми приватності

Розрізняють такі форми приватності: фізична та психічна недоторканність людини, її житла і власності, а також інформаційна недоторканність. До фізичної недоторканності відноситься право не піддаватися фізичним покаранням, що принижує людську гідність, медичним процедурам і експериментів, на які індивід не давав згоди, а також захист інтимних відносин людини.

Територіальна недоторканність і право власності захищає від непроханих вторгнень, житло й особисті речі. Людина, яка володіє приватним майном, має право заборонити іншим доступ на свою територію. Наприклад, будинок має двері, вікна, штори, а відтак може захистити приватність його мешканців, і закон дозволяє людині закрити доступ у дім стороннім людям.

Приватний простір – це місце, де можна зняти соціальну маску, і не намагатися відповідати очікуванням держави, друзів, сусідів, не ризикуючи викликати їх несхвалення або насмішку. Очевидно, людині, щоб залишатися психічно здоровою, потрібен закритий простір, відкритий лише для тих осіб, яким вона довіряє.

Приватність охоплює психологічну та ментальну недоторканність, можливість критичного ставлення до соціальних норм, здатність мати незалежні переконання і сміливість діяти виходячи з них, не побоюючись неприємної і ворожої реакції інших. Приватність включає право людини на автономію і свободу, право на захист від вторгнення в неї інших людей, зокрема й органів влади, громадських та державних організацій.

Право на приватність пов'язане з людською гідністю, повагою інших людей і самоповагою. Приватність має на увазі відношення до іншого як до суб'єкта, а не як до об'єкта. Гідність є невід'ємною і невідчужуваною частиною індивіда, властивою йому за фактом належності до людського роду. Воно пов'язане з ідеєю про особу, яка має розумом і вільною волею, автономією і суб'єктністю, що відрізняє людину від інших живих істот.

Якщо в традиційному суспільстві гідність визначалася соціальним становищем (дворянська честь), а прості люди були позбавлені права на нього, то в сучасному демократичному суспільстві воно не залежить від походження або матеріального добробуту. Це основа, на якій ґрунтується захист прав людини. Відчуття власної гідності пов'язане з потребами в суспільному визнанні та самореалізації.

Існує тісний зв'язок між загальним принципом приватності та повагою до особистості. Якщо припустити, що приватність базується на повазі до людської гідності, це означає обмеження свободи інших там, де починається приватний простір особистості. Повага – це поведінка, яка демонструється, коли людина керується принципом моральності в своїх діях по відношенню до інших і поважає їх права, ставлячись до них, згідно з постулатами кантівської етики, як до мети, а не як до засобу. Отже, самоповага – це впевненість особистості в тому, що стосовно неї дії інших мають бути підпорядковані нормам моральності та справедливості.

6.2. Сутність права на приватність

Існує необхідність визнання права на приватність і з боку держави, й окремих громадян. Повага до приватності передбачає, що людина, з якою ми вступаємо в стосунки, представляє цінність сама собою, а не за рахунок якоїсь її властивості або функції.

Конфіденційність необхідна для відчуття безпеки, оскільки пов'язана з довірою як диспозицією діяти чесно і морально стосовно інших людей. «Загальний принцип приватності повинен ґрунтуватися на більш загальному принципі поваги до особистості». Сприймати когось як особистість – це визнавати його право на вибір, на самостійні погляди і дії, незалежно від того, згодні ми з ними чи ні.

Ч. Фрід вважає, що приватність пов'язана з найбільш ґрунтовними людськими стосунками: любов'ю, дружбою і довірою. «Для того щоб поважати, любити, довіряти і сприймати себе як об'єкт любові, довіри і симпатії, необхідна певна атмосфера, подібно до того як для горіння необхідний кисень». Здорові відносини можливі тільки тоді, коли людина має сам і дає іншим певний ступінь приватності.

Конфіденційність необхідна у відносинах дружби і любові як можливість свободи особистості, що має можливість контролювати інформацію про себе.

Любов і дружба містять повагу до прав інших. Приватність у близьких відносинах містить у собі аспект безпеки, оскільки ми допускаємо іншого в сферу наших думок і почуттів, відкрито ділимося інформацією про себе, не побоюючись зради. Необхідно мати повагу до іншого, щоб людина не поділилася цією інформацією з іншими. Довіряти іншим інтимну інформацію означає давати їм в руки зброю, яка може заподіяти нам шкоду, якщо її буде опубліковано.

Право на приватність нерозривно пов'язане з пріоритетом особистості, визнанням її волі, честі та гідності. Щоб бути особистістю, індивід має усвідомлювати, що тільки він має моральне право творити свою долю. Це передбачає його віру в те, що реальність, в якій він існує, належить йому самому. Право на приватність – це соціальна практика, яка створює умови, необхідні для сприйняття людини як істоти, що має права особистості та права власності.

Приватність пов'язана з моральною автономією як критичним сприйняттям соціальних норм. Автономія – це самостійність і незалежність людини, її право самостійно приймати рі-

шення, робити вибір і нести за нього відповідальність. Вона передбачає здатність мати незалежні судження і сміливість діяти, виходячи з них. Якщо людину позбавляють цієї можливості, це завдає шкоди її гідності.

Відмова в праві на приватність (депривація) позбавляє людину особистої свободи і гідності. «Людина, в чий будинок можуть увійти по волі інших, чия розмова може бути підслухана по волі інших, чії сімейні секрети можуть бути опубліковані з волі інших, відчуває приниження людської гідності. Той, хто вторгається, є певною мірою паном над іншим, а втручання в приватний простір є головною зброєю тирана». Сутністю порушення приватності є не тільки навмисне заподіяння морального страждання, але і приниження людської гідності, замах на людську особистість. Коли розкриваються особисті та інтимні факти, відбувається порушення довіри та конфіденційності, тому втручання в приватність – це образа людської гідності, яке загрожує свободі особистості.

Право на захист від непрошеного спостереження і публічного обговорення є базовим для концепції особистості, оскільки існує небезпека, що інформація може бути використана на шкоду. Інформація – це влада над особистістю. Приватність порушується, коли в іншому бачать об'єкт, а не суб'єкт із власними почуттями, особистими межами і бажаннями, здатний самостійно здійснювати дії і нести за них відповідальність. Обмеження людської гідності відбувається, коли порушують межі особистості, ігнорують її прагнення не бути об'єктом спостереження тією мірою, в якій спостерігають за твариною.

Властиво, що необхідність приватності, зазвичай, усвідомлюється в разі її порушення, що викликає відчуття дискомфорту або обурення. Як порушення приватного простору сприймається нав'язування свого суспільства, своїх послуг, думок, оцінок, прагнення втертися в довіру, надмірна цікавість, а також невміння берегти чужі таємниці.

Порушення приватності призводить до знищення особистості. Один з принципів функціонування тоталітарних режимів полягає в тому, щоб скорочувати приватний простір індивіда.

Депривація відбувається, коли індивід не володіє деякими аспектами своєї особистості: тілом, думками, діями й особистою власністю. Однак навіть в умовах тоталітарних режимів люди прагнули дистанціюватися від владного дискурсу і піти у власний світ, який дозволяв пом'якшити тяготи повсякденного життя і зберегти свою гідність.

З огляду на викладене, можна стверджувати, що приватний простір – це фундаментальна потреба, право на яку мають усі люди. Інтерес до приватності пов'язаний з нашою стурбованістю щодо автономії і здатності регулювати власну доступність для інших людей і суспільства загалом і ступенем, до якої ми є суб'єктами в сприйнятті інших.

Приватність тісно пов'язана з повагою, самоповагою і довірою, з пріоритетом особистості, визнанням її волі, честі та гідності. Ступінь забезпеченості в державі автономії особистості – найважливіший показник розвитку демократичного суспільства.

Право на приватність – важлива частина особистості, тому захист приватного життя відноситься до проблеми прав людини.

6.3. Правові підстави реалізації права на приватність

Стаття 12 Загальної декларації прав людини встановлює, що:
«Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань».

Ст. 12 Загальної декларації прав людини 1948 р. вперше визнала таке право на міжнародному рівні.

Ст. 8 ЄКПЛ гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя, житла та кореспонденції, а також визначає умови, за яких дозволяється обмежувати це право. Водночас ЄСПЛ

розуміє поняття «приватне життя» доволі широко, включаючи в нього також професійну діяльність.

Так, у справі «Аманн проти Швейцарії» державні органи влади перехопили телефонну розмову заявника, яка стосувалася питань його бізнесу. На підставі цього дзвінка державні органи влади провели розслідування діяльності заявника і завели на нього картку для зберігання у картотеці Національної служби безпеки. Незважаючи на те, що перехоплений телефонний дзвінок стосувався бізнесу, ЄСПЛ розглянув питання зберігання персональних даних про цей дзвінок у зв'язку з приватним життям заявника. Він зазначив, що термін «приватне життя» не має тлумачитися вузько, оскільки повага до приватного життя включає право встановлювати і розвивати відносини з іншими людьми.

Окрім того, жодних підстав для відокремлення діяльності професійного і ділового характеру від поняття «приватне життя» не було. Таке широке тлумачення відповідає Конвенції. ЄСПЛ також встановив, що у справі заявника втручання було незаконним, оскільки у національному законодавстві не було передбачено спеціальних чи конкретних положень про збирання, реєстрацію та зберігання інформації. Так, Суд дійшов висновку, що було порушено ст. 8 ЄКПЛ.

Важливу роль у сфері міжнародного захисту персональних даних відіграє європейська спільнота. Ще 28 січня 1981 року Радою Європи прийнята так звана Конвенція № 108 «Про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних». Ця Конвенція стала першою спробою створення єдиного міжнародного законодавчого акта, який би ставив за мету захист персональних даних. Цей документ спрямований на об'єднання країн світу для визначення основних вимог до передачі індивідуальної інформації про людину у всесвітньому електронному просторі, тобто створення низки правил, які стають обов'язковими при обробці персональних даних. Першими країнами, які приєдналися до Конвенції № 108, були Франція, Швеція, Німеччина, Іспанія та Норвегія. У 2000 році рішення про приєднання

прийняло понад двадцять країн. У преамбулі до Конвенції № 108, зокрема, зазначається:

«держави – члени Ради Європи, які підписали цю Конвенцію, враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами, зокрема на основі поважання верховенства права, а також прав і основних свобод людини, зважаючи на доцільність поширення гарантій прав і основних свобод кожної людини, і зокрема права на повагу до особистого життя з огляду на зростання транскордонного потоку даних особистого характеру, які піддаються автоматизованій обробці, підтверджуючи в той же час свою відданість свободі інформації незалежно від кордонів, визнаючи необхідність узгодження основоположних цінностей поваги до особистого життя та безперешкодного обміну інформацією між народами, погодились [...] підписати цю Конвенцію».

Отже, ця Конвенція стала своєрідною «квінтесенцією» досвіду європейських країн у захисті персональних даних та їх обробці.

18 травня 2018 року Комітет міністрів Ради Європи прийняв Протокол про внесення змін, який оновлює конвенцію для вирішення проблем конфіденційності внаслідок використання нових інформаційних та комунікаційних технологій, зміцнення механізму його моніторингу та забезпечення його сумісності з іншими правовими межами захисту даних, включаючи ЄС.

Право на приватність гарантується Конституцією України. Стаття 32 Конституції передбачає: «Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України». Окремі аспекти права на приватність захищені окремими статтями Конституції: захист недоторканності житла – стаття 30 Конституції, таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції – стаття 31, заборона збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди – стаття 32 Конституції, заборона піддавати особу без її вільної згоди медичним, науковим чи іншим досліддам – стаття 28 Конституції.

Зокрема, 2010 р. прийнятий Закон України «Про захист персональних даних». А Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення системи захисту персональних даних», який набув чинності 1 січня 2014 року, з метою забезпечення незалежності уповноваженого органу з питань захисту персональних даних, як того вимагає Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних, повноваження щодо контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних покладено на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

У зв'язку з виконанням Офісом Омбудсмана з 1 січня 2014 року нових функцій як уповноваженого органу у сфері захисту персональних даних, після публічного обговорення та внесених пропозицій наказом Уповноваженого з прав людини затверджено документи, які регулюють таку діяльність. Це:

- Типовий порядок обробки персональних даних;
- Порядок здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних та додатки до нього;
- Порядок повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних, про структурний підрозділ або відповідальну особу, що організовує роботу, пов'язану зі захистом персональних даних при їх обробці, а також оприлюднення вказаної інформації та додатки до нього.

Відповідальність за порушення права на приватність передбачена і в кримінальному, й цивільному законодавстві.

Контрольні запитання

1. Як Ви розумієте поняття «приватність»?

2. Охарактеризувати відмінності між визнанням права на приватність у країнах англосаксонської і континентальної правових систем.
3. Які дії вважаються вторгненням у приватне життя?
4. Які основні напрями державної політики щодо захисту права на приватність?
5. Які форми приватності розрізняють?
6. Що охоплює поняття психічної недоторканності людини?
7. Що охоплює поняття фізичної недоторканності людини?
8. Які основні вияви відмови в праві на приватність?
9. Нормативно-правові акти у сфері захисту права на приватність.
10. Які чинники призводять до порушення приватності?
11. До чого може призвести порушення приватності?
12. Основні складові права на приватність.

Список джерел

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 2.

2. Конвенція Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 року, ратифіковану Верховною Радою України 6 липня 2010 року. URL: **Ошибка!**

Недопустимый объект гиперссылки.

3. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28 січня 1981 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_326.

4. Про захист персональних даних: Закон України від 1 червня 2010 року. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2297-17>

5. Типовий порядок обробки персональних даних. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

6. Порядок здійснення Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини контролю за додержанням законодавства про захист персональних даних. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14#n92

7. Brandeis L., Warren S. The Right to Privacy. *Harvard Law Review*. 1890. Vol. IV. № 5. December 15. P. 193–220.
8. Benn S. Privacy, Freedom and Respect for Persons. *Philosophical Dimensions of Privacy: an anthology* / ed. by F. D. Schoeman. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 223–244.
9. Bloustein E. Privacy as an Aspect of Human Dignity. An Answer to Dean Prosser. *Philosophical Dimensions of Privacy: an anthology* / ed. by F. D. Schoeman. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 156–202.
10. Fried Ch. Privacy (a Moral Analysis). *Philosophical Dimensions of Privacy: an anthology* / ed. by F. D. Schoeman. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 203–222.
11. Reiman J. Privacy, Intimacy and Personhood. *Philosophical Dimensions of Privacy: an anthology* / ed. by F. D. Schoeman. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 300–317.
12. Warren S. D., Brandeis L. D. The Right to Privacy (the Implicit Made Explicit). *Philosophical Dimensions of Privacy: an anthology* / ed. by F. Schoeman. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. P. 75–104.

Тема 7

РЕАЛІЗАЦІЯ ПРАВА НА МИРНІ ЗІБРАННЯ І ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

Як свідчать нещодавні події і в Україні, і в інших країнах світу, свобода мирних зібрань є однією з головних свобод у демократичних країнах. Саме мирні публічні зібрання дають змогу громадянам масово виявляти свої переконання.

Вони є одним зі засобів донести свою позицію до значної кількості осіб і так привернути увагу громадськості та вплинути на формування громадської думки щодо певного питання.

Саме тому право на проведення мирних зібрань розглядається як одне з основоположних прав та свобод і відповідно закріплюється в базових міжнародних договорах у галузі прав людини (стаття 20 Загальної декларації прав людини, стаття 21 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, стаття 11 Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод).

Свобода мирних зібрань тісно пов'язана з реалізацією свободи висловлювання та свободи совісті. Захист особистих поглядів (ст. 10 ЄКПЛ) і свободи совісті (ст. 9 ЄКПЛ) є однією із цілей свободи мирних зібрань, яка забезпечується статтею 11 ЄКПЛ. Саме тому стаття 11, незважаючи на автономну сферу її застосування, в тому разі, коли це необхідно, може і має розглядатися у світлі ст. 9 та ст. 11 ЄКПЛ (справа *Янг, Джеймс та Вебстер проти Об'єднаного Королівства* (1981)). Як зазначала Європейська комісія з прав людини, право на мирне зібрання, сформу-

льоване в цій статті, є ґрунтовним правом у демократичному суспільстві та, як право на свободу вираження, є одним з основ такого суспільства (справа *Хендісайд проти Об'єданого Королівства* (1976), § 49).

Прецедентним правом Комісії також визначено, що право на свободу мирних зібрань, яке є ґрунтовним правом у демократичному суспільстві, гарантується кожному, хто має намір організувати мирну демонстрацію (див. також рішення щодо прийнятності заяви № 8440/78 (*Християни проти расизму та фашизму проти Об'єданого Королівства*), D.R. 21, p. 138).

Від поліції, в цій ситуації, вимагається знаходження балансу між правом на мирні зібрання та захистом громадського порядку, припиненням безпорядків, запобіганням злочинам.

7.1. Повідомний порядок проведення мирних зібрань

Такий порядок передбачає необхідність подання завчасного повідомлення органам державної влади чи місцевого самоврядування, дозвіл у цьому випадку не потрібний (у Конституції України передбачено повідомний порядок).

Однією з проблем, які доводиться вирішувати при реалізації свободи мирних зібрань, є проведення контрдемонстрацій. Можливість виразити протилежну думку є невід'ємним елементом і свободи висловлювання, і свободи мирних зібрань. Слід зазначити, що право на контрдемонстрацію не має перешкоджати здійсненню свободи мирних зібрань (справа *Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії*).

Хоча заборона на проведення публічних заходів на тому ж самому місці і під час проведення іншого публічного заходу найперше спадає на думку, однак така заборона, найімовірніше, виявиться непропорційною відповіддю на ризик заворушень.

Більш відповідним у цій ситуації було б додаткове залучення правоохоронців для забезпечення порядку.

Суб'єкти реалізації права на мирні зібрання

Серед суб'єктів реалізації права на мирні зібрання слід назвати:

- організаторів мирного зібрання;
- учасників мирного зібрання;
- організаторів та учасників контрдемонстрації;
- працівників поліції;
- представників державного органу чи органу місцевого самоврядування;
- суд.

В окремих випадках проведення мирного зібрання може порушувати права та свободи інших громадян. Саме тому потрібно шукати баланс між правом на мирні зібрання організаторів і учасників мирного зібрання та правами й свободами інших громадян. Наприклад, використання підсилювальної апаратури на мирному зібранні в нічну пору доби може порушувати право на приватність громадян, які проживають поряд.

Правові підстави реалізації права на мирні зібрання

Стаття 11 ЄКПЛ встановлює, що

«Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління».

Зазначимо, що це право захищається і в національному праві, однак лише на рівні загальних положень, тоді як реалізація цього права потребує більшої конкретизації.

Так, наприклад, у статті 39 Конституції України стверджується:

«Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.»

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей».

Подібну норму передбачає Цивільний кодекс України, ст. 315 якого стверджує, що *«фізичні особи мають право вільно збиратися на мирні збори, конференції, засідання, фестивалі тощо. Обмеження щодо реалізації права на мирні зібрання може встановлюватися судом відповідно до закону».*

П. б) 3) ч. 1 статті 38 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (від 21 травня 1997 р.) делегує виконавчим органам сільських, селищних, міських рад повноваження *«вирішення відповідно до закону питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових заходів; здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку».* Так, під час забезпечення громадського порядку під час проведення мирних зібрань працівники органів внутрішніх справ безперечно контактуватимуть із представниками виконавчих органів сільських, селищних, міських рад з питання забезпечення громадського порядку. Рівень і якість цієї співпраці може доволі серйозно вплинути на забезпечення громадського порядку в таких випадках.

Однак, очевидно, що такого врегулювання було недостатньо для того, щоб органи внутрішніх справ могли належно забезпечувати правопорядок. Саме тому було ініційоване звернення до Конституційного Суду України.

Конституційний Суд України за поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України у своєму рішенні від 19 квітня 2001 року № 4-рп/2001 висловився щодо цього так:

«Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в статті 39 Конституції України, є їх невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України».

Конституційний Суд України дійшов також висновку, що *«визначення строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування з урахуванням особливостей мирних зібрань, їх форм, масовості, місця і часу проведення тощо є предметом законодавчого регулювання».* А також:

«...Організатори таких мирних зібрань мають сповістити зазначені органи про проведення цих заходів заздалегідь, тобто у прийнятні строки, що передують даті їх проведення. Ці строки не повинні обмежувати передбачене статтею 39 Конституції України право громадян, а мають служити його гарантією і водночас надавати можливість відповідним органам виконавчої влади чи органам місцевого самоврядування вжити заходів щодо безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингів, походів і демонстрацій, забезпечення громадського порядку, прав і свобод інших людей».

Заразом у мотивувальній частині цього рішення Конституційний Суд вказав на таке:

«Згідно з частиною третьою статті 8 Конституції України норми Конституції України є нормами прямої дії. Вони застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти».

Так, обмеження свободи мирних зібрань в Україні може здійснюватися лише:

- 1) на підставі закону;
- 2) якщо воно здійснюється заради легітимних цілей:

за Конституцією України – в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей;

за Європейською Конвенцією з прав людини – в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб);

3) якщо воно є необхідним у демократичному суспільстві.

Як неодноразово вказувалося в рішеннях Європейського суду з прав людини «необхідність в демократичному суспільстві» передбачає існування «нагальної суспільної потреби».

У рішенні щодо прийнятності заяви № 8191/78 (*Рессемблемент Джурассен та Юніте Журсьєн проти Швейцарії*) Комісія заявила:

«На Комісію покладено, тим не менше, обов'язок встановити, чи громадська безпека та попередження безпорядку зробили оскаржувані рішення необхідними.

Комісія вказала, що при перевірці чи були ці заходи необхідними, вона не намагається замінити своє рішення на прийняте компетентними внутрішніми органами. Її функція полягає в оцінці з погляду статті 11 рішень, які ці органи прийняли при здійсненні дискреційної влади.

Безперечно, спочатку національним органам належить оцінювати, чи є насправді імперативна соціальна необхідність, що передбачено концепцією про «необхідність» (справа Хендісайда проти Об'єднаного Королівства, § 48). У зв'язку із цим, Конвенція надає державам-учасницям межі розсуду при застосуванні заходів, що обмежують здійснення гарантованих прав, таких, як право на мирні зібрання. Проте ці межі достатньо широкі для органів, як у цій справі, співставляються з передбачуваною небезпекою, що впливає на громадську безпеку та поря-

док, та мають вирішувати, часто без попередження, який спосіб застосувати, щоб попередити її»*.

4) у судовому порядку.

Особливістю регулювання цієї сфери є пошук балансу між забезпеченням свободи і порядку. Обмеження цієї свободи, передбачені Конституцією, потребують свого врегулювання в законі. Строго кажучи, до прийняття такого закону, через відсутність законодавчо закріплених критеріїв судового визначення інтересів національної безпеки та громадського порядку, виходячи з тексту статті 39 Конституції України, навіть суд не може накладати такі обмеження через велику ймовірність можливого порушення конституційного права особи саме таким чином.

Це можна підтвердити, пославшись на п. 13 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 року № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя», який стверджує:

«Відповідно до ст. 39 Конституції громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, завчасно сповіщаючи про них органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування. Справи про обмеження цього права розглядаються судами в порядку, встановленому для справ, що виникають з адміністративно-правових відносин» і ч. 4 п. 2: «Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, суд при розгляді справи повинен застосувати тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй».

Зауважимо, що закон, який би закріплював подібний порядок досі не прийнятий, хоча Верховна Рада України неодноразово намагалася прийняти законопроекти з цього питання.

При розгляді цього питання слід відзначити погляд ЄСПЛ. У практиці ЄСПЛ вирішення питання, чи втручання передбачено законом, має свою особливість. Суд аналізує не лише конкрет-

* Тут і надалі переклад рішень щодо прийнятності заяв здійснено громадською організацією «Інститут «Республіка»».

ний закон, а й усе законодавство, правове обрамлення загалом. У справі *Таммер проти Естонії* ЄСПЛ наголосив, що однією з вимог, що випливає з поняття «встановлені законом» є передбачуваність наслідків. Так, для того, щоб можна було обмежити свободу мирно збиратися, яку захищає не лише Конституція України, а й Конвенція, необхідно чітко й однозначно за допомогою закону, відповідно до Конституції, закріпити критерії обмеження цієї свободи, які б давали можливість особі регулювати свою поведінку і мати змогу передбачити, які наслідки може мати конкретний вчинок.

Хоча Конституція встановлює вимогу, щоб право на мирні збори обмежувалося лише на основі закону, однак місцеві органи влади часто приймають власні правові акти, що грубо порушують свободу мирних зібрань. Такі рішення іноді встановлюють суттєві неконституційні обмеження права на мирні зібрання.

Слід зазначити, що для того, щоб право на мирні зібрання могло реалізовуватися, має виконуватися така умова: таке зібрання має бути справді мирним. Тому зібрання, що супроводжуються руйнуванням, насильством або закликають до таких дій, загрожують громадському порядку тощо, не охоплюються цим правом.

Окремо слід зазначити, що право на мирні зібрання може бути (згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України) обмежено на певний час в умовах воєнного або надзвичайного стану. Також згідно з пп. 3–4 ч. 2 ст. 4 Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану» від 16.03.2000 р. передбачається можливість запровадження надзвичайного стану в разі «виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; а також виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи».

7.2. Припинення зібрань працівниками поліції

Заразом міжнародні норми обмежують використання владою сили і під час мирних зібрань, і під час зібрань, що порушують громадський порядок. Це не означає, що правоохоронні органи не мають взагалі втручатися в останньому випадку. Однак силу дозволяється використовувати лише як крайній засіб, співвимірно до наявної загрози і з такою умовою, що шкода і поранення будуть мінімальними.

Припинення проведення зібрання з боку поліції є цілком крайнім заходом, зазвичай лише тоді, коли зібрання втрачає свій мирний ненасильницький характер.

Міжнародні стандарти передбачають конкретні й детальні інструкції щодо застосування сили в контексті припинення незаконних зібрань.

Так, Основні принципи застосування сили і вогнепальної зброї посадовими особами з підтримання правопорядку (1990) стверджують (принципи 12, 13, 14): при припиненні протизаконних зібрань ненасильницького характеру посадові особи з підтримання правопорядку уникають застосування сили або, якщо це можливо, обмежують таке застосування до необхідного мінімуму. А при припиненні зібрань ненасильницького характеру посадові особи з підтримання правопорядку можуть застосовувати вогнепальну зброю лише у тих випадках, коли не можна застосувати менш небезпечні засоби і лише в мінімально необхідних межах, тобто лише у випадку неминучої загрози смерті чи серйозного ушкодження. Звернемо увагу, що забороняється застосовувати і використовувати вогнепальну зброю при значному скупченні людей, якщо від цього можуть постраждати сторонні особи. Своєю чергою, п. 4 «10 основних правозахисних стандартів належної поведінки для правоохоронних органів» (сформульованих Міжнародною Амністією разом з поліцейськими та експертами з різних країн) стверджує: *«Уникайте застосування сили*

проти незаконних, але мирних зібрань. Припиняючи зібрання із застосуванням насилля, силу застосовуйте в мінімально необхідному обсязі».

Відзначимо, що стандарти щодо використання вогнепальної зброї рівною мірою можуть бути застосовані при використанні інших потенційно небезпечних методик контролю за великими скупченнями людей, як, наприклад, палиці, коні, сльозогінний газ та водомети.

Отже, в разі необхідності застосування примусових заходів, які мають бути законними та пропорційними, сила має застосовуватися поступово, починаючи з винятково ненасильницьких заходів. Адже саме від дій працівників поліції в багатьох випадках залежить, яким чином буде реалізовуватися право на мирні зібрання. Це особливо виявляється тоді, коли проблеми, які порушуються під час мирних зібрань, мають суперечливий характер, дратують, шокують чи ображають частину громадян, тоді, коли право на мирні зібрання використовується для виявлення громадської непокори. Саме тому від працівників поліції в таких ситуаціях вимагається, поряд з охороною учасників зібрання від незаконних дій учасників контрдемонстрації (і навпаки) та підтримання правопорядку під час мирного зібрання, вміння вести переговори, вирішувати конфліктні ситуації, бути толерантним до учасників мирного зібрання незалежно від особистого ставлення до його цілей, уникати ескалації конфлікту, звести застосування сили до мінімуму.

Як зауважує Р. Крошоу, до обов'язків керівників поліції в зв'язку з реалізацією громадянами права на мирні зібрання належить: необхідність зберігати управління та контроль над працівниками поліції при захисті мирних зібрань шляхом нагляду за громадським порядком, плануванням дій та інструктуванням підлеглих, проведення аналізу й обговорення результатів після закінчення операції; стежити, щоб стратегія і тактика мирних зібрань не спровокували насильства.

7.3. Практика Європейського суду з прав людини

Нині ЄСПЛ розглянув небагато справ, що стосувалися свободи мирних зібрань за статтею 11. Частково це пояснюється тим, що термін «зібрання», тобто зустріч людей та участь у вираженні поглядів або обміні ідеями та думками, характеризує групу менш формального характеру, ніж та, що передбачається в терміні «об'єднання». На думку Комісії, *«Право на свободу мирних зібрань, яке проголошене у цій статті, є одним із основних прав у демократичному суспільстві та... однією з підвалин такого суспільства...»* (рішення щодо прийнятності заяви № 8191/78 (*Рессемблемент Джурассен та Юніте Журасьєн проти Швейцарії*)).

Комісія також зазначила: *«право на свободу мирних зібрань гарантується кожному, хто має намір організувати мирну демонстрацію...; можливість контрдемонстрації із застосуванням сили або можливість долучення до демонстрації екстремістів, які не є членами об'єднання, що виступило організатором, і які мають намір вчинити насильницькі дії, не можуть самі по собі скасувати це право. Навіть якщо існує реальна загроза того, що публічна демонстрація може призвести до заворушень внаслідок подій, які є поза контролем організаторів демонстрації, це не може бути приводом для виключення її зі сфери дії пункту 1 статті 11 Конвенції. Будь-які обмеження, що накладаються на подібні зібрання, повинні відповідати умовам положення пункту 2 статті 11»* (Заява № 8440/78 (*Християни проти расизму та фашизму проти Сполученого Королівства*)).

У справі *Платформа «Лікарі за життя» проти Австрії* (1988) ЄСПЛ розглянув позитивне зобов'язання держави забезпечувати захист групам, що здійснюють своє право на свободу мирних зібрань. У цій справі австрійський уряд дав дозвіл на проведення у визначеному місці демонстрації проти абортів. Після цього організація заявника звернулася з проханням зміни-

ти місце проведення демонстрації на інше, менш зручне з погляду забезпечення контролю за натовпом. Уряд погодився на цю пропозицію, однак повідомив організаторів демонстрації про те, що поліція може і не забезпечити належного захисту від виступу контрдемонстрантів, що й мало місце насправді. Організація заявника скаржилася на те, що австрійський уряд порушив статтю 11, тому що не вжив належних заходів для забезпечення безконфліктного проведення демонстрації. У своєму рішенні ЄСПЛ вказав на те, що Австрія зобов'язана забезпечити захист груп, які здійснювали своє право на мирні зібрання: *«демонстрація може зачіпати або ображати людей, які виступають проти висунутих демонстрантами ідей або вимог. Проте учасники повинні мати можливість провести демонстрацію без ризику постраждати від фізичного насильства з боку своїх супротивників. Подібні побоювання можуть перешкоджати об'єднанням громадян або іншим групам, що мають спільні ідеї та інтереси, відкрито висловлювати свої думки стосовно найбільш суперечливих питань, які хвилюють суспільство. У демократичному суспільстві право на контрдемонстрацію не може призводити до відмови у здійсненні права на саму демонстрацію. Справжня, ефективна свобода мирних зібрань не може, таким чином, зводитись лише до обов'язку держави не втручатися: цілком негативна концепція не відповідає предмету та меті статті 11. Як і стаття 8, стаття 11 іноді потребує вживання позитивних заходів навіть у сфері взаємовідносин між окремими особами, якщо в цьому є потреба».*

Як гадає ЄСПЛ, держави мають широкі дискреційні межі: *«Хоча вживання розумних і відповідних заходів для забезпечення мирного характеру демонстрацій є обов'язком Договірних Сторін, вони не можуть гарантувати це абсолютно, і вони мають широкі дискреційні повноваження у визначенні необхідних для цього засобів...»* Саме тому від держави вимагається вжити всіх розумних і належних заходів, спрямованих на забезпечення цього права, однак ці заходи можуть і не досягнути належного результату.

Проведення публічних зібрань тісно пов'язане із наявністю практичних перешкод у їхній реалізації. Саме тому держави мають певний вибір, певний розсуд щодо подолання цих ускладнень, які можуть реалізуватись різними методами і засобами, наприклад, через забезпечення поліцейського захисту від контрдемонстрації.

У тих випадках, коли учасників мирних зібрань атакують невідомі, зокрема із завданням тілесних ушкоджень, на поліції лежить обов'язок припинити такі дії і розслідувати їх. В іншому разі це не лише порушуватиме статтю 11 Конвенції, але й створюватиме підозри у причетності працівників поліції до цих подій, потуранні цим подіям.

Варто зазначити, що, незважаючи на ті перешкоди, з якими держава може зустрітися при забезпеченні права на мирні зібрання, окрема особа не може бути покарана за участь у такій демонстрації, якщо вона не чинила протиправних дій. Так, у справі *Езелен проти Франції* (1991) Суд зазначив «Суд вважає, що свобода брати участь у мирних зібраннях – у даному випадку демонстрація, яка не була заборонена – є достатньо важливою, щоб не бути обмеженою будь-яким чином до того часу, доки зацікавлена особа не здійснить засуджувані дії».

7.4. Відповідальність за правопорушення у сфері реалізації права на мирні зібрання

Що стосується відповідальності за правопорушення у сфері реалізації права на мирні зібрання, то чинне законодавство України передбачає відповідальність за порушення встановленого порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (Стаття 185¹ КУАП) у вигляді попередження або накладення штрафу від десяти до двадцяти п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. За повторні дії, вчинені протягом року після застосування заходів адміністрати-

вного стягнення організаторам зборів, мітингу, вуличного походу, демонстрації передбачається накладення штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправні роботи на строк від одного до двох місяців з відрахуванням двадцяти відсотків заробітку, або адміністративний арешт на строк до п'ятнадцяти діб. Своєю чергою, ст. 185² КУпАП передбачає адміністративну відповідальність за надання посадовими особами для проведення з порушенням встановленого порядку зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій приміщень, транспорту, технічних засобів або створення інших умов для організації і проведення зазначених заходів. За такі дії передбачається накладення штрафу від двадцяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Найбільшою проблемою застосування цієї норми якраз і є відсутність такого встановленого порядку проведення зборів, мітингів, вуличних походів або демонстрацій.

Стаття 340 Кримінального кодексу України передбачає відповідальність за незаконне перешкоджання організації або проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, якщо це діяння вчинено службовою особою або із застосуванням фізичного насильства. За таке діяння передбачається відповідальність у вигляді виправних робіт на строк до двох років або арешту на строк до шести місяців, або обмеження волі на строк до п'яти років, або позбавлення волі на той самий строк.

7.5. Типові порушення свободи мирних зібрань з боку працівників поліції

1. Припинення мирного зібрання, стосовно якого відсутнє рішення суду про його заборону

Як свідчить практика, неодноразово працівники міліції за відсутності рішення суду припиняли проведення мирного зіб-

рання на підставі звернення керівника обл(рай)держадміністрації до керівництва ОВС з проханням припинити мирне зібрання. Сьогодні такі дії є безпосереднім порушенням свободи мирних зібрань, зокрема тому, що серед повноважень поліції відсутнє повноваження припиняти публічні заходи.

Приклад. У Харкові на початку 2001 р. наметове містечко Соціалістичної партії України демонтовано працівниками МВС, на підставі розпорядження тодішнього начальника Харківського міського управління МВС генерал-майора Костянтина Маслія, який, за його словами, отримав розпорядження міської влади про негайне наведення належного громадського порядку на центральній площі міста («Голос України», № 7, 16 січня 2001 р.). За непрофесійні дії начальника обласного УМВС Олександр Гапону оголошено догану, а його заступник – начальник міліції громадської безпеки Михайло Мартинов був попереджений про неповну службову відповідність. Генералу Гапону було наказано покарати начальника міського управління міліції Костянтина Маслія та інших причетних до справи офіцерів («Комсомольская правда в Украине», № 13, 25 січня 2001 р.). Згодом Олександр Гапон вибачився у зв'язку із цими подіями. («Сегодня», № 25, 1 лютого 2001 р.).

2. Надмірне або непропорційне застосування сили

Припинення публічних заходів працівниками поліції відбувається у формі, яка потребує швидкого прийняття рішень. У зв'язку із цим складно оцінити, чи є в цьому разі застосування сили надмірним, чи пропорційним. Заразом у цій ситуації потрібно керуватися відповідними статтями Закону України «Про Національну поліцію». Наприклад, неприйнятними можна вважати такі дії щодо учасників мирного зібрання, що не чинять опору, які, очевидно, спричинять у них фізичні пошкодження.

Приклад. У ніч з 24 на 25 січня в місті Снятин Івано-Франківської області група людей в міліцейській формі та масках без пред'явлення документів і пояснень знесла наметове містечко акції «Україна без Кучми». За словами прес-секретаря УНА-УНСО Тетяни Чорновіл, близько 10 мешканців наметового містечка, члени місцевого осередку УНА-УНСО, були побиті та

вивезені у невідомому напрямку. За даними на 25 січня, про їхню долю нічого не відомо.

3. Затримання учасників мирного зібрання, непричетних до скоєння правопорушень

Практику, яка ґрунтується на затриманні осіб, учасників якогось мирного зібрання, саме на підставі участі в цьому мирному зібранні слід вважати такою, що не відповідає правовим вимогам у такій ситуації.

Приклад. На залізничному вокзалі 9 березня 2001 р. м. Києва та поблизу станцій метро міліція заарештовувала молодих людей – переважно учасників установчих зборів громадянської кампанії «За Правду» на тій підставі, що вони мали емблеми та хустки з логотипами «За Правду» або говорили українською мовою, аж до висаджування з потягів та застосування гумових кийків. Хоча ці арешти пов’язувалися представниками МВС із подіями «9 березня», однак самі події та установчі збори проходили приблизно в той самий час, але в різних частинах Києва. Згодом керівництво МВС визнало свою помилку в цій справі.

4. Застосування ст. 185 КУАП за відсутності реальних підстав

Мається на увазі кваліфікація дій учасника мирних зібрань як злісної непокори законному розпорядженню або вимозі працівника поліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця у зв’язку з їх участю в охороні громадського порядку при відсутності такого законного розпорядження або при відсутності злісної непокори.

Зокрема проведення на цій підставі адміністративного затримання особи, складання протоколу в тому разі, коли насправді відсутня злісна непокора або відсутнє законне розпорядження або законна вимога.

Приклад. Десятьох учасників акції «Україна без Кучми», які намагалися розбити намети і виставити інформаційний стенд пам’яті Георгія Гонгадзе на Театральному майдані в Рівному, затримано спецпідрозділом «Беркут». Їх звинувачено у «злісній непокорі законному розпорядженню або вимозі працівників по-

ліції» на підставі статті 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Матеріали на них були передані до міського суду. Натомість ініціатори не погоджуються з таким тлумаченням подій і звинуватили поліцію у брутальному нападі на людей і завданні тяжких тілесних ушкоджень. Двоє учасників акції з поламаними ребрами потрапили до міської лікарні.

5. Застосування норм щодо проведення мирних зібрань до одиночного пікету

Пікет виступає як форма вираження поглядів, а не мирне зібрання. Саме тому, проведення пікету підпадає під захист як свобода вираження поглядів (свобода слова).

Ситуації для вирішення

1. У м. Ч., де під час пікетування Ч-ї міської ради були побиті й працівники поліції, й учасники мітингу. Підбурюваний народним депутатом України М. Р., малоконтрольований натовп спробував штурмувати приміщення ради, проте зустрів опір працівників поліції, що здійснювали її охорону. Внаслідок дій організаторів мітингу виникла бійка, в якій працівники поліції застосували спеціальні засоби (гумові кийки, світлошумові гранати). У результаті штурму, що відбувся на заклик народного депутата М. Р., декілька працівників поліції травмовано та доставлено у лікарню. Незважаючи на цілковиту протизаконність дій учасників і особливо керівника мітингу, вони не були притягнуті до відповідальності відповідно до законодавства.

Прокоментуйте цю подію. Чи можливо було не допустити таких наслідків? Якщо так, то яким чином?

2. У м. Л. на колону прихильників одного з кандидатів на посаду мера чисельністю близько 70 осіб здійснено напад тридцятьох невідомих, озброєних бейсбольними бітами та металевими прутами. Вони почали бити учасників колони та забирати мобільні телефони, відеокамери і фотоапарати у журналістів. Унаслідок 4-х демонстрантів було госпіталізовано. За даним фактом порушено кримінальну справу за ознаками частини 2 статті 296 Кримінального кодексу України (хуліганство). Поліція

не забезпечила охорону колони прихильників кандидата у мери, знаходилася поряд, проте не втручалась у хід подій.

Прокоментуйте цю подію. Як, на ваш погляд, мали діяти працівники поліції у цій ситуації?

3. У м. Д. прихильники одного з кандидатів у мери Л. зірвали мітинг прихильників його супротивника А. Проти останніх, яких було близько 30 осіб, застосовано силу, закидано яйцями та побито. Правоохоронні органи відсторонилися від виконання своїх функцій, спостерігаючи з іншого боку вулиці, а згодом навіть сприяли розгону мітингуючих. Ряд прихильників кандидата А. були змушені звернутися до лікувальних закладів. Поліція відмовилася приймати від них заяви про побиття.

Прокоментуйте цю подію. Чи порушено право на мирні зібрання? Якщо так, то в чому саме? Як мали діяти працівники поліції?

4. У м. Києві біля Верховної Ради України проводився пікет. Учасники пікету – батьки, які вважають, що їхніх дітей засуджено незаконно, завчасно повідомили місцеву владу про свій захід і цей захід не був заборонений у судовому порядку. Проте пікет (кілька десятків немолодих жінок та чоловіків) було розігнано працівниками поліції. Учасники пікету отримали травми, що підтвердили медичні установи, але прокуратура одного з районів у м. Києві відмовилася порушити кримінальну справу за фактом побиття людей та перевищення правоохоронцями своїх повноважень. Учасників цієї акції знову затримано через тиждень, коли вони проводили пікет біля адміністрації Президента України. Втім затриманим не висунули жодних звинувачень, лише провели «профілактичні бесіди». За кілька годин, коли у приміщенні адміністрації завершився брифінг заступника глави цієї установи, затриманих відпустили.

Прокоментуйте ці факти з погляду порушень прав людини. Чи порушено право на мирні зібрання? Як мали діяти працівники поліції у цій ситуації?

5. Проти ночі поліція м. С. затримала понад 20 учасників студентського протесту – мешканців наметового містечка у сквері ім. Шевченка. Дев'ятеро з них були засуджені до 1 доби адмінарешту за статтею 185 Кодексу про адміністративні правопорушення («злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського»). Двоє були затримані на 72 години, але правоохоронці так і не змогли висунути їм звинувачення у зберіганні наркотиків, начебто знайдених під час обшуку містечка. Близько 12 години наступного дня поліція м. С. знову зруйнувала наметове містечко, встановлене після того, як організатори повідомили місцеву владу про свій намір саме у такий спосіб провести свій протестний захід. Рішення суду про обмеження права на мирні зібрання щодо організаторів містечка не було ухвалено, проте працівники поліції ліквідували намети. Атака на містечко студентського протесту відбулася у присутності міського голови міста С.

Прокоментуйте ці факти з погляду порушень прав людини. Чи порушено право на мирні зібрання? Як мали діяти працівники поліції у цій ситуації?

6. Р-й місцевий суд розглянув заяву обласної державної адміністрації «про обмеження проведення пішого походу сумських студентів з м. С. до м. Києва» і вирішив: «Заборонити проведення студентами пішого походу за маршрутом м. С. – м. Київ». Вранці поліція, спираючись на рішення Р-го суду, затримала близько 30 учасників студентського походу С. – Київ. Усі вони були засуджені до 1 доби адмінарешту за статтею 185 Кодексу про адміністративні правопорушення («злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського»). Один із учасників походу – студент В. К. – опинився у лікарні з тяжкими травмами. Операцією керував заступник начальника управління поліції К. Б.

Прокоментуйте ці факти з погляду порушень прав людини. Чи порушено право на мирні зібрання? Як мали діяти працівники поліції у цій ситуації? Як можна охарактеризувати дії керівника операції К. Б.?

7. Кілька тисяч торговців ринку «Т.», протестуючи проти закриття цього ринку, перекрили транспортний рух через М-й міст. Поліція не втручалася у події навіть тоді, коли виникали сутички між мітингуючими та водіями автомобілів. Наступного дня кілька десятків учасників мітингу (в основному – громадян країн Сходу) було притягнуто до адміністративної відповідальності терміном до 15 діб.

Прокоментуйте ці факти з погляду порушень прав людини. Чи порушено право на мирні зібрання? Як мали діяти працівники поліції у цій ситуації?

8. Біля приміщення К-го районного суду міста С. виник стихійний мітинг за участю 100–150 осіб. Приводом для мітингу стало затримання спостерігачів на виборчій дільниці від одного з кандидатів у мери. Того ж дня 6 осіб засуджено до 10 діб адмінарешту за «непокору працівникам правоохоронних органів» у ніч після виборів, коли вони вимагали вивісити результати голосування у приміщенні виборчої дільниці. На засідання К-го районного суду, де розглядалася справа спостерігачів, не допустили ні захисників, ні журналістів, ні батьків затриманих. Учасники стихійного мітингу вимагали прояснення ситуації і не випускали поліцейський автомобіль, який віз затриманих до місця ув'язнення. Працівники поліції разом із невідомими в цивільному розігнали мітинг. Застосовано гумові кийки та сльозогінний газ. В однієї з журналісток відібрано диктофон і також побито. Низка учасників мітингів потрапила до лікарні з тяжкими травмами. Такі дії поліції призвели до того, що в С. відновилися масові акції непокори, зокрема, студенти встановили біля приміщення облдержадміністрації намети та понад 20 студентів оголосили голодування. До захисту спостерігачів підключилися українські правозахисні організації та Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. За рішенням апеляційного суду ув'язнених мали звільнити наступного дня після рішення, проте вони відбули усі 10 діб адмінпокарання.

Прокоментуйте ці факти з погляду порушень прав людини. Чи порушено право на мирні зібрання? Як мали діяти працівники поліції у цій ситуації?

9. 15 квітня громадська організація «Широко відкриті очі» повідомила Київську міську державну адміністрацію (КМДА) про проведення 7 травня мирного заходу «Дорога вперед», метою якого мало стати привернення уваги громадськості до проблеми розповсюдження наркотиків та ВІЛ/СНІД, до проблеми дискримінації людей, які вживають наркотики, та до питання декриміналізації вживання легких наркотиків. Захід передбачав проведення мітингу на М-му майдані м. Києва, похід вулицями столиці і передачу відповідної петиції до Кабінету Міністрів України. Про захід організатори заходу повідомили заздалегідь, щоб вирішити з місцевою владою всі суперечності, які могли виникнути. Протягом наступних 10 днів організатори заходу за наполяганням КМДА неодноразово змінювали маршрут заходу, а представник КМДА, даючи інтерв'ю, зауважив, що «поважних причин» для заборони цього заходу не існує. Однак 26 квітня до КМДА подала повідомлення громадська організація «Ніколи» про проведення свого мирного заходу у тому місці і в той же самий час, що й «Широко відкриті очі». А 3 травня партія «Порядок і справедливість», відома імпульсивною поведінкою своїх молодих членів щодо своїх опонентів, також повідомила про проведення свого заходу того дня в той же самий час.

4 травня начальник Головного управління МВС України в м. Києві Д. М. повідомив КМДА про те, що між учасниками заходу «Дорога вперед» та їх опонентами можливі сутички. Отож КМДА, вирішивши, що з'явилася підстава для заборони «Дороги вперед» 5 травня подала до Ш-го райсуду м. Києва позовну заяву з проханням заборонити цей захід, аргументуючи своє звернення тим, що одночасно з ним свої заходи збираються проводити інші організації, а тому «існує реальна загроза виникнення заворушень чи злочинів, загрози здоров'ю населення, правам та свободам інших людей». Вранці 6 травня суд, розглянувши позовну заяву КМДА, відхилив прохання про заборону

«Дороги вперед», обмеживши лише право організаторів та учасників заходу використовувати звукопідсилюючу апаратуру та рухатись проїжджою частиною вулиць.

За годину перед початком «Дороги вперед» на місці збору її учасників розташувалося близько 50 противників цього заходу – представники ГО «Ніколи», політичної партії «Порядок і справедливість» та ще кількох ультраправих політичних партій.

Дочекавшись, коли захід, в якому брали участь близько 150 учасників, розпочнеться, учасники контрдемонстрації, вигукуючи агресивні гасла, кинулися на них і розпочали бійку. Поліція, незважаючи на прогноз про можливість сутичок, виявилась не готовою до такого розвитку подій. Кількість поліцейських, які знаходилися між демонстрантами і контрдемонстрантами, була явно недостатньою для того, щоб запобігти зіткненню. На місце події прибули додаткові сили поліції, які оточили учасників демонстрації, що були налаштовані мирно, тоді як учасники контрдемонстрації продовжували вільно пересуватися майданом. Працівники поліції не пропускали інших учасників демонстрації (близько 50 осіб), які опинилися ззовні. Тим часом учасники контрдемонстрації почали кидати у оточене поліцією скупчення учасників демонстрації димові шашки. І лише коли димові шашки почали летіти з дахів прилеглих будинків, працівники поліції затримали одного з тих, хто кидав шашки. Однак учасники контрдемонстрації його звільнили.

Згодом учасники контрдемонстрації залишили місце сутички, однак працівники поліції ще протягом години, якраз до того часу, коли захід за повідомленням організаторів демонстрації мав закінчитися, не випускали його учасників з оточення. У відповідь на звернення організаторів і представників правозахисних організацій керівник операції полковник поліції В. Ш. заявив: «Я прийняв рішення – заходу не буде».

Охарактеризуйте будь ласка ситуацію з погляду прав людини. Чи правильні були дії: а) організаторів та учасників демонстрації; б) організаторів та учасників контрдемонстрації; в) працівників поліції; г) начальника Головного управління МВС України в м. Києві Д. М; д) керівника операції полковника

Національної поліції В. Ш.? Чи змогли реалізувати своє право на мирні зібрання учасники демонстрації? Якщо ні, то які дії слід було вжити для цього? Чи можна було запобігти зіткненням?

Контрольні запитання

1. Яке значення має право на мирні зібрання для реалізації інших основоположних прав та свобод?

2. Яким чином поліція може посприяти реалізації громадянами права на мирні зібрання?

3. Які підстави існують для обмеження права на мирні зібрання?

4. У чому відмінність між дозвільним та повідомним характером проведення мирних зібрань?

5. До яких заходів можуть вдаватися працівники поліції для підтримання правопорядку під час проведення мирного зібрання?

6. Які вимоги пред'являються до працівників поліції під час припинення зібрання?

7. Який порядок застосування сили, спеціальних засобів та вогнепальної зброї під час мирних зібрань? Як зміняться умови їхнього застосування, якщо мирне зібрання втратить мирний характер та набуде насильницького характеру?

8. Які переваги і недоліки застосування водометів, гумових куль, сльозогінного газу інших спеціальних засобів для припинення громадських заворушень? Чи можуть вони привести до серйозних ушкоджень і як цього уникнути?

9. Як мали діяти працівники поліції щодо мирного зібрання, стосовно якого є ухвала суду про заборону проведення, яке однак проводиться?

10. Що таке контрдемонстрація? Які дії щодо контрдемонстрації з боку працівників поліції ви вважаєте правильними?

11. Що таке спонтанна демонстрація? Чи є спонтанна демонстрація правопорушенням? Які дії працівників поліції щодо спонтанної демонстрації ви вважаєте правильними?

12. Яка відповідальність передбачена за правопорушення у сфері реалізації свободи мирних зібрань? Як ви вважаєте, який склад правопорушення щодо реалізації свободи мирних зібрань доцільно додатково запровадити до чинного законодавства?

13. Чи є проведення пікету мирним зібранням? Аргументуйте свою позицію.

Список джерел

1. Проект керівних принципів ОБСЄ БДИПЧ по підготовці законодавства о свободі збораній. Варшава, 2005.

2. Тополевський Р. Правове регулювання свободи зібрань в системі джерел права України: колізії, непорозуміння чи злий жарт. *Свобода мирних зібрань та об'єднань в Україні*. Х.: Фоліо, 2002. С. 73–78.

3. Речицький В. Дух закону і буква права. *Свобода висловлювання і приватність*. 2001. № 1. С. 10–13.

4. Права людини у діяльності міліції: посібник з активних методів навчання. Х., 2006.

5. Банікевич І. В. Правове регулювання застосування сили працівниками правоохоронних органів: наук.-практ. посібник. Х.: Вид-во НУВС, 2001.

6. Буроменський М. В. Право на свободу асоціації та на проведення мирних зборів. *Європейська конвенція з прав людини: основні положення, практика застосування, український контекст*. К.: ЗАТ «ВІПОЛ», 2004. С. 621–626.

Тема 8

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ МИРНИХ ЗІБРАНЬ В УКРАЇНІ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

Проблеми, пов'язані із забезпеченням права громадян на свободу мирних зібрань в Україні, є складним питанням вітчизняної юриспруденції і з теоретичного, і з практичного погляду. Доказом цього слугує те, що станом на 2019 рік в Україні немає спеціального законодавчого акта, який би врегулював проведення мирних зібрань*.

Це є значним законодавчим упущенням у правовій системі України. Станом на 2019 рік Національною поліцією України не затверджено жодного нормативного акту, який би врегулював правила поведінки самих працівників правоохоронних органів під час проведення мирних зібрань.

* Відповідно до Керівних принципів зі свободи мирних зібрань (2-ге видання), підготовлених Організацією з безпеки і співробітництва в Європі та Бюро з демократичних інститутів і прав людини та Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеціанська Комісія), схваленими цією комісією на 83-му пленарному засіданні 4 червня 2010 року, *зібрання* – це свідома та тимчасова присутність у публічному місці групи осіб з метою вираження спільних інтересів; захист має надаватися усім видам мирних зібрань; тільки мирні зібрання підлягають захисту; **зібрання вважається мирним, якщо воно має ненасильницький характер** і його організатори мають мирні наміри (пункт 1 розділу «А») [1].

Водночас обов'язок дотримуватись принципу верховенства права крізь призму стандартів ЄСПЛ покладено на органи Національної поліції України відповідно до Конституції України. Крім того, п. 2 Положення про підрозділи поліції особливого призначення (наказ МВС України від 04.12.2017 № 987) передбачає, що відповідно до своїх функціональних повноважень, підрозділи поліції особливого призначення вживають заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях та під час проведення масових заходів.

Отож Національна поліція під час мирних зібрань зобов'язана забезпечувати публічний порядок та громадську безпеку, що супроводжується виконанням низки завдань, які покладено на цей орган виконавчої влади згідно із Законом України від 02.07.2015 «Про Національну поліцію», а саме: запобігання правопорушень під час проведення мирних зібрань, усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення під час таких зібрань; регулювання дорожнього руху та контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками, правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі тощо.

Обов'язок держави забезпечувати дотримання права на свободу мирних зібрань працівниками Національної поліції України має відбуватися з урахуванням стандартів *Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод* 1950 р., з огляду на міжнародні зобов'язання України у сфері реалізації **права на свободу мирних зібрань**.

Відтак важливого значення у правовому регулюванні права на свободу мирних зібрань в Україні набувають норми міжнародного права та рішення ЄСПЛ, Конституція України та рішення КСУ у справах про мирні зібрання (тлумачення ст. 39 Конституції України).

Відповідно до ст. 39 Конституції України та правових позицій КСУ, в Україні діє повідомний характер проведення мирних зібрань.

8.1. Примат міжнародного права щодо реалізації громадянами України права на свободу мирних зібрань

Право громадян на свободу мирних зібрань в Україні гарантується та захищається державою, яка зобов'язана забезпечити його ефективну реалізацію. Право на свободу мирних зібрань гарантується ст. 39 Конституції, згідно з якою «громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування». Так само зазначене право закріплено ст. 11 «Свобода зібрань та об'єднання» ЄКПЛ. Обов'язок дотримуватись у законотворчій діяльності та в правозастосуванні стандартів Європейського суду з прав людини щодо реалізації прав, гарантованих ЄКПЛ, обумовлений національним законодавством. Так, згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.12.2006 суди України зобов'язані застосовувати Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та практику Європейського Суду з прав людини як джерела права.

Нагадаємо, *судова практика застосування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 визнана незаконною* з огляду на рішення ЄСПЛ у справі «Шмушкович проти України» від 14.11.2013 і рішення ЄСПЛ у справі «Веренцов проти України» від 11.07.2013, а також з огляду на Рішення КСУ від 08.09.2016 № 6-рп/2016 – справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій (далі – Рішення КСУ від 08.09.2016 № 6-рп/2016).

Окрім того в обох вказаних випадках ЄСПЛ висловив правову позицію, суть якої полягає в тому, що відсутність завчасно-

го повідомлення про зібрання не може бути підставою для обмеження права на мирне зібрання і притягнення до відповідальності організаторів та учасників зібрання.

Водночас вказане не зовсім узгоджується з правовими позиціями КСУ, висловленими у мотивувальній частині Рішення КСУ від 08.09.2016 № 6-рп/2016. У мотивувальній частині цього рішення вказано, що в Конституції України закріплено обов'язок громадян *«лише завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання»*.

Тобто КСУ з одного боку ніби і скасовує дозвільний характер проведення мирних зібрань в Україні. З іншого – орган конституційної юрисдикції все ж таки вказує на необхідність *«завчасно сповістити органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування»* про проведення мирного зібрання як це й записано в частині першій ст. 39 КУ. Очевидно, що такі правові позиції КСУ не додають однозначної упевненості правоохоронним органам щодо вирішення питання про можливість заборони мирного зібрання, у зв'язку з відсутністю сповіщення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

Отже, у сучасному міжнародному праві існує принцип презумпції права на свободу мирних зібрань, який закріплений не тільки у таких міжнародних актах, як ЄКПЛ чи Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 21) 1966 р., але й у рішеннях ЄСПЛ. І саме з цієї презумпції мають виходити дії та рішення правоохоронних органів, які стосуються проведення мирних зібрань.

8.2. Національне законодавство і судова практика у сфері реалізації прав громадян на мирні зібрання

Наявність конституційних гарантій Основного Закону держави та окремих положень міжнародно-правових актів не вирішує багатьох питань, пов'язаних із реалізацією громадянами такої форми безпосередньої демократії, як мирні зібрання. Законодавча неврегульованість права громадян на мирні збори спонукала державну владу в 2013–2014 рр., в період Революції Гідності, зловживати правом на заборону мирних зібрань. У Києві та інших містах України відбувалися розгони мітингів та демонстрацій, які були спрямовані проти внутрішньої і зовнішньої політики экс-президента В. Януковича 2013–2014 рр.

Відтак обмеження права на мирні зібрання, зокрема побиття студентів на Майдані Незалежності 30 листопада 2013 року, призвели до ескалації конфлікту між тогочасною владою в Україні, і як наслідок, загибелі громадян у подальших акціях протесту в січні–лютому 2014 р.

Станом на сьогодні зроблено не багато для уникнення подібних ситуацій. Це спонукатиме чинну владу (особливо для тих, хто вирішить її узурпувати) і надалі зловживати правом на заборону мирних зібрань.

Отже, в Україні й надалі наявна ситуація, за якої простежується систематичне порушення права на свободу мирних зібрань з боку працівників Національної поліції. Йдеться не лише про несанкціоновані припинення, перешкоджання проведенню мирних зібрань, але й непоодинокі факти бездіяльності правоохоронців щодо виконання позитивного обов'язку – належного забезпечення державою реалізації конституційного права громадян щодо проведення масових заходів.

За даними Єдиного реєстру про кримінальні правопорушення, станом на серпень 2018 року не зареєстрованого жодного злочину, передбаченого ст. 340 КК України «Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, походів і демонстрацій». За 2017 рік зареєстровано лише два випадки, за 2016 рік – чотири випадки, при чому до суду відповідні справи не дійшли. Усе це свідчить про неефективну ро-

боту правоохоронців щодо гарантії свободи мирних зібрань в Україні.

До вагомих причин слід віднести також відсутність злагодженої співпраці поліції та органів виконавчої влади, зокрема через певні політичні вподобання органів місцевого самоврядування, які відповідно до законодавства мають право звертатися до суду з позовом про заборону або обмеження реалізації права громадян на свободу мирних зібрань (ст. 280 Кодексу адміністративного судочинства України).

Незважаючи на відсутність законодавчого врегулювання зазначених питань, щодо них неодноразово висловлювався у своїх рішеннях ЄСПЛ. У справах «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року та «Шмушкович проти України» від 14 листопада 2013 року.

У вказаних рішеннях також ідеться про незаконність притягнення працівниками правоохоронних органів до адміністративної відповідальності громадян за порушення порядку й організації мирних заходів і непокору вимогам працівників правоохоронних органів у зв'язку з цим.

У зазначених рішеннях ЄСПЛ констатував порушення права на свободу мирних зібрань, гарантованих ст. 11 Конвенції. Порушення відбулося через недотримання принципу законності, а саме притягнення до адміністративної відповідальності заявників за ст. 185-1 КУпАП «Порушення встановленого порядку організації або проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрації», оскільки це не ґрунтувалося на чіткому доступному та передбаченому законодавстві, тобто відсутність порядку проведення й організації відповідних заходів унеможливило застосування ст. 185-1 КУпАП. Річ у тім, що наразі ця правова норма КУпАП не може застосовуватися, оскільки немає законодавчого акта, який встановлює порядок організації і проведення мирних зібрань.

Окрім того у правозастосуванні надалі складається неоднаковий підхід щодо застосування ст. 185-1 КУпАП. Так, в одних випадках суди звільняють від адміністративної від-

повідальності за ст. 185-1 КУпАП, з підстав, встановлених рішенням Європейського Суду з прав людини у справі «Веренцов проти України» від 11 квітня 2013 року, а в інших притягують до відповідальності за цією ж самою статтею через недотримання порядку та організації мітингів, походів чи демонстрацій. Наприклад, відповідно до постанови Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2018 року Ж. визнано винною у несвоєчасному повідомленні Яремчанську міську раду про проведення масової акції протесту і застосовано до неї адміністративне стягнення у вигляді попередження, згідно з санкцією, встановленою ч. 1 ст. 185-1 КУпАП.

Як встановив суд особа Ж., повідомивши Яремчанську міську раду про проведення акції протесту, шляхом перекриття єдиної для проїзду автомобільного транспорту автодороги Н-09, по вул. Свободи м. Яремче, за 15–16 годин до початку акції протесту 02.03.2018 року, майже позбавила можливості Яремчанську міську раду звернутися з адміністративним позовом про заборону таких заходів чи про встановлення іншого обмеження права на свободу мирних зібрань (щодо місця чи часу їх проведення тощо), чим, на думку суду, вчинила адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 185-1 КУпАП. Відповідно до положень вітчизняного законодавства позовна заява, яка надійшла пізніше, ніж за 24 години до часу проведення заходів, визначених частиною першою цієї статті, залишається без розгляду, а тому органи місцевого самоврядування не можуть звернутися з адміністративним позовом про заборону таких заходів чи про встановлення іншого обмеження права на свободу мирних зібрань (ч. 4 ст. 280 КАС України).

У цьому разі притягнення до адміністративної відповідальності через несвоєчасне повідомлення органів місцевої влади про демонстрацію, посилаючись водночас на норму ст. 39 Конституції України, згідно з якою встановлюється обов'язок завчасного сповіщення органів місцевого самоврядування, не може визнаватися таким, що відповідає стандартам ЄСПЛ. Так, згідно

з усталеною практикою ЄСПЛ, просте формальне порушення строку сповіщення не є ані суттєвою, ані достатньою причиною для притягнення організатора (учасників) мирного зібрання до відповідальності.

8.3. Агресія РФ як чинник, що впливає на механізм правового регулювання мирних зібрань в Україні

Сьогодні українські правоохоронці змушені врахувати й те, що у проблематиці забезпечення права громадян на мирні зібрання, після протестів Революції Гідності 2013–2014 рр., з'явився новий чинник – агресія Росії проти України, яка досі триває. Мітинги сепаратистів і російської агентури, які під виглядом мирних протестів зі зброєю захоплювали державні установи на Сході України і в Криму, поставили перед державою нові виклики щодо забезпечення громадської та національної безпеки під час проведення мирних зібрань.

Річ у тім, що згідно з правовими позиціями ЄСПЛ не можна застосовувати автоматичну заборону мирного зібрання навіть у тому разі, якщо учасники зібрання пропагують ідеї, спрямовані на зміну конституційного устрою, влади, чи закликають до сепаратизму. З метою ілюстрації застосування презумпції на користь проведення мирних зібрань наведемо витяг із рішення ЄСПЛ у справі «Станков і об'єднана організація Македонії «Глінден» проти Болгарії» від 2 жовтня 2001 р., що міститься в посібнику Р. Мельника «Право на свободу мирних зібрань в Україні», а саме: «Те, що група осіб закликає до автономії або навіть пропонує відокремлення частини території країни, вимагаючи таким чином фундаментальних конституційних та територіальних змін, не може автоматично виправдовувати заборону на її зібрання. Вимога щодо територіальних змін у висловленнях та на демонстраціях автоматично не створює загрозу територіальній цілісності країни та національній безпеці... Заходи превентивного характеру щодо придушення свободи зібрань та вираження поглядів у випадках, що не стосуються підбурювання до вчинення насиль-

тва або відмови від демократичних принципів – якими б шокуючими або неприйнятними певні погляди або слова, що використовуються, не здавалися владі, й якими б незаконними не були б вимоги – роблять погану послугу демократії та часто ставлять її під загрозу.

У демократичному суспільстві, заснованому на верховенстві права, політичним ідеям, що оспорюють існуючий порядок, реалізація яких здійснюється мирними засобами, має надаватися належна *можливість їх вираження шляхом реалізації права на свободу зібрань*, як і іншими законними способами. Таким чином... вірогідність того, що у ході мітингу... можуть бути зроблені сепаратистські заяви, не може виправдовувати заборону на проведення тих мітингів».

Отже, винятком може бути лише насильницький характер зібрання чи захист прав інших осіб: здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб – стаття 11 Конвенції. Головною щодо цього є вимога, щоб це зібрання мало мирний характер. На жаль, правоохоронці часто не розрізняють зібрання, яке має мирний характер від зібрання, яке має насильницький характер. Звичайно, що правоохоронцям, які виконують свої обов'язки в зоні конфлікту в Луганській і Донецькій областях вказане не додає наснаги.

Реальним і дієвим механізмом запобігання зібранням, які з великою вірогідністю можуть перерости в такі, що мають насильницький характер і загрожувати національній безпеці, є Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12.05.2015. Саме тут і міститься правова норма про можливість обмеження права на мирні зібрання в умовах воєнного стану – частина восьма статті 8 «Заходи правового режиму» Закону. Вказане вимагає активної співпраці усіх гілок української влади, однак чітко позначає червоні лінії для громадян України, які не можна перетинати в певній ситуації і в певний визначений час – доки триває воєнний стан. Як вбачається таке уточнення

щодо необхідних обмежень проведення мирних зібрань як виняткових, якраз і варто було би прописати в статті 280 КАС. Вказане, мабуть, ще потребуватиме фахової дискусії не лише правоохоронців, але й представників всього громадянського суспільства.

8.4. Підходи до правового регулювання мирних зібрань в Україні (на основі законопроектів 2015 року)

Важливою проблемою, яка пов'язана з недотриманням позитивного обов'язку держави забезпечити реалізацію права на свободу мирних зібрань є відсутність законодавчого врегулювання порядку організації та проведення мирних мітингів, походів та демонстрацій, що й зумовлює значні проблеми у правозастосуванні.

Однак щодо необхідності прийняття спеціального закону щодо порядку проведення мирних зібрань думки правників, працівників правоохоронних і правозастосовних органів, розділилися. Не всі поділяють думку про необхідність прийняття саме спеціального закону про свободу мирних зібрань.

Видається, що така позиція заслуговує на увагу, адже ст. 39 Конституції України та ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року чітко вказують на те, що обмеження відповідного права на свободу мирних зібрань має відбуватися на підставі закону, однак, нічого не вказано, що питання реалізації відповідного права мають бути прописані у конкретному законі.

Зрештою саме пряме застосування норм Конституції України і характеризує сучасний стан правового регулювання мирних зібрань в Україні.

Отже, існує думка, яка неодноразово висловлювалася активістами громадянського суспільства, що якраз безпосереднє застосування ст. 39 Конституції України і відсутність відповідного закону, який би дозволив органам влади маніпулювати пра-

вовими нормами, сприятиме безпосередній реалізації права на мирні зібрання як це було під час Революції Гідності.

Схожу тезу висловлював також і С. В. Шевчук – суддя Європейського суду з прав людини *ad hoc* від України в 2009–2012 рр. (сьогодні экс-голова Конституційного Суду України), в окремій думці у справі Шмушкович проти України: «Досі Конституція України не вимагає, щоб право на мирні зібрання залежало від запровадження закону, який би врегулював це право. ... на мою думку, ст. 39 у поєднанні зі ст. 8 Конституції, якою встановлено, що конституційні норми є нормами прямої дії, вони підлягають прямому застосуванню судами і кожен може безпосередньо звертатися до суду для захисту конституційних прав і свобод на підставі Конституції України (пункт 3 статті 8 Конституції)...

Основна проблема мирних зібрань в Україні полягає не у відсутності відповідного закону, а у спотвореній судовій практиці застосування деякими судами нижчих інстанцій частини радянського законодавства замість відповідного положення Конституції України». Водночас Станіслав Шевчук не поділяє позицію ЄСПЛ у аналізованих рішеннях, згідно з якою, Україна має запровадити спеціальний закон про мирні зібрання, оскільки цим моментом, на його думку, можуть скористатися деякі політичні сили в Україні для запровадження такого регулювання свободи зібрань, що може призвести до нищівних результатів для громадянського суспільства та демократичних процесів в Україні.

Однак така позиція судді *ad hoc* від України в ЄСПЛ (2009–2012 рр.), а нині экс-голови КСУ, не зовсім збігається із позицією цього єдиного органу конституційної юрисдикції, що міститься у мотивувальній частині Рішення КСУ від 08.09.2016 № 6-рп/2016. Суть вказаної позиції полягає в тім, що держава якраз зобов'язана створити законодавчий механізм правового регулювання мирних зібрань, зокрема, що стосується правової норми про завчасне сповіщення відповідними суб'єктами права органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування.

У 2015 році у Верховній Раді України зареєстровано два законопроекти щодо прийняття спеціального закону про гарантії свободи мирних зібрань. Це два законопроекти під одною назвою «Про гарантії свободи мирних зібрань» від 07.12.2015 № 3587 та від 11.12.2015 № 3587-1.

25 листопада 2016 року у Верховній Раді України були зареєстровані ще два законопроекти, а саме: Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Національну поліцію» щодо свободи мирних зібрань від 25.11.2016 року № 5455 та Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Національну гвардію України» щодо свободи мирних зібрань від 25.11.2016 № 5456.

Станом на серпень 2019 року жоден із вказаних законопроектів не набув статусу закону.

У жовтні 2016 року, Венеційською комісією спільно з експертами ОБСЄ опубліковано висновок за результатами розгляду законопроектів про гарантії свободи мирних зібрань за № 3587 від 07.12.2015 та № 3587-1 від 11.12.2015. Експерти Комісії загалом позитивно оцінили подані законопроекти. Вони значили, що більшість положень законопроектів відповідають міжнародним стандартам.

Комісією надано також низку загальних для обох законопроектів рекомендацій, а також рекомендації, які стосуються певних норм проектів окремо. Зокрема, рекомендовано доповнити законопроекти нормами про підстави для застосування правоохоронцями сили. Щодо законопроекту 3587 від 07.12.2015 зазначено, зокрема, що необхідно запровадити винятки щодо зібрань, не вимагають повідомлення, наприклад, через невелику кількість учасників.

Також висловлено коментарі щодо необхідності удосконалення процедури повідомлення про зібрання – забезпечити чітке визначення органу, якому повідомлення подається, та щоб це відбувалося через «єдине вікно». Незважаючи на це, Комісією загалом схвально й оцінено доволі чітко виписану

процедуру подання та розгляду повідомлення, зокрема щодо строків розгляду.

Також експерти наголосили на необхідності виключення із законопроекту вимоги щодо необхідності отримання дозволу в разі, якщо зібрання порушує вільний рух транспорту. Серед позитивних аспектів законопроекту 3587-1 від 11.12.2015 Венеційська комісія назвала запровадження інституту перемовників з-поміж працівників поліції та передбачення процедури незалежного моніторингу зібрань.

Заслуговує на підтримку Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про Національну поліцію» щодо свободи мирних зібрань від 25.11.2016 року № 5455, у якому детально прописано повноваження та відповідальність працівників поліції під час масових зібрань.

Схвальною слід назвати статтю 41-1 зазначеного проекту закону – «Порядок дій поліції під час мирних зібрань, групових порушень громадського порядку та масових заворушень». У статті прописано порядок дій поліції у разі скоєння правопорушень під час мирного зібрання, а також визначено умови дотримання поліцією свободи мирних зібрань під час контрзаходів, які проводяться одночасно з іншими демонстраціями.

Зокрема, Національна поліція зобов'язана забезпечити розведення учасників різних мирних зібрань на безпечну відстань для запобігання вчиненню правопорушень або на прохання організатора чи учасників одного з мирних зібрань, яке проводиться в один час і в одному місці, або в безпосередній близькості іншого мирного зібрання. Водночас поліція не може обмежувати учасників мирних зібрань у праві проведення мирних зібрань.

Також слушними є положення проекту закону про поведінку поліції під час масових заходів, у випадку, коли частина мирного зібрання переросла у групове порушення громадського порядку або масове заворушення, зокрема поліція не має перешкоджати продовжувати проводити мирне зібрання тим його учасникам, які не вчинили правопорушень.

Відтак вважаємо доцільним прийняття законодавчого акта про внесення змін до Закону України «Про Національну поліцію» щодо свободи мирних зібрань від 25.11.2016 року № 5455, який би суттєво покращив становище Національної поліції у сфері забезпечення свободи мирних зібрань під час масових заходів.

8.5. Підходи до вирішення питання про завчасність сповіщення (повідомлення) про мирні зібрання

Питання визначення конкретних строків щодо завчасності сповіщення (повідомлення)* про проведення мирних зборів є однією з головних при вирішенні питання щодо гарантування безпеки проведення мирного зібрання. Багато труднощів у діяльності Національної поліції виникає якраз через невизначеність строку завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань, невідому кількість учасників мітингів чи демонстрацій, у зв'язку з чим працівники поліції неспроможні належно підготуватись до забезпечення громадського порядку та громадської безпеки.

Проаналізувавши законопроекти, зареєстровані у різний час на сайті Верховної Ради України, основною метою яких є правове регулювання мирних зібрань в Україні, можна дійти висновку про існування двох протилежних підходів у вирішенні питання завчасного сповіщення (повідомлення) про мирні зібрання. Перший підхід враховує положення частини першої ст. 39 Конституції України і визначає певні строки, які необхідні для завчасного сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання.

* Поряд із терміном «сповіщення», який вживає Конституційний Суд України, у законопроектах про право на мирні зібрання законотворці послуговуються терміном «повідомлення». Відповідно до тлумачного словника української мови термін «сповіщення» є синонімом терміна «повідомлення».

Другий – у якому законотворчі ігнорують встановлення законодавчо визначених строків щодо сповіщення (повідомлення) про проведення в Україні мирних зібрань. Так, 2015 року на сайті Верховної Ради України зареєстровано Проект Закону України від 11.12.2015 № 3587-1 «Про гарантії свободи мирних зібрань в Україні», в якому взагалі немає положення, передбаченого частиною другою ст. 39 Конституції України щодо завчасного сповіщення (повідомлення) органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання. Відповідно, в законопроекті не визначено будь-яких строків щодо сповіщення (повідомлення) про намір провести мирне зібрання. Автори цього законопроекту вважають, що законодавче визначення таких строків призведе до узаконення силових розгонів мирних зібрань, саме тому законопроектом і не передбачено відповідних правових приписів.

Річ у тім, що законопроект від 11.12.2015 № 3587-1 виник як реакція частини народних депутатів України* та Всеукраїнської ініціативи «За мирний протест!» на зареєстрований 4-ма днями раніше інший законопроект – Законопроект від 07.12.2015 № 3587 з однойменною назвою: «Про гарантії свободи мирних зібрань». У пояснювальній записці наведено певні аргументи проти цього законопроекту, а саме: «Ця законодавча ініціатива пропонує узаконити обов'язок повідомляти владу про мирні зібрання не пізніше як за 48 годин до їх початку (ч. 1 ст. 7 проекту), що при невдалій судовій реформі призведе до політично вмотивованих судових заборон зібрань, а також затримань протестувальників (зміни в ст. 185-1 КУпАП, ст. 382 ККУ). Провести зібрання без попереднього повідомлення може бути вкрай складно або взагалі неможливо, оскільки критерії «спонтанності» зібрання («невідкладність» і «неможливість повідомити в строк») треба буде доводити під час зібрання поліції та іншим правоохоронним органам (п. 5 ч. 1 ст. 1 проекту), що, своєю чер-

* Авторами цього законопроекту є такі народні депутати України: І. В. Луценко, І. В. Мосійчук, О. С. Мусій, Д. Є. Добродомов, Б. М. Матківський, В. З. Парасюк, Б. Ю. Береза, Я. В. Маркевич, М. М. Найєм, О. В. Юринець. Тобто серед авторів є троє нардепів з Львівщини.

гою, може також призвести до політично вмотивованих затримань (ст.ст. 5, 6 проекту, ст. 185 КУпАП, ст. 342 ККУ)». З огляду на негативну практику неправосудних судових заборон мирних зібрань в Україні, а також практику незаконних силових розгонів та незаконних затримань учасників мирних зібрань, вказаний аргумент не здається таким безпідставним.

Очевидно, автори законопроекту від 11.12.2015 № 3587-1 скористалися положенням Керівних принципів зі свободи мирних зібрань, у якому зазначено, що міжнародне право у сфері прав людини не вимагає, щоб в національному законодавстві існувала вимога про подання попереднього сповіщення (повідомлення) про зібрання (2010 р.). Вважаємо, що такий підхід є недостатньо обґрунтованим з огляду на кількість терористичних загроз та загроз національній безпеці, що зростає, пов'язаних із війною Росії проти України, яка триває.

Інший законопроект, що передував вказаному – проект Закону України від 07.12.2015 № 3587 «Про гарантії свободи мирних зібрань». Тут визначено строки, необхідні для завчасного сповіщення (повідомлення) органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення мирного зібрання. Законотворці пропонують, аби організатор мирного зібрання письмово повідомляв про намір провести мирне зібрання відповідний орган виконавчої влади або орган місцевого самоврядування не пізніше як за сорок вісім годин до його початку. Очевидно, що наявність такого припису, на наш погляд, певною мірою узгоджується із вимогою частини першої статті 39 Конституції України щодо завчасності сповіщення, повідомлення про проведення мирних зібрань в Україні та правовими позиціями КСУ.

Ми вважаємо, такий підхід є ефективнішим, оскільки існує правова позиція Конституційного Суду України, відповідно до якої наявність правових приписів щодо строків завчасного сповіщення має слугувати гарантією реалізації права громадян на мирні зібрання. Крім того, існують правові норми адміністративного законодавства, що передбачають обов'язок організаторів завчасно повідомляти про проведення мирних зібрань органи

публічної влади. Вказаний підхід узгоджується з правовими позиціями ЄСПЛ та рекомендаціями Венеціанської комісії, ОБСЄ/БДПЛ.

Міжнародне право у сфері прав людини не вимагає, щоб в національному законодавстві існувала вимога про подання попереднього сповіщення (повідомлення) про мирне зібрання. Однак не вимагає, не означає заборону для існування такого припису в національному законодавстві. Відтак наявність вказаної вимоги у статті 39 Конституції України, а також чітко сформульована правова позиція Конституційного Суду України має бути врахована законодавцем.

Ми цілком усвідомлюємо значення свободи мирних зібрань для розвитку демократії в Україні, яка ґрунтується, зокрема, і на існуванні принципу презумпції на користь свободи мирних зібрань. Водночас дотримання громадянами принципу законності є не менш важливим для існування демократії. Відтак не вважаємо правову норму (що пропонується в законопроектах) про обов'язок організаторів завчасно повідомляти про проведення мирного зібрання такою, що спрямована на порушення конституційних свобод, а навпаки – їх забезпечення.

8.6. Про розумність строків завчасного сповіщення органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування про мирні зібрання

Вважаємо, що юридичний інструментарій до вирішення проблем, пов'язаних із вказаними викликами, міститься не лише у частині другій статті 39 Основного Закону, в якій передбачено можливість обмеження права громадян на мирне зібрання судом, в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з

метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

На наш погляд, засобом для вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням публічної безпеки і правопорядку, є положення частини першої статті 39 Конституції України про обов'язок організатора зібрання завчасно сповістити (повідомити) про проведення мирного зібрання органи виконавчої влади чи ОМС.

Здійснюючи розробку положень законодавства, метою яких є встановлення оптимальних строків завчасного сповіщення, законотворці мають враховувати правові норми адміністративного законодавства. Зокрема, особливості провадження у справах за адміністративними позовами органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування про встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань, передбачені частиною п'ятою статті 280 КАС. Відповідно до вказаної статті КАС адміністративна справа про заборону або встановлення обмеження щодо реалізації права на свободу мирних зібрань вирішується судом упродовж двох днів після відкриття провадження у справі, а в разі відкриття провадження менш як за два дні до проведення відповідних заходів – невідкладно.

Про необхідність завчасного сповіщення про проведення мирних зібрань опосередковано вказується і в статті 281 КАС «Особливості провадження у справах за адміністративними позовами про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань». У частині першій цієї статті (281) вказано: «Організатор (організатори) зборів, мітингів, походів, демонстрацій чи інших мирних зібрань мають право звернутися до адміністративного суду за місцем проведення цих заходів із позовною заявою про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення права на свободу мирних зібрань з боку органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, *повідомлених* про проведення таких заходів». Слово «повідомлених» у вказаній статті Закону, означає обов'язковий факт такого повідомлення.

Тобто однією з вимог для подачі позовної заяви до суду *про усунення перешкод та заборону втручання у здійснення пра-*

ва на свободу мирних зібрань», з боку органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування є наявність повідомлення про проведення мирного зібрання вказаних органів публічної влади. Очевидно, що таке повідомлення має бути завчасним і передувати мирному зібранню. Тому наявність конкретних строків завчасного сповіщення в спеціальному законі про свободу мирних зібрань, якраз і слугуватиме принципу правової визначеності. Отже, цілком логічно, що в законопроектах про свободу мирних зібрань мали би враховуватися вказані особливості адміністративного судочинства, а строк завчасного сповіщення органів публічної влади не може бути меншим, аніж два дні.

У науково-методичному посібнику для суддів Т. Фулей «Свобода мирних зібрань», підготовленому за сприянням Ради Європи, міститься аналіз законодавства зарубіжних країн щодо регулювання строків завчасного повідомлення. У виданні зазначено, що країни – члени Ради Європи мають різне законодавче регулювання мирних зібрань. В одних державах вимагається отримати дозвіл, в інших – повідомляти. Строк повідомлення також відрізняється. Наприклад, аналіз національного законодавства, що трапляється в рішеннях ЄСПЛ, свідчить, що в Австрії цей строк становить 24 години, в Угорщині – 72 години, а в деяких державах він чітко не встановлений. Проте у будь-якому разі ЄСПЛ вимагає толерантного ставлення з боку держави. Навіть якщо акція проведена формально незаконно (без дозволу – там, де він вимагається), то це не означає, що її відразу слід розігнати. Отже, в міжнародному законодавстві використовуються різні підходи до визначення строків завчасного сповіщення.

Наявні нині законопроекти розроблені та запропоновані в Україні фахівцями та громадськістю пропонують реальні шляхи законодавчого вирішення проблеми. Їх спільне обговорення правоохоронцями та громадянським суспільством могло би сприяти створенню компромісного варіанту такого закону. Потім справа, як то кажуть, за законодавцем.

Враховуючи те, що обов'язок організаторів мирного зібрання завчасно повідомляти про проведення таких зібрань, передбачена конституційними положеннями та приписами адміністративного законодавства України (повідомний характер прове-

дення мирних зібрань); зважаючи на необхідність здійснення певних підготовчих заходів органами правопорядку з метою безперешкодного проведення мирних зібрань, дотримання публічної безпеки і порядку, що вимагає певного часу; вважаємо, що строки завчасного сповіщення органів публічної влади про проведення мирних зібрань не можуть бути меншими, аніж три робочих дні до його проведення.

Контрольні запитання

1. Окресліть міжнародне право щодо реалізації громадянами України права на свободу мирних зібрань.
2. Проаналізуйте законодавство і судову практику у сфері реалізації прав громадян на мирні зібрання.
3. Як агресія РФ впливає на механізм правового регулювання мирних зібрань в Україні?
4. Які підходи до правового регулювання мирних зібрань в Україні?

Список джерел

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 21.12.2018).
2. Керівні принципи зі свободи мирних зібрань. 2-ге вид. Організація з безпеки та співробітництва в Європі та Бюро демократичних інститутів і прав людини (ОБСЄ/БДІПЛ). Варшава, 2011. 194 с. *Офіційний веб-сайт ОБСЄ*. URL: <https://www.osce.org/ru/odihr/83237?download=true> (дата звернення: 20.10.2018).
3. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 20.06.2019).
4. Положення про підрозділи поліції особливого призначення: Наказ МВС України від 04.12.2017 № 987. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1565-17> (дата звернення: 20.06.2019).

5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ від 1950 р. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 10.10.2018).

6. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15> (дата звернення: 12.07.2019).

7. Рішення Європейського суду з прав людини від 11 квітня 2013 р. у справі «Веренцов проти України» (Заява № 20372/11). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_945 (дата звернення: 21.11.2018).

8. Рішення Європейського суду з прав людини від 14 листопада 2013 р. у справі «Шмушкович проти України» (Заява № 3276/10). *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/974_990 (дата звернення: 21.11.2018).

9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій). Рішення від 08.09.2016 № 6-рп/2016. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16> (дата звернення: 03.09.2018).

10. Рішення Конституційного Суду України від 19.04.2001 № 4-рп/2001 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положення частини першої статті 39 Конституції України про завчасне сповіщення органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій (справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання). Рішення від 19.04.2001 № 4-рп/2001. *Офіційний вісник України*. 2003. № 28. Ст. 1379.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.14.1984 № 8073-X. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80731-10> (дата звернення: 01.11.2018).

12. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за 2016–2018 роки. *Офіційний сайт Генеральної прокуратури України*. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=112661&libid=100820

13. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.20015 № 2747-IV. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення: 01.11.2018).

14. Постанова Яремчанського міського суду Івано-Франківської області від 19 квітня 2018 року (Справа № 354/270/18). *Єдиний державний реєстр судових рішень України: офіційний веб-сайт*. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua>

15. Мельник Р. С. Право на свободу мирних зібрань: теорія і практика. К.: ВАІТЕ, 2015. 168 с.

16. Про гарантії свободи мирних зібрань: проект Закону України від 07.12.2015 № 3587. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57310 (дата звернення: 21.10.2018).

17. Про гарантії свободи мирних зібрань: проект Закону України від 11.12.2015 № 3587-1. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57396 (дата звернення: 21.10.2018).

18. Про внесення змін до Закону України «Про Національну поліцію» щодо свободи мирних зібрань: проект Закону України від 25.11.2016 № 5455. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60590

19. Спільний висновок Венеціанської Комісії, Директорату з прав людини Генерального Директорату з прав людини і законності Ради Європи і Бюро ОБСЄ з Демократичних установ і прав людини (ОБСЄ/БДПЛ) на два законопроекти про гарантії свободи мирних зібрань. Прийнято Венеціанською комісією на 108-му пленарному засіданні (Страсбург, 18 жовтня 2016 р.), Думка № 854/2016, CDL-AD (2016) 030. 27 с. *Веб-сайт Українського незалежного центру політичних досліджень*. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** (дата звернення: 12.07.2019).

20. Фулей Т. І. Свобода мирних зібрань: наук.-метод. посібник для суддів. К.: Фенікс, 2014. 112 с.

21. Про порядок організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій в СРСР: Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28.07.1988 – визнано неконституційним відповідно до Рішення КСУ від 08.09.2016 № 6-рп/2016. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v9306400-88> (дата звернення: 18.01.2019).

Тема 9

ЗАПОБІГАННЯ ДИСКРИМІНАЦІЇ В ПРАВООХОРОННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ ЛЮДИНИ

Поняття «дискримінація» має важливе значення для правильного застосування законів, що забороняють дискримінацію, і запровадження принципу рівного ставлення. Заборона дискримінації та принцип рівного ставлення сьогодні є основою і конституційних систем більшості країн світу, і міжнародної системи захисту прав людини. Ці правила безпосередньо пов'язані з концепцією рівності. Прагнення гарантувати її всім особам, які здійснюють свої права та основні свободи, є однією з головних цілей будь-якої системи захисту прав людини.

Дискримінація часто трактується як погане (гірше) ставлення однієї особи до інших осіб, пов'язане із суб'єктивним сприйняттям особи того чи іншого до неї ставлення. Незважаючи на те, що ставлення особи може бути помилковим з морального і суспільного поглядів, воно не завжди заборонене державним законом. Традиційно, антидискримінація розглядалася як вертикальне зобов'язання, яке, по суті, означає рівність усіх перед законом, і захист індивіда від несправедливого і необґрунтованого ставлення до нього органів державної влади. Несправедливе чи необґрунтоване ставлення, по суті, означає таке ставлення, яке порушує принцип справедливості, який передбачає, що подібні випадки будуть розглядатися однаково, а неподібні – по-

різному. Оскільки диференційоване ставлення вимагає раціональної і обґрунтованої підстави.

Не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме:

- спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту;
 - здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними;
 - надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом;
 - встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян;
- особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб.

9.1. Повноваження органів державної влади та місцевого самоврядування щодо протидії дискримінації

Заборона дискримінації законодавчо закріплена у ст. 24 Конституції України, де визначається, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Однак існує проблема відсутності чіткого законодавчого регулювання та неможливості прямого застосування вказаної статті Конституції. Довгі роки простежувалася відсутність законодавчого визначення, що таке дискримінація, її форм та встановлення відповідальності за дис-

кримінаційні дії. Так, перша спроба законодавчо визначити дискримінацію відбулася ще 2005 року, коли в ЗУ «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» у ст. 1 визначено поняття дискримінації за ознакою статі. Наступний закон, що забороняє дискримінацію стосовно певної групи осіб – «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», поняття «дискримінація» та «розумне пристосування» введені лише в 2011 році. Тут законодавець вирішив нічого не вигадувати та дав пряме посилання на Конвенцію про права інвалідів: «Терміни «дискримінація» за ознакою інвалідності», «розумне пристосування» та «універсальний дизайн» вживаються у значенні, наведеному в Конвенції про права інвалідів». Надалі 2012 р. прийнятий ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні».

Статтею 2 Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» визначено, що законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак: 1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб; 2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб; 3) повагу до гідності кожної людини; 4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Згідно зі ст. 6 Закону № 5207, відповідно до Конституції України, загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних договорів України всі особи незалежно від їх певних ознак мають рівні права і свободи, а також рівні можливості для їх реалізації.

Форми дискримінації з боку державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, юридичних осіб публічного та приватного права, а також фізичних осіб, визначені статтею 5 цього Закону, забороняються.

Державна політика щодо запобігання та протидії дискримінації спрямована на:

- недопущення дискримінації;
- застосування позитивних дій;

– створення умов для своєчасного виявлення фактів дискримінації та забезпечення ефективного захисту осіб та/або груп осіб, які постраждали від дискримінації;

– виховання і пропаганду серед населення України поваги до осіб незалежно від їх певних ознак, поширення просвітницької діяльності у цій сфері.

Законодавство України ґрунтується на принципі недискримінації, що передбачає незалежно від певних ознак:

1) забезпечення рівності прав і свобод осіб та/або груп осіб;

2) забезпечення рівності перед законом осіб та/або груп осіб;

3) повагу до гідності кожної людини;

4) забезпечення рівних можливостей осіб та/або груп осіб.

Суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації, є: Верховна Рада України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини; Кабінет Міністрів України; інші державні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування; громадські організації, фізичні та юридичні особи.

Уповноважений Верховної Ради України з прав людини у межах здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина та захистом прав кожного на території України і в межах її юрисдикції запобігає будь-яким формам дискримінації та здійснює заходи щодо протидії дискримінації, а саме:

– здійснює контроль за дотриманням принципу недискримінації в різних сферах суспільних відносин, зокрема у приватній сфері;

– звертається до суду із заявами про дискримінацію з метою захисту суспільних інтересів та особисто або через свого представника бере участь у судовому процесі у випадках та порядку, встановлених законом;

– проводить моніторинг та узагальнює результати дотримання принципу недискримінації в різних сферах відносин;

- розглядає звернення осіб та/або груп осіб з питань дискримінації;

- веде облік та узагальнює випадки дискримінації в різних сферах відносин;

- вносить пропозиції щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації, застосування та припинення позитивних дій;

- надає висновки у справах про дискримінацію за зверненням суду;

- висвітлює у щорічній доповіді питання запобігання та протидії дискримінації та дотримання принципу недискримінації;

- здійснює співпрацю з міжнародними організаціями, відповідними органами зарубіжних країн з питань дотримання міжнародних стандартів недискримінації;

- здійснює інші повноваження, визначені Конституцією і законами України.

Повноваження Кабінету Міністрів України щодо запобігання та протидії дискримінації:

- забезпечує проведення єдиної державної політики, спрямованої на дотримання принципу недискримінації в усіх сферах життя суспільства;

- спрямовує і координує роботу міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади із забезпечення запобігання та протидії дискримінації;

- враховує принцип недискримінації під час прийняття нормативно-правових актів;

- затверджує порядок проведення органами виконавчої влади антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів;

- здійснює інші повноваження у сфері запобігання та протидії дискримінації, передбачені законом.

Повноваження інших державних органів, органів АРК та органів місцевого самоврядування щодо запобігання та протидії дискримінації, до яких належить:

- підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства про запобігання та протидію дискримінації;

– здійснення позитивних дій (спеціальні тимчасові заходи, що мають правомірну, об’єктивно обґрунтовану мету, спрямовану на усунення юридичної чи фактичної нерівності у можливостях для особи та/або групи осіб реалізувати на рівних підставах права і свободи, надані їм Конституцією і законами України);

– дотримання принципу недискримінації у своїй діяльності;

– співпраця з громадськими організаціями щодо дотримання принципу недискримінації;

– сприяння науковим розробкам у сфері запобігання та протидії дискримінації;

– проведення просвітницької діяльності з питань запобігання та протидії дискримінації.

Права громадських організацій, фізичних та юридичних осіб щодо запобігання та протидії дискримінації, до яких належить:

– участь у розробленні рішень, що приймаються державними органами, органами влади Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування, щодо запобігання та протидії дискримінації;

– делегування своїх представників до складу консультативно-дорадчих органів із питань запобігання та протидії дискримінації у разі їх утворення при державних органах, органах влади Автономної Республіки Крим та органах місцевого самоврядування;

– проведення моніторингу з питань запобігання та протидії дискримінації;

– представлення в судах інтересів осіб та/або груп осіб, стосовно яких застосовано дискримінацію;

– проведення громадської антидискримінаційної експертизи проектів нормативно-правових актів;

– проводити іншу діяльність відповідно до законодавства з питань дотримання принципу недискримінації.

Особа, яка вважає, що стосовно неї виникла дискримінація, має право звернутися зі скаргою до державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та/або до суду в порядку, визначеному законом.

Особа має право на відшкодування матеріальної шкоди та моральної шкоди, завданих їй унаслідок дискримінації.

Порядок відшкодування матеріальної шкоди та моральної шкоди визначається Цивільним кодексом України та іншими законами.

9.2. Міжнародно-правові аспекти дискримінації

Мета усіх нормавно-правових актів про недискримінацію полягає в тому, щоб дозволити всім людям мати рівні та справедливі можливості доступу до можливостей, які надає суспільство. Щодня ми робимо вибір щодо, наприклад, людей, з якими спілкуємося, місця для покупок або робочих місць. Ми віддаємо перевагу певним речам і конкретним людям. Вираження особистих уподобань є звичайним і нормальним, але іноді ми можемо виконувати функції, які дають нам позицію або повноваження приймати рішення, які безпосередньо впливають на життя інших. Ми можемо бути державними службовцями, власниками магазинів, роботодавцями, орендодавцями або лікарями, які вирішують, як використовується державний орган, і пропонують приватні товари та послуги. У таких неособистих контекстах, закон про недискримінацію може застосовуватися до наших рішень двома способами: по-перше, такий закон передбачає, що до осіб, які перебувають у подібній ситуації, слід ставитися подібним чином і не піддаватися гіршому поводженню лише через їх особливі обставини «захищені» функції. Отож виявляється так звана пряма дискримінація. Пряма дискримінація, якщо вона відбувається у сфері, що підпорядковується Конвенції з прав людини та основоположних свобод 1950 р., може підлягати загальному об'єктивному обґрунтуванню. У разі застосування права Європейського Союзу можливість обґрунтування прямої дискримінації дещо обмежена. Також антидискримінаційні норми передбачають, що до осіб, які перебувають у різних життєвих ситуаціях, слід ставитися по-різному, наскільки це необхідно для того, щоб вони могли скористатися такими можливостями, що

й інші. Отже, при практичному застосуванні або при створенні конкретних правил необхідно враховувати ті самі «захищені ознаки». Це явище відоме як непряма дискримінація. Загальне об'єктивне обґрунтування може застосовуватися до всіх форм непрямой дискримінації, незалежно від того, чи є дискримінаційною скаргою ЄКПЛ або законом ЄС. Так, слід детальніше розглянути значення понять прямої та непрямой дискримінації у міжнародному застосуванні, деякі з яких є конкретними виявами, такими як переслідування або розпалювання дискримінації, а також їх практичне функціонування через прецедентне право.

Хоча в міжнародних угодах в галузі захисту прав людини і в національних правових системах багато країн часто використовували термін «дискримінація», лише понятійно, і в дуже загальному вигляді робилися спроби його визначення. Важливу зміну щодо цього внесло законодавство ЄС, точніше так званий Антидискримінаційний закон ЄС. Одним з найважливіших відмінних факторів, що свідчить про нову якість антидискримінаційного законодавства ЄС стосовно міжнародних та національних правових норм, є дуже точні визначення.

Було вирішено прийняти загальне визначення дискримінації, але детально визначено її різні форми. Сьогодні чотири директиви ЄС (Директива Ради 2000/43/ЄС, що впроваджує принцип рівного ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження, Директива Ради 2000/78/ЄС, яка встановлює загальні норми для рівного ставлення у сфері зайнятості та праці – захист від дискримінації на підставі «релігії або переконань, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації»), Директива Ради 2004/113/ЄС про застосування принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг та постачання товарів та послуги, Директива 2006/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради щодо імплементації принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у працевлаштуванні та заняттях), які використовують єдині визначення прямої та непрямой дискримінації, домагань та сексуальних домагань. Для того, щоб правильно реконструювати концепцію дискримінації в законодавстві ЄС, слід також послатися на поняття, що

регулюються у всіх згаданих директивах: захист від репресій (переслідування), примушування до дискримінаційної поведінки та можливість позитивних дій. У контексті дискримінації за ознакою інвалідності діє інститут так званого раціонального вдосконалення інвалідів (стаття 5 Директиви 2000/78).

Специфіка антидискримінаційного законодавства ЄС полягає в тому, що сфера його застосування чітко вказана в директивах, а захист, що випливає з законодавства ЄС, надається лише в ситуації дискримінації через чітко визначені ознаки диференціації, запроваджуючи закритий каталог захищених ознак, що включають: стать, расу або етнічне походження, релігію або переконання, інвалідність, вік та сексуальну орієнтацію. Такі обмеження його застосування означають, що для тих держав-членів, які впровадили директиви мінімалістично (директиви чітко вказують, що вони встановлюють лише мінімальні вимоги, але ніщо не стоїть на шляху введення більш прогресивних внутрішніх рішень), ситуація, в якій заборона дискримінації буде регулюватися різними правовими режимами, залежно від того, чи регулюється цей режим законодавством ЄС чи ні. Цю можливість особливо підсилюють численні міжнародні правові зобов'язання держав-членів у сфері захисту прав людини (деякі з угод містять антидискримінаційні положення та конкретні визначення дискримінації), а також правові норми (включаючи конституційний статус), які діяли до впровадження законодавства ЄС.

Дискримінація в соціологічному аспекті – це форма нерівноправного ставлення, яка невинуватима сприйняттям, що характеризується довготривалою довговічністю, основою якої є володіння певної особистості або групи даній характеристиці. Варто зауважити, що розпочата нерівність має тенденцію до поглиблення – виникає замкнуте коло, в якому менший доступ до товарів в одній сфері передбачає деприватизацію в інших сферах життя. Дискримінація є одночасно несправедливою і систематичною діяльністю, яка прагне зберегти привілейоване становище домінуючої групи.

Проте не всяке нерівне ставлення є дискримінацією. Тобто, законодавчо дозволено давати дві групи різних повноважень. Для того, щоб визнати, що дискримінація відбулася, необхідно не тільки констатувати фактичну і кінцеву нерівність цих груп, але й не виправдовувати це розмежування, тобто відсутність будь-якої законної мети або ввести різне ставлення в нерівних пропорціях. На предмет обмежень на рівне ставлення, тобто можливість запровадження правових відмінностей у правах і ситуаціях різних груп, Конституційний трибунал неодноразово повторював. Він, зокрема, заявив, що «якщо є невинуваті відмінності у наданні прав, то ми маємо справу з ситуацією нерівності». Відступ від принципу рівного ставлення може мати місце, якщо такі відмінності є релевантними (тобто обґрунтованими), пропорційними (порівнюючи важливість інтересів, для яких ці стандарти були введені, інтереси, які будуть зачіпати впровадженням диференціації) і не будуть порушувати інші конституційні цінності. Важливо також, що певне розмаїття прав двох або більше груп може вважатися дискримінацією тільки тоді, коли існує значна подібність між цими групами або ситуаціями, в яких вони опиняються.

Рональд Дворкін зазначає, що виключення та диференціація є іманентним елементом права як системи. Не всі підрозділи мають положення, які мають однакові повноваження, деякі суб'єкти свідомо накладають обмеження на можливість застосування певних прав (наприклад, не кожен може одружитися, якщо тільки через вік). Однак, як справедливо відзначає Анджей Койдер, важливим є не стільки існування розмаїтості, скільки причини його реалізації. Він вважає прийнятним, що такі відмінності походять від конкретної поведінки людини (наприклад, у формі обмеження прав осіб, які вчинили заборонені дії). Однак він вважає неприйнятні обмеження через упередження. «Виключення через ту чи іншу біологічну конституцію, соціальну ідентичність, сексуальні переваги, релігійну конфесію, митницю тощо не вважається виправданим сьогодні. Такі та подібні відмінності між людьми не мають відрізнати їх правове становище, що, однак, не означає, що закон не може маргіналізувати

певні ситуації в конкретній ситуації, тобто обмежити їхні права і покласти на них певні обов'язки тощо.

Рівність включає два елементи: рівність у законі та рівність перед законом. Вони відносяться до двох етапів діяльності закону – її створення і використання. Рівність у законі (що називається також формальною рівноправністю) означає формулювання правил, щоб однаково формувати правове становище тих самих суб'єктів. Цей принцип був сформульований Аристотелем, кажучи, що подібні речі треба трактувати аналогічно, тим часом різні – по-різному, але пропорційно їх диференціації. Подібність речей (людей або груп) має визначатися через деякі важливі особливості, які вони мають. Проблема виникає, коли йдеться про визначення подібності, і тому вибирати цю особливість. Наступний аспект – рівність перед законом означає, що закон має однаково застосовуватися до всіх членів суспільства, що має специфічну та значущу спільну особливість. Слід зазначити, що таке формулювання принципу рівності перед законом допускає різне ставлення до різних суб'єктів. Таке ставлення залежить від об'єктивних та суб'єктивних факторів (наявності фізичних чи психологічних вад, обіймання державних посад, перебування у тяжких життєвих обставинах тощо).

9.3. Визначення дискримінації в законодавстві ЄС

Властивим визначенням антидискримінаційного закону ЄС є чітке визначення та широке охоплення різних форм дискримінації. Особливу роль щодо цього відіграв Суд ЄС, який він виніс із частини своєї прецедентної практики (включаючи визначення непрямой дискримінації). Поряд із послідовними поправками до директив про дискримінацію за ознакою статі (директиви, ухвалені після того, як Амстердамський договір ґрунтувався на єдиних визначеннях), остаточно узгоджено визначення визна-

чень і форм дискримінації в окремих антидискримінаційних директивах. Так, вони визначили такі основні форми дискримінації: 1) пряма дискримінація – через відповідну особливість, захищену законом ЄС, наприклад, стать чи інвалідність, людину трактують менш вигідно, ніж іншу особу в подібній ситуації; 2) непряма дискримінація, коли, здавалося б, нейтральне положення, критерій або практика можуть призвести до особливо несприятливої ситуації для осіб, які володіють ознакою, захищеною законодавством ЄС, наприклад, специфічною статтю або інвалідністю стосовно інших осіб, якщо таке положення, критерій або практика об'єктивно не обґрунтовані законною метою та належними й необхідними засобами досягнення цієї мети; 3) переслідування – несприятлива поведінка, пов'язана зі захищеною ознакою права ЄС, наприклад, статтю або інвалідністю, а його метою або наслідком є порушення гідності та створення ворожого, принизливого або образливого середовища; 4) сексуальні домагання – ситуація, коли небажана вербальна, невербальна або фізична поведінка сексуального характеру має мету або наслідок порушення гідності особи, зокрема, при створенні атмосфери залякування, ворожнечі, приниження чи злочину.

Додатковими формами дискримінації, які не потребують спеціального визначення, є: 1) примус або заохочення дискримінаційної поведінки; 2) захист від віктимізації (проти репресій) – негативне поводження, реакція/помста за використання положень, що захищають від дискримінації. Вони стверджуються в директивах так: «Забезпечення на практиці принципу рівного ставлення не перешкоджає будь-якій державі-члену ЄС зберігати або приймати конкретні заходи для запобігання або компенсації недоліків, пов'язаних зі статтю, расою або етнічним походженням, інвалідністю, релігією або світоглядом, сексуальною орієнтацією». З іншого боку, згадані раціональні поліпшення для людей з інвалідністю були визначені так: «Для гарантії принципу рівного ставлення до осіб з інвалідністю передбачається раціональне вдосконалення. Це означає, що роботодавець вживає відповідних заходів, враховуючи потреби конкретної ситуації, щоб дозволити інвалідам мати доступ до роботи, продовжувати її або

розвиватися професійно або в освіті, якщо такі заходи не накладають на роботодавця непропорційне навантаження. Ці навантаження не є непропорційними, якщо вони достатньо компенсуються наявними заходами в межах політики держави-члена на користь людей з обмеженими можливостями. Аналіз змін у визначенні та напрямі розширення форм дискримінації в антидискримінаційному законі ЄС дає змогу спостерігати за процесом виходу за межі єдиного – не забезпечувати формальну рівність, а реальну (захист від непрямой дискримінації, позитивні дії) та захист від порушення гідності (сексуальні домагання). На сучасному етапі розвитку антидискримінаційного законодавства ЄС, сфера його застосування показує значні відмінності залежно від конкретної захисної ознаки. З міркувань усіх захищених ознак принцип рівного ставлення має застосовуватися до всіх осіб (і державних, і приватних) стосовно зайнятості (трудова відносина та неробоча зайнятість), які охоплюють такі сфери: доступ до працевлаштування (вербування), термінів та умов працевлаштування (включаючи винагороду), професійної підготовки та членства в профспілках (стаття 157 ДФЄС, Директива 2000/78, частина Директиви 2000/43, частина Директиви 2006/54 (Захист від дискримінації за ознакою статі), систему соціального забезпечення (Директива 79/7, Директива 2006/54), доступ до суспільних благ і послуг (Директива 2004/113), самозайнятість (Директива 2010/41) і спеціальні положення захисту жінок під час вагітності та під час материнства (Директива 92/85) по відношенню до раси та етнічної приналежності, які крім трудових відносин застосовуються також до: соціального захисту, включаючи соціальне забезпечення та охорону здоров'я, соціальні послуги, освіту, доступ до товарів і послуг, а також постачання загальнодоступних товарів і послуг, зокрема проживання (частина Директиви 2000/43).

Слід звернути увагу на те, що: і судді, і прокурори зобов'язані застосовувати принципи захисту, що впливають з ЄКПЛ та директив Європейського Союзу (ЄС) щодо недискримінації незалежно від того чи будуть вони озвучені стороною у провадженні чи ні. Національні суди та судові посадові особи

не можуть обмежуватися правовими аргументами, висунутими сторонами, але мають також вказати, який закон застосовується, виходячи з фактів, викладених зацікавленими сторонами; по суті, це означає, що сторони у справі можуть зробити реальний вибір, чи через свої аргументи та докази, які вони подають, чи хочуть вони привести справу про недискримінацію. Це пов'язано з правовими принципами, що регулюють будь-яку відповідну систему, наприклад, безпосереднім впливом права ЄС у 27 державах-членах та безпосереднім застосуванням ЄКПЛ, що означає, що Конвенція повинна поважатися у всіх державах-членах ЄС та Раді Європи. Однак ця вимога має одне суттєве обмеження – застосовується строк обмеження. Перш ніж застосувати антидискримінаційні заходи, адвокати мають переглянути будь-який обмежувальний період, який застосовується до відповідної юрисдикції, і визначити, чи може суд розглядати конкретний випадок.

У терміні «європейське законодавство про недискримінацію» йдеться про те, що існує одна загальноєвропейська система правил щодо недискримінації. Однак насправді цей закон складається з різних систем, які ґрунтуються на Конвенції про захист прав людини та основних свобод та законодавстві ЄС. Ці дві системи мають різне коріння – і через час, і через причини їх створення.

9.4. Рада Європи і Конвенція з прав людини та основоположних свобод

Рада Європи є міжурядовою організацією, створеною після Другої світової війни з метою сприяння – зокрема, верховенства права, демократії, прав людини та соціального розвитку (див. Преамбулу та статтю 1 Статуту Ради Європи). Для досягнення таких цілей держави-члени Ради Європи прийняли ЄКПЛ, що було першим сучасним договором з прав людини на основі Зага-

льної декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй. ЄСПЛ накладає на членів юридично обов'язкового зобов'язання гарантувати низку прав людини всім особам (не тільки власним громадянам) під їхньою юрисдикцією. Виконання ЄКПЛ контролюється Європейським судом з прав людини (який спочатку підтримував Комісію), вивчаючи справи, порушені проти держав-членів. Рада Європи наразі має 47 членів, і кожна країна, що бажає приєднатися до неї, має також приєднатися до ЄКПЛ.

Із моменту його прийняття 1950 року ЄКПЛ була змінена і розширена так званими «Протоколи». Найважливішою процедурною поправкою до ЄКПЛ був Протокол № 11 (1994 р.), Який перетворив Європейський суд з прав людини (ЄКПЛ) на постійний і повний робочий день і розірвав Комісію. Цей протокол був розроблений з метою сприяння застосуванню механізмів ЄКПЛ у збільшенні кількості випадків із країн Східної Європи, які приєдналися до Ради Європи після падіння Берлінської стіни і розпаду Радянського Союзу. 14 ЄКПЛ1, який забезпечує рівне ставлення до використання інших прав, передбачених Конвенцією. Протокол № 12 до ЄКПЛ (2000), який ще не ратифікований усіма державами-членами ЄС, розширює сферу застосування заборони дискримінації, забезпечуючи рівне ставлення до використання всіх прав (включаючи права відповідно до національного законодавства). Згідно з Пояснювальною доповіддю до цього Протоколу, її створення продиктоване прагненням посилити захист від дискримінації, визнаного як головний елемент у забезпеченні дотримання прав людини. Протокол був результатом дискусій, присвячених, зокрема, гендерній рівності та расам.

Хоча це не є основним напрямом цього посібника, варто зазначити, що принцип недискримінації є ключовим принципом багатьох документів Ради Європи. Важливо, що версія Європейської соціальної хартії 1996 року включає і право на рівні можливості, і рівне ставлення у питаннях працевлаштування та занять, захист від дискримінації за ознакою статті 3. Додаткові засоби захисту від дискримінації можна знайти в Рамковій конвенції про захист національних меншин, Конвенції Ради Європи

про протидію торгівлі людьми і Конвенції Ради Європи про доступ до публічних документів.

Захист від пропаганди дискримінації також передбачений у протоколі до Конвенції про кіберзлочинність. Питання недискримінації явно вплинуло на формування законодавчих документів, розроблених Радою Європи, і недискримінація вважається основною свободою захисту.

Питання заборони дискримінації є актуальним для усіх держав-учасниць Конвенції. Не становить виключення й Україна. Слід нагадати, що згідно зі ст. 14 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або за іншою ознакою.

Як зазначалося, не вважаються дискримінацією дії, які не обмежують права та свободи інших осіб і не створюють перешкод для їх реалізації, а також не надають необґрунтованих переваг особам та/або групам осіб за їх певними ознаками, стосовно яких застосовуються позитивні дії, а саме: спеціальний захист з боку держави окремих категорій осіб, які потребують такого захисту; здійснення заходів, спрямованих на збереження ідентичності окремих груп осіб, якщо такі заходи є необхідними; надання пільг та компенсацій окремим категоріям осіб у випадках, передбачених законом; встановлення державних соціальних гарантій окремим категоріям громадян; особливі вимоги, передбачені законом, щодо реалізації окремих прав осіб. Однак виникає питання, як часто національні суди застосовують ст. 14 Конвенції та відповідну практику ЄСПЛ. Аналіз рішень національних судів за допомогою ЄДРСР дозволяє стверджувати, що найбільш поширеним у судовій практиці є посилання на *рішення у справі «Пічкур проти України»*, яке набрало статусу остаточного 07.02.2014 р. У цьому рішенні, яке відповідно до ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» є джерелом права, викладе-

на правова позиція, відповідно до якої позбавлення громадянина, який виїхав на постійне місце проживання за кордон, права на пенсійне забезпечення в Україні, де він набув відповідний стаж і сплачував страхові внески, та/або обмеження такого права є порушенням принципу недискримінації, визначеного у ст. 14 Конвенції, та порушенням права особи мирно володіти своїм майном, визначеним у Протоколі першому до Конвенції.

Справа «Олександр Олександров проти Росії» (заява № 14431/06, рішення від 27.3.2018). У 2005 році Окружний суд м. Москви визнав заявника винним у побитті працівника поліції у стані алкогольного сп'яніння та засудив його до одного року ув'язнення. Під час вирішення питання про відповідне покарання Суд перерахував низку пом'якшувальних обставин справи, які надали заявникові право на рішення, яке не передбачає позбавлення волі, таке як умовне засудження або штраф. Проте Суд постановив, що два елементи позбавили заявника права на більш поблажливе рішення, перший – «особливі обставини, за яких було вчинено злочин», а другий – «відсутність постійного місця проживання в Московській області, яка не була регіоном звичного місця проживання заявника, а регіоном, в якому скоєно правопорушення і ухвалено рішення». Районний суд не обґрунтував, чому переваги від вироку, який не передбачає позбавлення волі, мали б бути обумовлені можливістю заявника мати постійне місце проживання за межами його рідного регіону та поблизу місця, де він був притягнутий до відповідальності і засуджений. Апеляційний суд не звернув уваги на твердження про дискримінацію, зроблене адвокатом заявника, і не запропонував жодного обґрунтування різниці у ставленні. Відповідно, не продемонстровано, що різниця у ставленні переслідувала законну мету або мала об'єктивне та розумне обґрунтування. Висновок: було порушення статті 14 ЄКПЛ, прийняте у поєднанні зі статтею 5 Конвенції (одноголосно). Матеріальне відшкодування становило 10 000 євро.

У Справі «Параскева Тодорова проти Болгарії» (заява № 37193/07, рішення від 25 березня 2010 року) районний суд засудив заявницю, яка була представницею циганського співто-

вариства, до трьох років позбавлення волі за шахрайство та відмовив у відстроченні виконання вироку. Європейський Суд наголосив на серйозності оскаржуваних фактів і підкреслив, що викорінення расизму є пріоритетом в багатонаціональних суспільствах Європи і що рівність громадян перед законом втілено в болгарському національному законодавстві. Суд одноголосним рішенням встановив, що у справі допущено порушення вимог статті 14 Конвенції. В порядку застосування статті 41 Конвенції ЄСПЛ була встановлена справедлива сатисфакція, а саме – виплатити заявниці 5 000 євро як компенсацію завданих моральній шкоді; відновлення кримінального провадження було б найбільш доцільною формою відшкодування.

Практика ЄСПЛ з означених питань є розмаїтою, містить відповідні критерії встановлення дискримінації та постійно оновлюється.

Щодо реалізації принципу недискримінації за расовою ознакою, то у європейському суспільстві поступово зростає розуміння проблеми і турбота про ромів. Десятиліття інтеграції ромів 2005–2015 рр. є безпрецедентним політичним зобов'язанням європейських урядів із поліпшення соціально-економічного становища та соціальної інтеграції ромів. Дії та програми молоді також сприяли протидії нетерпимості та упередженням і стереотипам щодо ромів, з якими багато хто з нас зростає. Міжнародна кампанія Типовий ром, наприклад, звертається до стигматів та стереотипів, як корінних причин соціальної ізоляції ромів.

Вплив на молодих людей (ромофобії) включає пасивність, розчарування, маргіналізацію, а також взаємні стереотипи і страхи взаємодії з іншими у зв'язку із сегрегацією і неправильними уявленнями про «інших», а також відсутність можливостей для взаємодії. Рада Європи почала працювати проти дискримінації ромів 1969 року, прийнявши перший офіційний текст про «ситуацію циган та інших кочівників в Європі». У 2006 році Рада Європи почала ромську кампанію «Доста!», зусилля з поширення обізнаності, що спрямоване на об'єднання неромів з ромськими народностями.

У 2010 році Страсбурзька Декларація про ромів прийнята на засіданні високого рівня, в декларації держави-члени домови-

лися про пріоритетність дій для недискримінації та соціальної інтеграції ромів, зокрема активному залученні ромів. У 2012 році Молодіжний сектор Ради Європи, разом з європейськими мережами та організаціями ромів, ініціював план дій в інтересах ромської молоді з метою підвищення їх участі в європейській політиці щодо ромів та молоді, а також задля протидії наслідкам дискримінації ромської молоді.

Європейська Комісія проти расизму та нетерпимості також звертає увагу на становище ромів у Європі, його загальна рекомендація 13 (2011) про боротьбу з ромофобією та дискримінацією щодо ромів наголошує, що ромофобія є «особливо стійкою, сильною, рецидивуючою і поширеною формою расизму», і закликає уряди боротися з ромофобією в галузі освіти, зайнятості, житла та здоров'я, і боротися з расистським насильством і злочинами проти ромів.

На думку Гюнтера Грасса, роми є справжніми європейцями. Європейський Союз також все частіше визнає необхідність протидіяти наслідкам дискримінації ромів у державах-членах. У квітні 2011 року Європейська комісія опублікувала «Рамкову угоду ЄС для національних стратегій інтеграції ромів до 2020 року», в якій йдеться про те, що «незважаючи на деякий прогрес, досягнутий як у державах-членах, так і в ЄС в цілому, в останні роки мало що змінилося в повсякденній ситуації для більшості ромів».

Посилаючись на свої Рекомендації 1474 (2000) щодо стану справ з лесбійками та геями в державах-членах Ради Європи та 1117 (1989) щодо умов транссексуалів, Асамблея вкотре засуджує різні форми дискримінації, з якими стикаються особи ЛГБТ в державах-членах Ради Європи. Особи ЛГБТ не мають відчувати страх бути засудженими або переслідуваними і в громадському, і приватному житті.

Асамблея розраховує на те, що Рада Європи зобов'язеться розповсюдити чітке послання – поваги і недискримінації, з тим, щоб кожний зміг гідно жити в усіх державах-членах.

Тим не менше, викорінення гомофобії та трансфобії вимагає політичної волі в державах-членах розробити належний під-

хід у сфері прав людини і вжити широке коло заходів. У цьому контексті, Асамблея наголошує, що парламентарії несуть специфічну відповідальність ініціювати і підтримати зміни у законодавстві та програмах, що запроваджені в державах-членах Ради Європи.

Так, Асамблея закликає держав-членів розглянути ці питання і, зокрема:

- забезпечити повагу фундаментальних прав осіб ЛГБТ, зокрема свободу висловлювання, зібрань і об'єднань відповідно до міжнародних норм у галузі прав людини;

- передбачити заходи правового захисту для жертв і запровадити відповідальність для тих, хто порушує фундаментальні права осіб ЛГБТ, особливо їх права на життя і безпеку;

- визнати, що лесбіянки, бісексуали і жінки транссексуали стикаються зі зростаючим ризиком насильства за статевою ознакою (зокрема зґвалтування, сексуальне насильство, домагання, примусові шлюби) і надати їм відповідний зростаючому ризику захист;

- засудити ворожі дискусії та дискримінаційні заяви і забезпечити ефективний захист осіб ЛГБТ від цих заяв, повністю поважаючи свободу висловлювання відповідно до Європейської конвенції з прав людини та судової практики Європейського суду з прав людини;

- прийняти і запровадити антидискримінаційне законодавство, включаючи сексуальну орієнтацію та статеву ідентифікацію, і серед іншого причини забороненої дискримінації та покарання за правопорушення;

- усунути законодавчі норми, які не відповідають судовим практикам Європейського суду з прав людини;

- гарантувати, щоб інформація щодо дискримінації за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією могла бути отримана юридичними та неюридичними інстанціям і слідкувати за тим, щоб національні інституції зі захисту прав людини та органи, що забезпечують рівноправність розглядали ці питання;

– підписати і ратифікувати Протокол № 12 до Європейської конвенції з прав людини, який передбачає загальну заборону дискримінації;

– гарантувати юридичне визнання одностатевих пар лише коли національне законодавство передбачає таке визнання, як це рекомендовано Асамблеєю у 2000 році, передбачивши:

1) ті самі майнові права і обов'язки, що встановлені для гетеросексуальних пар;

2) статус «найближчого родича»;

3) у ситуації, коли один з партнерів в одностатевій парі є іноземцем, заходи, що дозволяють такому партнеру так само отримати право на громадянство, як це дозволено партнеру-іноземцю в гетеросексуальній парі;

4) визнання положень, прийнятих державами-членами, які визначають подібні заходи;

– передбачити можливість спільної батьківської відповідальності перед дітьми для кожного з двох партнерів, враховуючи інтереси дітей;

– розглядати справи з дискримінації і порушення прав людини, що стосуються осіб транссексуалів і, особливо, гарантувати в законодавстві та на практиці їх права:

1) на безпеку;

2) на отримання офіційних документів, що відображають ідентифікацію обраної ними статі без попереднього обов'язкового зобов'язання пройти стерилізацію або іншу медичну процедуру як операцію зі зміни статі або гормональну терапію;

3) на зміну статі та однакове відношення при отриманні медичних послуг;

4) рівність у доступі до права на працю, благ, послуг, отримання житла, без дискримінації;

5) на визнання союзів відповідно до судових практик Європейського суду з прав людини;

– започаткувати або розробити антидискримінаційні програми і програми, які привертають увагу громадськості, сприяючи терпінню, повазі та розумінню осіб ЛГБТ, особливо, у відносинах державними установами, в судових інстанціях, органах

правопорядку та збройних силах, так само як і в освітянських закладах, медіа, закладах охорони здоров'я і в спортивних колах;

- сприяти і дослідженням у сфері дискримінації за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією, і започаткувати та/або підтримувати постійні контакти з правозахисниками, які працюють в галузі захисту прав осіб ЛГБТ і проводити з ними консультації з питань, що стосуються цього типу дискримінації;

- сприяти діалогу заснованому на взаємоповазі між національними інституціями із захисту прав людини, інституціями захисту рівноправності, правозахисниками, які працюють у сфері захисту прав осіб ЛГБТ та релігійними інституціями з метою сприяння публічному діалогу і реформам, що стосуються цих осіб;

- визнати переслідування осіб ЛГБТ як передумови для надання азилу (статусу біженця) та застосування Роз'яснювальної ноти Верховного Комісара ООН у справах біженців від 2008 року щодо запитів на визнання статусу біженця за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією;

- повністю імплементувати в своє законодавство і на практиці рекомендацію Комітету міністрів щодо заходів, спрямованих на боротьбу проти дискримінації за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією.

Держави-члени можуть робити виключення для релігійних установ та організацій, коли такі інституції та організації залучені до релігійної діяльності або коли правові вимоги суперечать принципам релігійних вірувань і доктрин, або вимагати від інституцій та організацій обмежити певну частину їхньої релігійної автономії і коли дані виключення не суперечать Європейській конвенції з прав людини та судовим практикам Європейського суду з прав людини.

У конституціях інших держав згадка про гендерну ідентичність і сексуальну орієнтацію в більшості випадків відсутня. Серед європейських країн тільки одна включила таку підставу дискримінації до тексту Основного Закону. Крім того, міжнародні документи, які є для України обов'язковими, не містять такої підстави також. Що заважає міжнародній (або європейській)

спільноті ухвалити відповідний зобов'язальний документ, і вже тоді б у нас не було вибору?

По-перше, слід брати до уваги, коли ухвалювалися конституції більшості європейських країн. Аргумент щодо конституцій був би прийнятнішим, якби їх ухвалення відбувалося протягом останніх 10 років. По-друге, для європейських країн частиною їхнього права є право ЄС, а тому в них може просто не виникати необхідності визнавати можливості дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності на рівні національних конституцій, оскільки це зроблено на рівні права ЄС, яким вони керуються.

Щодо міжнародних документів, то експерти, які використовують цей аргумент, називають міжнародні документи, ухвалені в 50–70-х роках ХХ ст. (відштовхуючись від Загальної декларації прав людини 1948 р., називаючи Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., Міжнародний пакт про громадянські й політичні права 1966 р. тощо). Вони наголошують, що в цих документах відповідні підстави дискримінації не названо. А отже, і ми не зобов'язані цього робити. Але знов-таки: коли ухвалювали ці документи, таку підставу справді не називали, оскільки проблема мала прихований характер.

Важливо відстежувати *сучасні тенденції в сфері захисту прав людини*. А вони в останні 10 років є очевидними. Ось лише кілька фактів:

– у Доповіді Агенції ЄС із фундаментальних прав зазначено, що *«немає жодної підстави виключати захист від дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності з загальної норми»*. Ця Доповідь містить наполегливу рекомендацію включати до подальших директив ЄС названі підстави дискримінації;

– Європарламент 11 березня 2014 року ухвалив принципи співробітництва, у яких серед пріоритетів у сфері захисту прав людини, демократії та верховенства права названо підтримку боротьби з дискримінацією, зокрема за ознаками сексуальної орієнтації й гендерної ідентичності;

– у 2009 році в Рекомендаціях країнам-членам Ради Європи звучить рекомендація імплементувати відповідні стандарти, і зокрема заборонити дискримінацію на підставі гендерної ідентичності в національному законодавстві; керуватися в цьому належить Джекьякартськими принципами (Принципами застосування міжнародно-правових норм про права людини щодо сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності).

– Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила кілька резолюцій щодо захисту від дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності;

– низка директив ЄС містить заборону дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності.

Директиви Європейського Союзу з недискримінації

Спочатку Європейський Союз (ЄС) був міжурядовою організацією, але нині він має окрему правосуб'єктність. Сьогодні вона складається з 27 держав-членів. Вона розвивалася з трьох окремих міжурядових організацій, створених у 1950-х роках, які стосувалися енергетичної безпеки і вільної торгівлі (відомі як «Європейські співтовариства»). Головною метою Європейських Співтовариств було стимулювання економічного розвитку шляхом вільного руху товарів, капіталу, людей та послуг. Для того, щоб дозволити державам-членам скористатися рівними можливостями, первісний Договір про створення Європейського економічного співтовариства (1957) містив положення, що забороняє дискримінацію на підставі статі щодо працевлаштування. Це перешкодило державам-членам отримати привілейоване становище по відношенню до інших держав-членів, сплачуючи нижчі заробітні плати або пропонуючи менш сприятливі умови для праці жінок. Хоча законодавство підлягало значним змінам, розширюючи сфери пенсійного забезпечення, системи вагітності та соціального забезпечення, це було до 2000 року. Закон про недискримінацію застосовувався лише до сфери зайнятості та соціального захисту і стосувався лише статі.

У 1990-х роках групи громадських інтересів вели сильне лобіювання, закликаючи до розширення заборони дискримінації в законодавстві ЄС на інші сфери, такі як раса та етнічна прина-

лежність, сексуальна орієнтація, релігія або віра, вік та інвалідність. Побоювання крайнього націоналізму в деяких країнах-членах ЄС мобілізували політичну волю ЄС змінити Договір про створення Європейського співтовариства так, щоб Співтовариство мало законодавчі повноваження в цих сферах.

У 2000 р. прийняті дві директиви: Директива про рівне ставлення до праці та зайнятості, що забороняє дискримінацію на підставі сексуальної орієнтації, релігії або переконань, віку та інвалідності у сфері зайнятості; Директива про рівне ставлення незалежно від расового або етнічного походження забороняє дискримінацію за ознаками расового або етнічного походження не тільки у сфері зайнятості, але й у доступі до соціального забезпечення та соціального захисту, товарів та послуг. Це означало значне розширення сфери застосування закону про недискримінацію в ЄС, який визнав, що для того, щоб дати людям можливість повною мірою скористатися своїми можливостями на ринку праці, їм також слід надати рівний доступ до таких галузей, як охорона здоров'я, освіта і житло. Завдяки Директиві щодо рівного ставлення до чоловіків і жінок у доступі до товарів і послуг 2004 року сфера дискримінації поширюється на сферу доступу до товарів і послуг. Гендерний захист, однак, не повністю відповідає межі захисту відповідно до Директиви про рівне ставлення, незалежно від расового або етнічного походження, оскільки Директива про рівне ставлення до жінок і чоловіків у сфері соціального забезпечення забезпечує рівне ставлення лише до соціального забезпечення, Хоча сексуальна орієнтація, релігія, переконання, інвалідність та вік захищаються лише у сфері зайнятості, інституції ЄС зараз розглядають пропозицію про поширення захисту щодо цих характеристик доступу до товарів і послуг (відома як «горизонтальна директива»).

У європейських механізмах безпеки, а саме в перших договорах Європейських співтовариств не містилося жодного посилання на права людини або їх захист, оскільки не вважалося, що створення зони вільної торгівлі в Європі може мати будь-яке значення для прав людини. Однак ЄСПЛ почав впливати на випадки порушення прав людини законодавством Співтовариства,

і тому Суд підготував набір правил, підготовлених суддями, відомих як «загальні принципи» законодавства Співтовариства. На думку Європейського суду, ці принципи мають відображати правила захисту прав людини, що містяться в національних конституціях і договорах про права людини, зокрема, в ЄКПЛ. Суд зазначив, що він забезпечить відповідність законодавства Співтовариства цим принципам, визнаючи, що політика ЄС може мати вплив на права людини і бажаючи, щоб громадяни відчували себе «ближче» до ЄС, проголосив у 2000 році Хартію основних прав Європейського Союзу. Хартія містить перелік прав людини визначених у конституціях та законах держав-членів, ЄКПЛ та в інших міжнародних договорах про загальні права людини. Прийнята в 2000 р. Хартія була лише «декларацією», що означає, що вона не була юридично обов'язковою, хоча Європейська Комісія (головний орган, що ініціює нове законодавство ЄС) заявила, що її висновки будуть узгоджені з Хартією. Як наслідок, всі інституції ЄС зобов'язані виконувати їх. Держави-члени також зобов'язані дотримуватися правил Хартії, однак лише тією мірою, в якій вони застосовують право ЄС. Також був прийнятий протокол до Статуту для Чеської Республіки, Польщі та Сполученого Королівства, що чітко підтверджує це обмеження. Ст. 21 Хартії забороняє дискримінацію за різними ознаками. Це означає, що будь-яка особа може подати скаргу на законодавство ЄС або національне законодавство, що застосовує право ЄС, якщо він або вона вважають, що принципи, що містяться в Хартії, не дотримуються. Національні суди можуть звернутися до Суду з проханням надати вказівки щодо правильного тлумачення законодавства ЄС у контексті процедури попередньої довідки згідно зі ст. 267 Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС).

Звичайно, механізми захисту прав людини не обмежуються Європою. На додаток до регіональних механізмів у країнах Північної та Південної Америки, Африки та Близького Сходу, існує також важливий *acquis* міжнародного права прав людини, створений Організацією Об'єднаних Націй (ООН). Усі держави-члени ЄС є сторонами наступних договорів ООН з прав людини,

які включають заборону на дискримінацію: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (МПГПП) 7, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (МПЕСКП) 8, Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (ICERD) 9, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) 10, Конвенція про заборону катування 11 та Конвенцію про права дитини (КПД) 12. Останнім трактатом, прийнятим на рівні ООН, є Конвенція ООН про права інвалідів (КПІ) від 2006 року. Доступ до договорів з прав людини можливий лише для держав. Через посилену співпрацю держав у міжурядових організаціях, до яких держави переносять значну частину своїх повноважень та обов'язків, існує нагальна потреба забезпечити, щоб міжурядові організації також взяли на себе зобов'язання забезпечити виконання зобов'язань щодо прав людини, прийнятих їх державами-членами. КПІ є першим договором ООН із прав людини, до якого можуть приєднатися регіональні інтеграційні організації, і який ЄС ратифікував у грудні 2010 року. КПІ містить обширний перелік прав інвалідів для забезпечення рівності у здійсненні цих прав і накладає низку зобов'язань щодо держави, які повинні приймати позитивні дії. Як і у Статуті, ці положення є обов'язковими для інституцій ЄС і будуть обов'язковими для держав-членів при застосуванні законодавства ЄС. Крім того, окремі держави-члени тепер приєднуються до КПІ, що також призведе до безпосередніх зобов'язань. КПІ, ймовірно, стане орієнтиром для тлумачення і права ЄС, і прецедентної практики ЄСПЛ щодо дискримінації за ознакою інвалідності.

Право Європейського Союзу та ЄКПЛ нині взаємопов'язані. Усі країни-члени ЄС приєдналися до ЄКПЛ. Як зазначалося, Європейський суд ЄС досягає ЄКПЛ для натхнення у визначенні сфери захисту прав людини в законодавстві ЄС. Хартія основних прав також відображає обсяг прав, що містяться в ЄКПЛ (хоча це не обмежується ними). Отже, право Європейського Союзу загалом відповідає ЄКПЛ, хоча ЄС не є стороною ЄКПЛ. Проте, якщо хтось хоче скаржитися на ЄС за те, що він не надав йому прав людини, він не може сам подати до суду ЄС перед ЄСПЛ. Необхідно або подати справу на розгляд

національного суду, який може передати справу до Європейського суду за попередньою процедурою, або подати скаргу ЄС опосередковано через ЄСПЛ, подавши позов до держави-члена, партії, а Протокол № 14 до Конвенції змінює його так, щоб це стало можливим. Ще не зрозуміло, які наслідки це принесе на практиці, і зокрема, який буде характер майбутніх відносин між СЄС і ЄСПЛ, оскільки переговори про вступ до ЄС можуть зайняти багато років. Водночас це дозволить принаймні фізичним особам подати до Суду ЄС безпосередньо перед ЄСПЛ за недотримання ЄКПЛ.

Основні положення:

– захист від дискримінації в Європі закріплено і в законодавстві ЄС, і в ЄКПЛ. Ці системи є взаємодоповнюючими та взаємодоповнюваними, але між ними існують певні відмінності, які адвокати повинні знати:

– ЄСПЛ захищає всіх осіб, що знаходяться під юрисдикцією 47 держав-учасниць, а Директиви ЄС про недискримінацію надають захист лише громадянам 27 держав-членів;

– відповідно до ст. 14 Дискримінація ЄСПЛ забороняється тільки стосовно використання іншого права, гарантованого Договором. Протокол № 12 передбачає, що заборона дискримінації є незалежною;

– законодавство ЄС щодо боротьби з дискримінацією є незалежним, але обмежене конкретними сферами, наприклад, зайнятість;

– установи ЄС юридично зобов'язані поважати Хартію основних прав Європейського Союзу, включаючи її недискримінаційні положення. Держава-член повинна дотримуватись картки при запровадженні законодавства ЄС;

– ЄС приєднується до КПІ та ЄКПЛ. Так, нагляд за зовнішніми моніторинговими органами буде поширений на ЄС, тоді як окремі особи матимуть змогу подавати скарги на порушення ЄКПЛ від ЄС безпосередньо до ЄСПЛ.

9.5. Пряма та непряма дискримінація

у практиці ЄСПЛ

Пряма дискримінація – відмінність у ставленні до осіб, які знаходяться в аналогічних або відповідно схожих ситуаціях, що ґрунтується на ознаці, яку можна ідентифікувати (Carson and others v. UK p.61, Burdenv. UK, p. 60).

Пряма дискримінація визначається аналогічно у ЄКПЛ та законодавстві ЄС. У ст. 2, абз. 2 Директиви про рівне ставлення, незалежно від расового або етнічного походження, зазначено, що пряма дискримінація «виникає, коли через расову або етнічну приналежність до людини ставляться менш сприятливо, ніж лікують, лікують або лікують у подібній ситуації». ЄСПЛ використовує твердження про те, що має бути «різниця в ставленні до осіб у аналогічній або аналогічній ситуації», яка була б «заснована на визначеній юрисдикції».

Суть прямої дискримінації – це різниця в лікуванні, яке відчуває людина. Тому першою ознакою прямої дискримінації є докази несприятливого лікування. Її можна легко визначити порівняно зі ситуацією непрямой дискримінації, де часто потрібні статистичні дані. Прикладами з питань, згаданих у цьому посібнику, є: відмова вступити до ресторану або магазину, отримання нижчої пенсії або оплати, переживання чи словесне насильство, відмова на в'їзді на перетин кордону, вищий або нижчий пенсійний вік, вимкнення певної професії, інвалідність розслідування прав на спадщину, виключення з загальної освіти, депортація, відключення носіння релігійних символів, відмова у видачі або вилучення грошових соціальних виплат.

Несприятливе ставлення є важливим у визначенні дискримінації, коли вона є несприятливою порівняно з трактуванням людини в подібній ситуації. Скарги на «низьку» винагороду не є скаргами на дискримінацію, якщо не доведено, що оплата праці людини нижча за винагороду іншої особи, яка працює у одного і того ж самого роботодавця, і виконує аналогічні завдання. Тому необхідно «джерело порівняння»: особа, що перебуває в істотно подібній ситуації, де основна відмінність між цими людьми є «захищеною ознакою».

Справи, що розглядаються в цьому посібнику, показують, що підтвердження джерела порівняння часто не є суперечливим, а іноді ні сторони в спорі, ні суд не звертаються до нього безпосередньо. Наведено деякі приклади випадків, коли питання про підтвердження джерела порівняння було безпосередньо порушене органом, що приймає рішення.

Приклад 1: у справі «*Moustaquim* проти Бельгії» марокканський громадянин був визнаний винним у низці кримінальних правопорушень, внаслідок чого депортований. Обвинувачений стверджував, що рішення про депортацію було дискримінаційним. Він звинувачував дискримінацію на підставі національної приналежності, стверджуючи, що бельгійські громадяни не депортовані після засудження злочинів. ЄСПЛ встановив, що ця особа не перебувала в подібній ситуації з бельгійцями, оскільки, згідно з ЄКПЛ, держава не має права вигнати своїх громадян. Депортація цієї особи не була ознакою дискримінації. Хоча ЄСПЛ визнав, що ця особа перебувала у порівнянній ситуації з громадянами інших держав-членів, окрім Бельгії (які не могли бути депортовані через право ЄС щодо свободи пересування), він вважав, що різниця в лікуванні є виправданою.

Приклад 2: у справі «*Аллонбі*» заявник, який працював у коледжі (коледжі) як викладач, не отримав продовження в коледжі 18. У той час вона почала працювати на підприємстві, яке делегувало викладачів навчальним закладам. Компанія доручила заявникові працювати в колишньому коледжі, де вона виконувала ті ж обов'язки, отримуючи в той же час нижчу зарплату, ніж той, який їй сплачував той самий коледж. Заявник стверджував, що існувала дискримінація за ознакою статі, стверджуючи, що викладачі чоловічого коледжу заробляли більше. Європейський суд визнав, що викладачі, зайняті в коледжі, не перебувають у порівнянній ситуації. Це було пов'язано з тим, що коледж не несе відповідальності за суму винагороди, яку сплачували як викладач, який був працевлаштований безпосередньо, так і заявника, який працював у зовнішній компанії. Так, положення цих людей було недостатньо порівняним.

Приклад 3: у справі «*Луцак* проти Польщі» йшлося про французького фермера, який жив і здійснював сільськогосподар-

ську діяльність у Польщі. Він скаржився, що їй відмовили в прийомі до польської спеціалізованої системи соціального захисту, призначеної для польських фермерів, оскільки до цієї системи не входили особи, які не мали польського громадянства. ЄСПЛ погодився з тим, що заявник перебував у ситуації, порівнянній з положенням польських фермерів, які використовували цю систему через те, що він постійно проживав у Польщі, сплачував податки так само, як і польські громадяни, і так сприяв фінансуванню цієї системи соціального захисту, а раніше належали до загальної системи соціального страхування.

Приклад 4: у справі «Бурден проти Сполученого Королівства» дві сестри разом тримали сім'ю протягом 31 року. Вони були співвласниками садиби, і кожен з них зареєстрував свою частку у власності іншого за заповітом. Заявники стверджували, що через те, що вартість майна перевищувала певний поріг, смерть одного з них вимагала б сплатити податок на спадщину другого майна. Вони скаржилися, що це дискримінаційне порушення їх права на власність, оскільки подружні пари та подружні пари, які уклали товариство, були звільнені від сплати податку на спадщину. Однак ЄСПЛ встановив, що заявники, як брати і сестри, не можуть порівнюватися з парами, які живуть разом або у партнерстві. Шлюб і партнерство – це особливі відносини, які ви вводите добровільно і свідомо для створення договірних прав і обов'язків. Своєю чергою, відносини заявників ґрунтуються на відносинах, тому вона принципово інша.

Приклад 5: у справі «Карсон та інші проти Сполученого Королівства» заявники стверджували, що уряд Сполученого Королівства не застосовував однаковою індексацію до пенсій, виплачуваних особам, які перебувають у відставці за кордоном та у Сполученому Королівстві. Згідно з британським законодавством, збільшення було застосовано лише до осіб, що проживають у Сполученому Королівстві, за винятком британських громадян, які вийшли на пенсію в країнах, з якими Великобританія підписала двосторонні угоди про соціальне забезпечення. Заявники, які не проживали в країні, з якою Сполучене Королівство мав такий договір, заявили, що вони зазнали дискримінації на

підставі місця проживання. ЄСПЛ не погодився з їхньою думкою, що вони перебували в подібній ситуації з тими, хто проживав у Сполученому Королівстві або британським громадянам, які живуть у відставці в країнах, з якими Великобританія мала двосторонню угоду. ЄСПЛ встановив, що, хоча всі ці групи вносили внески до бюджету через внески на соціальне забезпечення, вони не входили до складу пенсійного фонду, але були доволі загальними доходами, спрямованими на фінансування різних державних витрат. Окрім того, зобов'язання уряду Великої Британії збільшити засновано на знаходженні збільшення вартості життя у Сполученому Королівстві. Отже, заявники не перебували в ситуації, порівнянній з ситуацією в інших групах, і тому в цій справі не було дискримінації.

Очевидне виключення з принципу необхідності знайти відповідне «джерело порівняння», принаймні в законодавстві ЄС щодо зайнятості, відбувається в ситуації дискримінації, що виникає внаслідок вагітності. У давній історії юриспруденції Європейського суду, починаючи з прецедентної справи Деккера, принцип, що травмування людини, спричинену її вагітністю, класифікується як пряма дискримінація за ознакою статі, без необхідності вказувати на джерело порівняння.

Існує низка «захищених ознак», включених до європейського недискримінаційного законодавства: стать, сексуальна орієнтація, інвалідність, вік, раса, етнічна приналежність, національне походження та релігія або переконання. У цьому розділі наголошено на необхідності причинно-наслідкового зв'язку між менш сприятливим ставленням та захищеною функцією. Для того, щоб задовольнити цю необхідність, достатньо поставити просте запитання: чи буде людина ставитися менш сприятливо, якщо він іншої статі, іншої раси, різного віку або в будь-якій зворотній ситуації в межах будь-якої іншої захищеної ознаки? Якщо відповідь «так», то очевидно, що менш сприятливе ставлення є наслідком цієї ознаки, а застосований принцип або практика не обов'язково прямо посилається на «захищену ознаку», якщо воно стосується іншого фактора, нерозривно пов'язаного зі захищеною ознакою. Загалом, розглядаючи, чи існував випадок

прямої дискримінації, оцінюється, чи є менш сприятливе лікування результатом «захищеної ознаки», яка не може бути відокремлена від конкретного фактора, на який подається скарга.

Приклад 5: у справі «Джеймс проти районної ради *Eastleigh*», г-н Джеймс мав сплатити вхідну плату за басейн у районі Істлі, а його дружина, пані Джеймс, не повинна була оплачувати. Їм обом було по 61 рік. Тільки пан Джеймс мав право на безкоштовний вхід, і пані Джеймс ще не була пенсіонеркою, тому що в Сполученому Королівстві чоловіки виходять на пенсію у віці 65 років, а жінки старше 60 років. Хоча правила прийому до басейну залежали від того, що він був пенсіонером, умови для виходу на пенсію залежали від статі. Британська палата лордів сказала, що якщо пан Джеймс був би іншої статі, він би розглядався в такому ж статусі, як і його дружина. Було також визнано, що намір і мотивація, що стоїть за конкретним лікуванням, не мають значення, тому що основна увага повинна приділятися лише лікуванню.

Приклад 6: у справі «Маруко» гомосексуальна пара увійшла до зареєстрованого товариства. Партнер заявника помер, і заявник побажав отримати «пенсію потерпілого» від компанії, яка керує пенсійною схемою померлого партнера. Компанія відмовилася виплатити цю виплату заявнику, обґрунтувавши це рішення так, що пенсія потерпілого виплачується тільки подружжям, а заявник не є дружиною померлого. Європейський суд визнав, що відмова від сплати пенсії становила несприятливе ставлення і що лікування було несприятливим порівняно з джерелом порівняння – «подружніми парами». Суд постановив, що установа «зареєстрованого партнерства», що існує в Німеччині, призводить до існування багатьох прав та обов'язків, ідентичних у випадку зареєстрованих партнерів та подружжя, зокрема, у сфері державних пенсійних страхових систем. Тому він стверджував, що в контексті справи зареєстровані партнери перебували в ситуації, подібній до подружжя. Суд також вважає, що ця ситуація є дискримінацією на підставі сексуальної орієнтації. Те, що відповідні особи не могли укласти шлюб, було невіддільне від їхньої сексуальної орієнтації.

Приклад 7: у справі «Азіз проти Кіпру» заявник скаржився, що позбавлений права голосу через етнічне походження турецьких кіпріотів. Кіпрський закон на той час дозволив турецьким кіпріотам і грекам-кіпріотам проголосувати на парламентських виборах тільки для кандидатів з їх власних етнічних спільнот. Проте після окупації Туреччини Північним Кіпром, переважна більшість турецької громади залишила цю територію, і її участь у роботі парламенту була призупинена. Тому не було жодного списку кандидатів, на які б голосував скаржник. Уряд стверджував, що неможливість голосувати відбувалася через відсутність кандидатів, на яких заявник міг би проголосувати, однак ЄСПЛ встановив, що зв'язок між виборчими правилами та членством у спільноті турецьких кіпріотів і нездатністю уряду змінити правила проведення виборів до конкретної ситуації призвели до прямої дискримінації через етнічну приналежність.

Національні суди широко тлумачать сферу охорони. Вона може також включати «дискримінацію за асоціацією», коли жертва дискримінації не має однакових захищених ознак. Конкретна особливість також може бути інтерпретована загальним шляхом. Це підкреслює необхідність того, щоб юристи детально проаналізували причини менш сприятливого ставлення та шукали докази того, що дана захищена ознака є прямою чи непрямою причиною такого поводження.

Приклад 8: у справі «Коулман проти Закону про приєднання і закону Стіва», моя мати стверджувала, що з нею ставилися несприятливо на роботі, оскільки вона мала сина-інваліда. Внаслідок непрацездатності сина, вона іноді пропускала роботу і подала заявку на коригування відпустки на потреби її сина. Заяви заявника були відхилені, і їй загрожували звільнення, і вона також була предметом образливих зауважень щодо стану її дитини. Європейський суд прийняв як джерело порівняння співпрацівників заявника на аналогічних посадах, заявивши, що вони розглядалися гнучко, коли вони подавали аналогічні заяви. Він також вважає, що таке становище є дискримінаційним та переслідуючим через інвалідність дитини заявника.

Приклад 9: у справі «Weller проти Угорщини», громадянка Румунії одружилася з громадянином Угорщини; шлюб мав четверо дітей. Жінка не могла одержати допомогу в зв'язку з вагітністю після народження дитини, оскільки вона не була громадянкою Угорщини. Її чоловік подав заяву на допомогу, але уряд відхилив заяву, стверджуючи, що допомога надається тільки матерям. ЄСПЛ встановив, що чоловіка піддавали дискримінації на основі батьківства (а не статі), оскільки прийомні батьки та опікуни мали право отримувати вказану допомогу, а біологічні батьки – ні. Діти також подали скаргу, стверджуючи, що вони піддавалися дискримінації, оскільки батько не міг отримати на їх утримання матеріальну допомогу. ЄСПЛ прийняв рішення на користь заявників, оскільки встановлено, що діти були дискриміновані через статус свого біологічного батька.

Приклад 10: у справі «П. проти С. і Ради округу Корнуолл», заявник був звільнений роботодавцем під час заміни статі з чоловіка на жінку. Європейський суд визнав, що звільнення було випадком неприйняттого поведження та дискримінацією за ознакою статі.

Непряма дискримінація – однакове ставлення до людей, ситуації яких відрізняються. Відмінність у ставленні може виявлятися у формі непропорційно шкідливих наслідків загальної політики чи заходу, які попри своє нейтральне формулювання дискримінують певну групу осіб.

І законодавство ЄС, і ЄСПЛ підтверджують, що дискримінація може бути наслідком не тільки різного ставлення до осіб, які перебувають у подібній ситуації, але й від ідентичного ставлення до осіб у різних ситуаціях. Стаття 2 (1) 2 літ. б) в директиві про рівне ставлення незалежно від расового або етнічного походження йдеться, що «непряма дискримінація відбувається, коли очевидно нейтральне положення, критерій або практика можуть призвести до особливо не вигідного становища для осіб расового або етнічного походження щодо інших осіб». ЄСПЛ ґрунтувався на цьому визначенні непрямої дискримінації в деяких своїх недавніх рішеннях, які стверджують, що «різниця в поведженні може набувати форми непропорційних несприятли-

вих наслідків загальної політики або заходу, які, хоча і сформульовані нейтральним шляхом, дискримінують конкретну групу».

Елементи непрямой дискримінації: однакове ставлення до людей, ситуації яких відрізняються; різниця полягає не у ставленні чи поводженні, а в наслідках, що по-різному впливають на людей з відмінними характеристиками; виявляється у вигляді відмінного впливу або наслідків (несприятливе становищем групи осіб порівняно зі становищем меншої групи).

Приклад 11: у справі «Хіллде Шенхайт проти Німеччини» від 12.05.2006 пенсії працівників, зайнятих неповний робочий день, були розраховані з використанням іншої ставки, ніж для штатних працівників. Основою цієї іншої ставки не була різниця у часі, проведеному на роботі. Тому працівники, які працюють неповний робочий день, отримали меншу пенсію, ніж працівники на повний робочий день, навіть якщо вони мають на увазі різницю у кількості відпрацьованого часу, а це означає, що працівники, які працюють неповний робочий день, отримують меншу зарплату. Це правило нейтрального розрахунку на пенсію застосовується до всіх працівників, які працюють неповний робочий день. Однак, враховуючи, що близько 88% працівників на неповний робочий день були жінками, ефект від застосування цього правила був непропорційно негативним для жінок порівняно з чоловіками.

Приклад 12: у Рішенні палати ЄСПЛ «D.H. та інші проти Чеської Республіки» від 07.02.2006 низка тестів була використана для встановлення рівня інтелекту та адаптації студентів для того, щоб визначити, чи вони мали бути переведені з загальної освіти до спеціальних шкіл. Спеціальні школи призначені для студентів з порушеннями розумового розвитку та труднощів у навчанні з інших причин. Цей тест був використаний для всіх учнів, яких планувалося розмістити в спеціальній школі. На практиці, однак, виявилось, що тест підготовлений на основі основного населення Чехії, внаслідок чого у ромських студентів значно більше шансів досягти поганих результатів; ці учні насправді досягли гірших результатів, тому від 80 до 90% ромсь-

ких дітей навчалися за межами основної освіти. ЄСПЛ вважав, що це є випадком непрямой дискримінації.

Іншою ґрунтовною вимогою є, здавалося б, нейтральне положення, критерій або практика, що породжує особливо невідгідне становище для людей з «захищеної групи проти дискримінації». Непряма дискримінація відрізняється від прямої дискримінації, що точка інтересу переходить від різних методів лікування до різних наслідків. Те, що люди, які належать до «захищеної групи проти дискримінації», є виключно великою частиною групи людей, чия ситуація негативно позначається. На цей момент можна посилатися на сукупність слів, що використовуються Європейським судом, які з'явилися, на думку генерального адвоката Легера у справі «Nolte» по відношенню до дискримінації за ознакою статі. Так, за рішенням ЄСПЛ у справі «Ріннер-Кух та інші» проти FWW Spezial-Gebäudereinigung (німецької клінінгової компанії) (рішення ЄСПЛ від 13.07.1989 № 57325/00), щоб захід вважався дискримінаційним, він повинен впливати на «значно більше жінок, ніж чоловіків» або «значно меншої частки чоловіків, ніж жінок».

9.6. Найбільш розповсюджені види дискримінації в Україні та світі

1. Дискримінація за гендерною ознакою

Дискримінація за ознакою статі є нерівним ставленням жінок або чоловіків до їхньої приналежності до певної статі, що не виправдовується об'єктивними причинами. Гендерна дискримінація також відбувається, коли жінки дискримінують інших жінок, а також чоловіків, які дискримінують інших чоловіків.

Пряма дискримінація за ознакою статі полягає в тому, що до жінки або чоловіка ставляться менш сприятливо через свою стать, ніж до іншої особи, обидві з яких знаходяться в однаковій суспільній ситуації чи життєвих обставинах.

З іншого боку, непряма дискримінація полягає в тому, що внаслідок нейтрального положення, застосовуваного критерію або вжитої дії, а також можливих несприятливих диспропорцій або особливо несприятливих ситуацій для жінки чи чоловіка через приналежність до певної статі, якщо положення, критерій або дія об'єктивно обґрунтовані для досягнення законної мети, а засоби для досягнення цієї мети є належними та необхідними.

Виявом дискримінації за ознакою статі є також консолідація стереотипів щодо соціальних і культурних моделей поведінки чоловіків і жінок на основі віри в неповноцінність або перевагу одного з статей.

Численна кількість і національних, і міжнародних нормативно-правових актів на рівні декларацій, механізмів та заходів щодо заохочення гендерної рівності здійснюється на всіх рівнях реалізації прав людини. У результаті законодавчий «фасад» виглядає майже бездоганно. Реальність, однак, є зовсім іншою. У ній існує глибокий структурний дисбаланс у становищі чоловіків та жінок, який і є основною причиною недосяжності декларованої на папері рівності. Структурна гендерна нерівність закорінена в економіці та політиці й зумовлена передусім нерівним розподілом репродуктивної праці та взаємопов'язаним з ним системним консерватизмом на символічному рівні, в дискурсивних практиках та практиках соціалізації.

Приклади дискримінації за ознакою статі:

– використання фізичного, психологічного та економічного насильства щодо жінок, мотивованого переконанням у неповноцінності цієї статі; – обмеження доступу до кар'єрного росту, невиправдане розмежування винагороди за працю рівної цінності за статтю (наприклад, у зв'язку з відпусткою по материнству або батькам);

– формулювання оголошень про вакансії так, щоб виключити одну зі статей (даючи назву посади тільки в чоловічій чи жіночій формі – асистент, директор), – використання професій і посад тільки в жіночій чи чоловічій формах з метою дискримінації одного зі статей;

– консолідація стереотипних зображень жінок і чоловіків у рекламі;

– вираженням усіх узагальнювальних коментарів і жартів, заснованих на гендерних стереотипах і оцінці жінок (і чоловіків) через призму своєї краси і публічних коментарів з цього питання. Негативні коментарі та занепокоєння, що стосуються біологічної специфіки жінок або чоловіків, та його взаємозв'язок з інтелектуальними здібностями також мають негативний вплив;

– маргіналізація висловлювань, неповага або висміювання проблеми насильства над жінками, сексуальних домагань або дискримінації за ознакою статі.

Найбільш поширеними дискримінаційними виявами за гендерною ознакою в Україні є:

1. *Відмова від найму на роботу жінки у зв'язку з можливістю завагітніти в період виконання трудових зобов'язань.* Вимога медичної довідки про невагітність від кандидатки на посаду, а також відмова у працевлаштуванні бездітної одруженої жінки з побоюваннями про швидке вирішення питань материнства (штучне запліднення, сурогатне материнство тощо), що може призвести до тривалої відсутності на роботі. Наявність в автобіографії пункту чи має жінка дітей, чи планує їх мати і коли. Зобов'язання жінки за умовами трудового договору, що вона не завагітніє протягом встановленого терміну з моменту укладення договору, і якщо, незважаючи на це, так станеться – вона сплатить договірну санкцію в певній сумі. Іноді таке зобов'язання не є змістом письмового договору, а подається в усній формі. Буває, що навіть якщо майбутній роботодавець заявляє, що йому не важливо, чи має жінка дитину чи ні, він ставить запитання так, щоб найняти людину, яка не має дітей. Також мають місце факти припинення трудових відносин з жінкою після народження дитини. Жінки часто звільняються з роботи після закінчення терміну відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами і відпустки по догляду за дитиною.

2. *Оплата праці жінки нижче від рівня оплати праці чоловіка в однакових умовах за працю рівної цінності.* Несправедлива

форма винагороди за роботу або інші умови працевлаштування спонукають жінок шукати заняття самостійно, створювати власні компанії, або працювати за договором щодо конкретно виконаних робіт, що унеможливило для жінок встановлення соціальних пільг та гарантій. Нерідкі й випадки відмови роботодавців виплати жінкам допомоги по вагітності, змушуючи жінок звільнитися незадовго до пологів. Існують і часті випадки порушення трудового законодавства внаслідок використання відпустки по материнству, а також випадки дискримінації щодо можливості отримання батьками відпустки по догляду за дитиною. У період між 2000 та 2016 роками різниця між оплатою праці коливалася від 31,4% у 2003–2004 роках до 22,2% у 2010 році (UNDP: 43)^[4]. З 2004 року розрив в оплаті праці загалом скорочувався, проте в розпал кризи в 2015–2016 роках знову суттєво збільшився. Більшість розриву спричинена не прямою дискримінацією під час встановлення зарплати, а горизонтальною й вертикальною стратифікацією ринку праці: жінки частіше працюють у менш оплачуваних секторах економіки й на нижчих посадах.

Структурне обумовлення й «приписування» відповідальності за дітей жінкам тягне за собою й непропорційне навантаження іншою домашньою працею. Дані за 2010 рік вказують, що з усіх європейських країн в Україні жінки витрачають найбільше часу на домашню роботу (без урахування догляду за дітьми) – в середньому 24,6 години на тиждень (Стрельник 2017: 25). Дані досліджень GFK у 22 країнах показали, що в середньому українська жінка витрачає на приготування їжі 15 годин – проти середнього показника 9 годин для українського чоловіка (Ранкова хвиля 2017). Якщо перевести ці цифри в масштаб року, отримаємо, що в середньому українська жінка витрачає 32 доби (або майже 49 днів із перервою на сон) на рік лише на приготування їжі для своєї сім'ї. Це на 40% більше, ніж середній показник для чоловіків.

3. *Обмеження у кар'єрі.* Бездіяльність керівництва при кар'єрному зрості та просуванні жінок або присудженні інших пільг, пов'язаних з роботою, опускаючи при виборі участь у тренінгу для підвищення професійної кваліфікації – менш

охоче, ніж щодо чоловіків, зайнятих на керівних посадах. Важливим кроком на шляху до гендерної рівності стало скасування розподілу професій на «жіночі» і «чоловічі». Та це ще не означає, що в Україні зникла дискримінаційна практика чи не лишилося заборонених професій, кажуть експерти. У 2017 р. МОЗ скасував Наказ від 29.12.1993 № 256 «Про затвердження Переліку важких робіт та робіт із шкідливими і небезпечними умовами праці, на яких забороняється застосування праці жінок». Тепер жінкам в Україні надано більше можливостей реалізувати себе у різних професіях, подекуди і не зовсім безпечних. Також під час реформування поліції влада намагалася досягти більшої гендерної рівноваги в її оновленому складі. Було легалізовано службу жінок в армії, внесено антидискримінаційні поправки до Трудового кодексу. Станом на кінець 2018 року за контрактом у ЗСУ служать 25 300 жінок; з них – 3 300 офіцерок.

4. *Сексуальні домагання на робочому місці керівником або колегою.* Жінки є частими жертвами мобінгу і сексуальних переслідувань. Сексуальні домагання можуть бути виражені в конкретних діях, словах і у створенні неприємної атмосфери у колективі з сексуальним забарвленням. І чоловіки, і жінки можуть бути жертвами сексуального переслідування. Проте через гендерні стереотипи (згідно з якими людина є стороною, що ініціює сексуальні контакти) і структурою влади (зазвичай, один притягується до вищої або еквівалентної позиції), жінки частіше стають жертвами. Переслідування іноді набуває форми неповаги або надмірного втручання в особистий протір. Дискримінація також є вираженням усіх узагальнювальних коментарів і жартів, заснованих на гендерних стереотипах і оцінці жінок (і чоловіків) через призму своєї краси і публічних коментарів з цього питання. Негативні коментарі та занепокоєння, що стосуються біологічної специфіки жінок або чоловіків, та його взаємозв'язок з інтелектуальними здібностями також мають негативний вплив. Дискримінаційний характер відіграє також маргіналізація висловлювань, неповага або висміювання проблеми насильства над жінками, сексуальних домагань або дискримінації за ознакою статі.

5. *Меншість при зайнятті адміністративно-владних посад.* Відповідно до аналітичного звіту комісії Ради Європи з питань гендерної рівності за 2017 рік, Україна перебуває в групі країн із найнижчим представництвом жінок у владі. Український парламент усього на 12% складається із жінок. Попри те, що цей показник є рекордним за всі попередні скликання, він досі залишається низьким, порівняно з практикою демократичних країн, наголошують експерти. Так, у країнах ЄС жінок у парламентах в середньому удвічі більше – 26%. А у Швеції, Фінляндії, Іспанії – понад 40%. Не набагато ліпша ситуація і в регіонах України. Чим вищий орган влади, тим менше там жінок. За результатами останніх національних виборів, 46% жінок потрапило у селищні та сільські ради. В обласні – 28%. У ради великих міст, обласних центрів –15%. І в Парламент ще менше – 12%. Тільки 6% жінок в Україні посідають посади міністрів та заміністрів. Жінки мають гірший доступ до процесу ухвалення політичних рішень: що вищим є рівень органу влади, то меншою є частка в ньому жінок (RATING Pro 2015). Такий політичний дисбаланс, звісно, частково спричинений гендерними стереотипами, згідно з якими політика – це чоловіча сфера. Але він також безпосередньо пов'язаний із дисбалансом соціально-економічних ресурсів у суспільстві.

2. Дискримінація за ознакою раси та національності

Оксфордський словник англійської мови подає таке визначення терміна «ксенофобія»: «патологічно нав'язливий страх стосовно іноземців або іноземних країн». Тобто це означає відразу до чужинців або іноземців; це ірраціональне почуття, тому що воно не обов'язково ґрунтується на прямому конкретному досвіді з виникнення загрози з боку іноземців. Ксенофобія є упередження, пов'язане з помилковим сприйняттям того, що люди з інших країн, груп, культур або ті, хто говорять іншими мовами, є загрозою.

Ксенофобія пов'язана з расизмом: чим більше чужинець сприймається як «інший», тим, зазвичай, сильніші страхи і негативні почуття. Ксенофобія є однією з найбільш поширених форм і підстав для дискримінації і це кидає виклик правам людини.

Деякі упередження можуть перетворюватися на ідеологію для ненависті. Однією з них є ідеологія расизму. Расизм включає дискримінаційну або образливу поведінку щодо людей через їх уявну «неповноцінність». Існує поширене переконання, що є людські раси в межах людського виду, які відрізняються своїми фізичними відмінностями. Наукові дослідження показують, однак, що «людські популяції не є однозначно і чітко розмежованими, біологічно окремими групами», і що раса – це уявне поняття або соціальний конструкт. Усі люди належать до одного виду і, отже, не має сенсу говорити про «раси».

Вплив расистських ідеологій був руйнівним для людства; вони виправдовували рабство, колоніалізм, апартеїд, насильницьку стерилізацію та анігіляцію народів. На цьому ґрунтувалися нацистські ідеології та програми знищення євреїв та інших «неповноцінних народів».

На жаль, расизм і зараз присутній в сучасних європейських суспільствах і політиці. Хоча раса більше не сприймається як біологічна категорія і тільки одиниці вірять зараз у «вищі раси» із спадковим правом мати владу над тими, хто вважається «нижчою расою». Вплив расизму існує і приймає різні форми, такі як культурний расизм або етноцентризм, віра в те, що деякі культури, переважно, свої перевершують інші, або не сумісні з іншими культурами, традиціями, звичаями та історією.

Антисемітизм можна визначити як «ворожість до євреїв як релігійної або етнічної меншини, що часто супроводжується соціальною, економічною та політичною дискримінацією». Антисемітизм був широко поширений в європейській історії аж до наших днів. Наприкінці XIX ст. єврейські громади в Росії регулярно ставали жертвами погромів – організованих систематичних дискримінаційних актів насильства проти єврейської громади з боку місцевого населення, часто за пасивної згоди або активної участі сил правопорядку, які заохочувалися антисемітською політикою уряду. Напади на єврейські громади часто траплялися також в інших європейських країнах, зокрема, наприклад, у Франції та Австрії.

Дискримінація, ксенофобія і расизм дуже поширені в різних частинах світу: в Індії налічується близько 160 мільйонів далітів (недоторканих), що страждають від кастової системи. У Сполучених Штатах Америки раса є головним чинником у застосуванні смертної кари. Лікарні Чехії, Словаччини та Угорщини практикували недобровільну стерилізацію циганських жінок в 21 столітті.

Назва цигани або роми є колективною назвою для розмаїтої етнічної групи людей, які ідентифікують себе як члени різних підгруп на основі, наприклад, поточного чи минулого географічного положення, діалекту і місцезосташування. У Європі живе близько 10 мільйонів ромів. Кілька груп живуть як кочівники, які не мають постійного місця проживання, але більшість тепер живе осіло: існують урбанізовані групи циган, а також багато з них живуть у більш-менш ізольованих районах, або окремих невеликих містах, або селах, цигани присутні майже у всіх європейських країнах.

Протициганські настрої можуть бути визначені як специфічна форма расизму, ідеологія расової переваги, форма дегуманізації і узаконеного расизму проти ромів. «Вона заснована, з одного боку, на уявних страхах, негативних стереотипах і міфах, а, з іншого – на запереченні чи стиранні з суспільної пам'яті довгої історії дискримінації ромів».

Дискримінація ромів має глибоке коріння і є загальною реальністю по всій Європі. Як зазначив Комісар Ради Європи з прав людини, існують тенденції по всій Європі, що нагадують нацистську ідеологію і міркування щодо ромів, такі як побоювання за безпеку і здоров'я населення. Риторика криміналізації всього ромського населення також дуже поширена по всій території країн-членів. Оскільки роми, швидше за все, зазнають дискримінації, представники народності цього народу є більш уразливими по відношенню до збройних конфліктів, природних катастроф або економічних криз. У багатьох країнах роми ставали жертвами жорстоких расистських груп (у Болгарії, Угорщині, Італії, Румунії тощо) і були вбитими. Роми потрапляли під перехресний вогонь у збройних конфліктах у колишній Югославії.

Вони часто живуть у відокремлених та ізольованих селах. Багато молодих ромів ростуть у ворожому соціальному середовищі, отримуючи підтримку і визнання лише в їх власній сім'ї та громаді. Вони позбавлені багатьох основних прав, таких як освіта або охорона здоров'я або мають обмежений доступ до них.

Протициганські настрої можуть бути визначені як специфічна форма расизму, ідеологія расової переваги, форма дегуманізації і узаконеного расизму проти ромів. «Вона заснована, з одного боку, на уявних страхах, негативних стереотипах і міфах, а, з іншого – на запереченні чи стиранні з суспільної пам'яті довгої історії дискримінації ромів».

У 2010 році французький уряд оголосив переслідування незаконних таборів ромів, які нещодавно мігрували до Франції, і відправив кілька тисяч їхніх жителів назад до Румунії і Болгарії, стверджуючи, що ромські поселення є основним джерелом злочинності і порушення громадського порядку. Комітет ООН з ліквідації расової дискримінації жорстко розкритикував репресії у Франції і сказав, що расизм і ксенофобія переживають «значний сплеск». Водночас опитування громадської думки продемонструвало, що 65% французів підтримали жорстку позицію уряду. Європейський комітет з соціальних прав одногolosно констатував, що примусові виселення ромів являють собою порушення прав, передбачених у переглянутій Європейській соціальній хартії, зокрема свободу від дискримінації та право на житло.

У справі *«Федорченко та Лозенко проти України»* (2012) йдеться про злочин з расистських мотивів. Так, після підпалу будинку, в якому проживала родина ромів, загинуло четверо осіб, зокрема і малолітні діти. За словами Федорченка, який у вогні втратив близьких, підпал здійснив майор міліції з двома іншими особами. Федорченко також стверджував, що майор міліції неодноразово вимагав у нього та членів його родини хабарі та погрожував підпалити будинок, оскільки вважав, що його родина торгує наркотиками. За фактами вбивства та підпалу були порушені кримінальні справи. Однак службові перевірки не підтвердили слів Федорченка стосовно майора міліції. Додат-

кове розслідування теж не мало успіху. Ба більше – під час одного із судових засідань один з обвинувачених виголошував расистські виловлювання. Зрештою, до Європейського суду заявники поскаржились за статтею 2 (право на життя) та статтею 14 (заборона дискримінації) Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

ЄСПЛ встановив порушення, оскільки з матеріалів від Уряду про розслідування обставин загибелі родичів не надано достатньо доказів, що спростовувало б причетність майора міліції до злочину. Було визначено і порушення статті 14 у зв'язку з тим, що державні органи не провели розслідування можливих расистських мотивів, вчинених щодо родини заявників злочину.

Не менш цікавою у цій сфері є і справа «Григорян і Сергєєва проти України». Неналежне розслідування скарг заявника щодо жорстокого поводження з мотивів етнічних упереджень є порушенням низки положень Конвенції (ст. 3, ст. 14 Конвенції, заява № 63409/11, від 28.03.2017 р.). Справу розпочато за заявою Р. В. Григоряна (Азербайджан) та Л. П. Сергєєвої (Україна) про порушення Конвенції внаслідок незаконного затримання, жорстокого поводження через етнічні упередження, а також відсутності ефективного розслідування жорстокого поводження. Р. В. Григорян є громадянином Азербайджану і вірменом за етнічним походженням, під час описаних подій проживав у Києві та мав статус біженця.

Таксі, у якому їхали заявники, зупинено працівниками поліції, а заявників доставлено до дільниці. Їх звинувачено у дрібному хуліганстві. За твердженнями заявників, протоколи про адміністративні правопорушення їм надано не одразу, а після ночі, проведеної у дільниці. Р. В. Григорян стверджував, що його били, душили і висловлювали образи з огляду на етнічне походження.

Л. П. Сергєєва пошкодила устаткування дільниці і спробувала надати Р. В. Григоряну знаряддя для захисту, внаслідок чого працівники поліції зв'язали її і побили, що супроводжувалося численними образами. Водій таксі, який чекав заявників

біля дільниці, чув їхні крики. Зранку заявники підписали надані їм протоколи без будь-яких заперечень та були звільнені. Пізніше того ж дня самого заявника оглянуто експертами, встановлено наявність численних синців, гематом та інших ушкоджень. Під час подальшого розслідування експерт зазначав, що такі травми виникли внаслідок декількох десятків ударів тупими предметами.

Заявники звернулася зі скаргами до прокуратури, проте у порушенні кримінальної справи щодо працівників поліції було відмовлено на підставі свідчень самих поліцейських. Надалі подано скарги до Генеральної прокуратури, яка повернула їх на подальший розгляд до місцевої прокуратури. Місцева прокуратура в подальшому неодноразово відмовляла в порушенні кримінальної справи з різних підстав.

ЄСПЛ констатував, що коли представники держави застосовують фізичну силу щодо особи в ситуації, коли це не було вкрай необхідно з огляду на поведінку особи, такі дії принижують людську гідність і порушують права, закріплені в ст. 3 Конвенції. ЄСПЛ наголосив, що на державу за будь-яких умов покладається обов'язок щодо з'ясування всіх обставин жорстокого поводження, а передчасні або необгрунтовані висновки не можуть бути підставою для припинення розслідування.

Натомість, детальні обставини справи заявників так і не встановлено. Це могло бути здійснено шляхом отримання показань посадових осіб, проведення слідчого експерименту, очної ставки, проведенням судово-медичної експертизи – тобто після порушення кримінальної справи. Натомість, держава не зробила все залежне від неї для розслідування справи, отже порушено ст. 3 Конвенції в процесуальному аспекті.

ЄСПЛ встановив порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції, оскільки державою не доведено, що застосування сили до заявника було необхідним з огляду на його поведінку під час затримання.

ЄСПЛ констатував порушення ст. 14 Конвенції в поєднанні зі ст. 3 Конвенції з огляду на наступне. Під час розслідування фактів жорстокого поводження, держава зобов'язана вживати всіх розумних заходів для того, щоб встановити, чи були етнічна

ненависть або упередження підставою для насилля. Попри скарги Заявника на те, що жорстоке поводження було наслідком його етнічного походження, прокуратура серйозно не розслідувала дані заяви, що призвело до порушення Конвенції.

Сферами, в яких дискримінація на расовому підґрунті продовжує викликати занепокоєння в Україні, залишаються: насильство з боку державних і недержавних осіб та структур; переслідування та систематичний збір даних щодо представників певних етнічних груп у кримінальній юстиції; повідомлення у ЗМІ про затримання за підозрою у вчиненні правопорушень тих чи інших осіб з акцентом на їхньому етнічному походженні; дискримінація в соціальній та економічній сферах, передовсім щодо місця проживання/реєстрації, охорони здоров'я, освіти, працевлаштування, а також соціального обслуговування представників ромів.

3. Дискримінація за ознакою інвалідності

Україна – бар'єрна країна. І особам з інвалідністю доводиться долати низку перешкод.

– *Архітектурних/фізичних.* Коли через сходи і відсутність ліфта та пандуса учням, скажімо, з ДЦП, які користуються інвалідним візком, доводиться обирати спеціальну школу-інтернат. Тому що архітектурні бар'єри унеможливають отримувати освіту в школі через дорогу від дому.

– *Інформаційних.* До прикладу, не продубльована інформація рухомим рядком, субтитрами чи перекладом жестовою мовою виключає з інформаційного процесу людей із порушенням слуху. Відсутність озвучення зупинок у громадському транспорті ускладнює орієнтування незрячих людей.

– *Фінансових/економічних.* Здебільшого доступ людей з інвалідністю до якісної освіти, а згодом до високооплачуваної роботи ускладнений. Через що мати роботу з великими прибутками, бути фінансово незалежним, брати участь у прийнятті місцевих чи національного бюджету для людини з інвалідністю радше виняток, аніж звична практика. Нерідко соціальна допомога від держави – це єдиний дохід, а праця на громіздких застарілих підприємствах УТОґу (Українське товариство глухих) чи

УТОСу (Українське товариство незрячих) чи не єдина можливість професійно реалізуватися.

– *Інституційні бар'єри*. Відсутні державні соціальні програми (наприклад, реінтеграція учасників АТО, які отримали травми), а ті, що є, часто декларативні й такі, що не діють. Ба більше, фінансова допомога й пільги – ще не значить активне включення людей з інвалідністю в суспільне життя.

– *Оціночні судження/стереотипи*. Чи не найбільший бар'єр у сприйнятті осіб з інвалідністю як незалежних, відповідальних за своє життя людей.

Якраз із руйнуванням упередженого ставлення до людей з інвалідністю – що вони неспроможні, безпомічні, лише споживачі послуг чи користувачі пільг, – зменшуватиметься рівень дискримінації щодо них. Тоді, скажімо, роботодавці помічатимуть рівень освіти і досвід роботи, а не тільки інвалідність, а лікарі не дивуватимуться, що жінка з цукровим діабетом завагітніла і народила дитину.

Помічати людину, а не її інвалідність покликаний нещодавно прийнятий *ЗУ № 2249-VII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України»*, згідно з яким із законодавства вилучається термін «інвалід» і впроваджується термін «особа з інвалідністю». Цим документом вносяться також зміни до майже сорока законів. Це невеличкі зміни. Але вони нарешті свідчать про прийняття державою людей з інвалідністю як рівноправних членів суспільства. А це значить менше причин для дискримінації. *Незважаючи на те, що Україна ратифікувала ще у грудні 2009 року Конвенцію про права осіб з інвалідністю, на практиці виконувати її досі не поспішає.*

У ст. 2 Конвенції про права осіб з інвалідністю зазначено: «Дискримінація за ознакою інвалідності означає будь-яке розрізнення, виключення чи обмеження з причини інвалідності, метою або результатом якого є применшення або заперечення визнання, реалізації або здійснення нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, цивільній чи будь-якій іншій сфері. Вона включає всі

форми дискримінації, зокрема відмову в розумному пристосуванні».

Окрім того, у ст. 4 Конвенції про права осіб з інвалідністю зазначено: «Держави-учасниці зобов'язуються забезпечувати й заохочувати повну реалізацію всіх прав людини й основоположних свобод всіма особами з інвалідністю без будь-якої дискримінації за ознакою інвалідності. Із цією метою держави-учасниці зобов'язуються вживати всіх належних заходів для усунення дискримінації за ознакою інвалідності з боку будь-якої особи, організації або приватного підприємства. Щоб надати особам з інвалідністю можливість вести незалежний спосіб життя й усебічно брати участь у всіх аспектах життя, держави-учасниці вживають належних заходів для забезпечення особам з інвалідністю доступу нарівні з іншими до фізичного оточення, до транспорту, до інформації та зв'язку, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій і систем, а також до інших об'єктів і послуг, відкритих або таких, що надаються населенню, як у міських, так і в сільських районах. Ці заходи, які включають виявлення й усунення перепон і бар'єрів, що перешкоджають доступності, повинні поширюватися, зокрема: а) на будинки, дороги, транспорт й інші внутрішні та зовнішні об'єкти, зокрема школи, житлові будинки, медичні установи та робочі місця; б) на інформаційні, комунікаційні та інші служби, зокрема електронні служби та екстрені служби».

Відповідно до статті 27 Закону України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», планування і забудова населених пунктів, формування мікрорайонів, проектування, будівництво і реконструкція об'єктів фізичного оточення без пристосування для використання інвалідами не допускаються. Зазначена діяльність здійснюється з урахуванням думки громадських організацій інвалідів.

Якщо діючі об'єкти неможливо повністю пристосувати для потреб людей з інвалідністю, за погодженням з громадськими організаціями інвалідів здійснюється їх розумне пристосування з урахуванням універсального дизайну. Так, за бажанням, надавачі послуг мають можливість альтернативи щодо забезпе-

чення доступності послуг для людей з інвалідністю, шляхом встановлення спеціальних пристроїв виклику.

«Розумне пристосування» означає внесення, коли це потрібно, в конкретному випадку, необхідних і відповідних модифікацій та коректив, що не становлять непропорційного чи невідправданого тягара для цілей забезпечення реалізації або здійснення особами з інвалідністю нарівні з іншими всіх прав людини й основоположних свобод.

«Універсальний дизайн» означає дизайн предметів, обладнання, програм та послуг, покликаний зробити їх максимально можливою мірою придатними для використання для всіх людей без необхідності адаптації чи спеціального дизайну. «Універсальний дизайн» не виключає допоміжних пристроїв для конкретних груп осіб з інвалідністю, де це необхідно.

Статтею 161 Кримінального кодексу України передбачено максимальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками у вигляді позбавлення волі строком до 5 років. Окрім того, інспекціями по контролю за додержанням норм, правил та законодавства України також можуть накладатися штрафи за виявленні порушення.

Нині в Україні має місце дискримінація за ознакою інвалідності, яка виявляється у невиконанні законодавства України щодо протидії дискримінації та порушенням принципу доступності людей з інвалідністю, встановленого Конвенцією про права осіб з інвалідністю. Слід також зазначити, що дискримінацією за ознакою інвалідності є недотримання норм при встановленні бордюрів на переходах, відсутності спеціальних пристроїв для людей з інвалідністю у громадському транспорті, занадто вузькі проходи у ліфтах, дверних проходах, що унеможливує пересування людей з інвалідністю.

Для людей з інвалідністю складна ситуація і на ринку праці. Чинне законодавство визначає обов'язок підприємств, установ, організацій щодо першочергового забезпечення робочим місцем осіб з інвалідністю. Проте статистика невтішна. Кількість непрацевлаштованих осіб з інвалідністю сягає 73,8%. Це означає, що

переважна більшість має перешкоди на шляху до працевлаштування, а отже і до забезпечення належного рівня життя. В Україні середній показник зайнятості інвалідів становить 26,2%, а Європі – майже 40%. Серед лідерів: Німеччина – 69%, Швеція – 68%, Данія – 56%.

Ст. 19 ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» для підприємств, установ та організацій встановлено обов'язковий норматив кількості робочих місць для осіб з інвалідністю, який становить 4% від штатної чисельності працівників, а якщо загальна кількість працівників 8–25 осіб, то одне робоче місце повинен займати інвалід. За невиконання вказаної квоти усі підприємства (крім державних) сплачують відповідні санкції, хоча це і не зупиняє їх від ухиляння від вказаної норми.

За даними Харківської правозахисної групи, в Єдиному судовому реєстрі рішень упродовж 2012–2013 років було лише сім справ. І всі вони стосувалися дискримінації за ознакою інвалідності. Після Євромайдану ситуація зі зверненням до суду за захистом своїх прав покращилася не набагато.

4. Дискримінація за сексуальною орієнтацією

Дискримінація за ознакою сексуальної орієнтації означає порушення прав людини через те, що вона не відповідає домінуючій гетеросексуальній моделі взаємовідносин, ставить під питання гендерні ролі, до яких людство звикло, а також через те, що її почуття ніби то не відповідають усталеним соціальним нормам. Незважаючи на певні успіхи у боротьбі з дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності, залишаються люди, які досі переконані, що відповідні варіанти сексуальної поведінки мають бути заборонені або, як мінімум, не повинні отримувати рівний із гетеросексуальною поведінкою захист. Існують різні підходи до обґрунтування такої позиції: ЛГБТ спільнота обвинувачується у порушенні релігійних норм, моральних установок, сімейних цінностей, засад забезпечення національної безпеки тощо. Прихильники таких підходів вказують на те, що будь-яке відхилення від гетеросексуальності

є виявом хвороби, розпусти, примхи чи помилки ідентифікації, пов'язаної із психологічною травмою.

Вкоріненість у суспільстві дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності Марта Нуссбаум пояснює існуванням так званої політики відрази. Відраза призводить до повного заперечення людяності іншого індивіда. Наприклад, у Великій Британії у 1950-х роках лорд Патрік Девлін стверджував, що відраза середнього члена суспільства є достатньою підставою для того, щоб зробити відповідну практику незаконною, навіть якщо вона не завдає жодної шкоди третім особам або суспільству. Свою заяву він зробив щодо пропозиції декриміналізувати консенсусні одностатеві сексуальні акти.

Питання прав людини, особливо, коли йдеться про чутливі для меншості питання, не може вирішувати більшість, їх не можна виносити на референдум. Сучасна система захисту прав людини, універсальний каталог прав людини ніколи не сформувався б, якби відповідні питання вирішувалися референдумом. Давайте уявимо, що більшість на референдумі вирішує, які пільги й гарантії надавати людям із обмеженими фізичними можливостями, чи треба застосовувати позитивні заходи для забезпечення рівності за ознакою статі або кольору шкіри, національною належністю тощо. Уявімо, що питання недискримінації афроамериканців вирішувалося б в США шляхом референдуму. Або питання скасування смертної кари в Україні винесли б свого часу на всенародне обговорення.

Ведення діалогу в демократичному суспільстві не може формуватися за принципом «Ми більшість, і саме нам належить право визначати, що правильно й що неправильно, що цінне, а що – ні, яка дискримінація існує, а якої не існує». Крім того, такий підхід фактично пропонує законсервувати наявний, звичний, традиційний підхід. Він ніколи не просуне суспільство вперед. Уся історія розвитку інституціоналізації прав людини свідчить про те, що найважливіші рішення трохи випереджали свій час, вони встановлювали стандарт, до реалізації якого надалі мало прагнути суспільство. Тобто ми не можемо заперечувати виховну, ціннісну функцію права – право, насамперед на рівні

Конституції, має відображати певний ціннісний вибір, зокрема той, якого тільки має досягти суспільство, а не констатувати наявний стан речей.

Включення до антидискримінаційної конституційної норми таких підстав дискримінації, як сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність, є важливим сигналом суспільству, і зокрема людям, які потерпають від дискримінації за цими ознаками, що держава визнає існування такої проблеми, що вона готова до виконання своїх зобов'язань у царині поваги прав людини й забезпечення рівних можливостей у реалізації прав людини, незалежно від сексуальної орієнтації й гендерної ідентичності.

Існує зобов'язання держави поважати й забезпечувати права людини, зокрема забезпечувати захист від дискримінації за будь-якою ознакою. Сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність – один із фундаментальних аспектів життя. Держава зобов'язана здійснювати всі залежні від неї заходи, не озираючись на те, чи покладено на неї відповідне міжнародне зобов'язання.

Парламентська асамблея ООН звертає увагу, що сексуальна орієнтація є глибинною частиною ідентичності кожної людини, яка включає гетеросексуальну, бісексуальну та гомосексуальну орієнтації. Також Асамблея нагадує, що остання не переслідується за законом у жодній з держав-членів Ради Європи. Ідентичність статі описує інтимний та особистий досвід своєї статі, наприклад, спільне проживання. Людина-транссексуал є особою чия статева ідентифікація не відповідає тій, яка була визначена їй при народженні.

Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права встановлюють перелік ознак, за якими заборонено дискримінацію. У цьому переліку немає спеціальної вказівки на «сексуальну орієнтацію» або «гендерну ідентичність», що противники боротьби із дискримінацією за ознакою СОГІ наводять як аргумент на користь своєї позиції. Однак важливо відзначити: усі названі документи мають відкритий перелік підстав, за якими можлива дискримінація.

Так, використання фрази «та інші ознаки» дало можливість Комітету з економічних, соціальних і культурних прав дійти таких висновків:

«Характер дискримінації змінюється з плином часу й залежить від контексту. Гнучка формула «інших ознак» дозволяє охопити ті форми відмінного ставлення, яке раніше не ставало предметом публічного дискурсу. Ці додаткові підстави набувають широкого визнання, коли вони відображають досвід соціальних груп, які є вразливими і страждали і продовжують страждати від маргіналізації.

У практиці розгляду індивідуальних скарг, загальних рекомендацій і заключних зауваженнях за результатами розгляду доповідей держав ООНівські інституції давно визнали, що сексуальна орієнтація і гендерна ідентичність є забороненими підставами дискримінації за міжнародним правом. Так, наприклад, у рішеннях *Young v. Australia* (2003 р.) і *Xv. Colombia* (2007 р.) Комітет ООН з прав людини дійшов висновку, що відмінність у пенсійному забезпеченні для партнерів однієї статі порівняно з гетеросексуальними парами є порушенням права не зазнавати дискримінації «на підставі сексуальної орієнтації».

Комітет ООН з прав людини багато разів закликав Держави-учасниці «гарантувати рівні права для усіх індивідів, як це передбачено Пактом, незалежно від їх сексуальної орієнтації». Комітет завжди вітає законодавчі заходи із включення сексуальної орієнтації до переліку підстав, за якими заборонено дискримінацію.

Комітет з економічних, соціальних і культурних прав також підтвердив, що вимоги недискримінації, закріплені у Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права, охоплюють собою заборону дискримінації за ознакою сексуальної орієнтації і гендерної ідентичності. Комітет висловлює занепокоєння з приводу дискримінації лесбійок, геїв, бісексуалів, трансгендерів при реалізації ними своїх економічних, соціальних і культурних прав, а також закликає держави приймати законодавство, спрямоване на їх захист від дискримінації. Комітет ви-

словлює занепокоєння у разі виявлення практики, коли гомосексуальність розглядається як хвороба.

Керуючись нормою міжнародного права, яка визначає, що всі люди народжені вільними та рівними в правах та достоїнствах, сексуальна орієнтація, статева приналежність визначаються як заборонені причини дискримінації. Зважаючи на рішення Європейського суду з прав людини відмінність у відношенні є дискримінаційною, якщо воно не має об'єктивного або резонного виправдання. Сексуальна орієнтація являє собою дуже інтимний аспект приватного життя людини. Суд вважає, що відмінності у відношенні засновані на сексуальній орієнтації можуть бути виправдані тільки за особливо тяжких обставин. У рішенні суду Сполученого Королівства від 1999 року у справі «Лустіг-Прін і Бекет» зазначається, що негативне ставлення з боку гетеросексуальної більшості по відношенню до гомосексуальної меншості не буде задовільним виправданням, так само як негативне ставлення за расовою ознакою, походженням або кольором шкіри.

Тим часом, лесбійки, геї, бісексуали та транссексуали (особи ЛГБТ), так само як і правозахисники, які опікуються особами ЛГБТ стикаються з упередженістю, ворожістю і глибоко укоріненою та широко розповсюдженою по всій Європі дискримінацією. Недостатність знань та розуміння в питанні сексуальної орієнтації і статевої ідентифікації є перешкодою, яку мають подолати більшість держав-членів Ради Європи, оскільки вона викликає численні порушення прав людини, які торкаються життя мільйонів людей. Серед основних складових занепокоєння: фізичне та вербальне насильство (злочини і/або ворожі розмови), невинуваті обмеження у свободі висловлення, зібрань та об'єднань, порушення права на приватне і сімейне життя, порушення права на освіту, роботу, охорону здоров'я, так само як і постійне гноблення. Як наслідок, в усій Європі багато осіб ЛГБТ живуть у страху і мають ховати їх сексуальну орієнтацію або їх статеву ідентичність.

4. Транссексуали стикаються з цілою низкою дискримінацій і обмежень їх прав, у великій кількості держав-членів Ради

Європи в частині дискримінаційного відношення та перешкод, з якими вони стикаються при отриманні доступу до операції зі зміни статі і юридичному визнанні їх нової статі. Зважаючи на це, рівень суїцидів значно збільшився серед транссексуалів.

5. Дискримінація за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією може загостритися залежно від сексу і статі, жінки лесбійки, бісексуали і жінки транссексуали, зокрема, стикаються із зростаючим ризиком насильства. Спільнота осіб ЛГБТ також, сама не захищена від сексуальної дискримінації.

6. Асамблея особливо занепокоєна порушенням права осіб ЛГБТ на зібрання та висловлювання в багатьох державах-членах Ради Європи тому що ці права базисні для демократії. Ця ситуація виявилася і в забороні (або спробах заборони) зборів або мирних демонстрацій осіб ЛГБТ та їх прихильників, і у відкритій або прихованій підтримці деяких відповідальних політиків жорстоких контр-демонстрацій.

Гомофобні та інші дискримінаційні виступи політичних та релігійних діячів, що транслюються по телебаченню та в мережі Інтернет є також серйозним приводом для занепокоєння. Асамблея нагадує публічній владі, що потрібно не тільки ефективно та на практиці захищати порушені права за допомогою інструментів прав людини, але й утримуватися від дискусій здатних легітимізувати і сприяти дискримінації або ненависті заснованій на нетерпимості. Межа між розмовами, що розпалюють ненависть і свободою висловлювання має бути визначена відповідно до судової практики Європейського суду з прав людини.

Гомофобія та трансфобія являють собою тяжкі наслідки для молодих осіб-ЛГБТ. Вони зазвичай стикаються з брутальністю, з некомунібельними викладачами і освітніми програмами, які ігнорують проблеми осіб ЛГБТ або пропагують гомофобію або трансфобію. Дискримінаційне поводження в суспільстві й розрив із сім'єю можуть бути вкрай негативними для ментального здоров'я молодих осіб ЛГБТ, про що свідчить високий рівень суїцидів порівняно з іншими групами підлітків.

Важливо не критикувати усвідомлену або заявлену сексуальну орієнтацію молодих людей, особливо тих, що відвідують

школу і віком до 18 років, і визнавати, що будь-яке використання їхньої усвідомленої або заявленої сексуальної орієнтації або будь-яке приниження, або зневажливе ставлення на цій підставі може бути хибним самим собою і потенційно шкідливим для їхнього добробуту і особистого зростання і на цьому етапі, і в подальшому житті.

Асамблея схвалює те, що в деяких випадках політична та судова влади вжили заходів по боротьбі з дискримінацією стосовно осіб ЛГБТ. У цьому контексті, Комітет міністрів Ради Європи затвердив 31 березня 2010 року рекомендацію для держав-членів щодо заходів, спрямованих на боротьбу проти дискримінації за сексуальною орієнтацією та статевою ідентифікацією (CM/Rec(2010)5), високу пріоритетність, яка надається цьому питанню і з боку Верховного комісара Ради Європи з прав людини, і в нещодавніх доповідях Агентства з прав людини Європейського Союзу стосовно гомофобії і дискримінації за сексуальною орієнтацією в державах-членах Європейського Союзу.

Європейський суд з прав людини часто відіграє роль першопрохідця у застосуванні санкцій проти гомофобії. У низці випадків суд встановив, що дискримінація в галузі кримінального права щодо статевих зносин за згодою між дорослими у приватному середовищі суперечить праву на повагу до приватного життя, встановленому статтею 8 ЄКПЛ (Даджеон проти Великої Британії, 1981; Норріс проти Ірландії, 1988; Модінос проти Кіпру, 1993). Суд був насправді першим міжнародним органом, який зазначив, що кримінальні закони щодо сексуальної орієнтації порушують права людини, і має найдовшу і найбільшу юридичну практику з вирішення випадків, що стосуються сексуальної орієнтації. Він також розглядав кілька випадків, пов'язаних з усиновленням дитини самотнім батьком або матір'ю.

У 2011 році Комісар Ради Європи з прав людини опублікував свою доповідь про дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. У доповіді привітав прогрес, досягнутий в галузі прав ЛГБТ у більшості країн-членів,

заявивши що «патологізація і криміналізація гомосексуальності в Європі, очевидно, належать минулому». Водночас у доповіді наголошується, що серйозні проблеми залишаються в багатьох областях прав людини ЛГБТ, і це особливо стосується прав транссексуалів. Рада Європи створила підрозділ із питань ЛГБТ з метою упорядкування роботи з ЛГБТ. Він був оголошений першою в своєму роді міжнародною міжурядовою установою і сигналізував про важливість питань ЛГБТ у рамках загальних прав людини в Європі.

Освіта і формальна, і неформальна, відіграє головну роль у зменшенні та ліквідації упереджень щодо ЛГБТ. Тільки через освіту можна боротися та знищувати упередження. Програми Європейських молодіжних центрів і Європейського молодіжного фонду регулярно проводять освітні заходи та тренінги заняття в галузі прав для підготовки кадрів та активістів для боротьби з гомофобією.

До них відносяться навчальні заняття, організовані у співпраці з молодіжними організаціями, такими як Міжнародна організація лесбійок, геїв, бісексуалів, транссексуалів, нетрадиційної молоді та студентів (IGLYO) та Асоціація Північних і Полярно-Балтійських ЛГБТ студентських організацій (Anso).

Терміни «заборона дискримінації» та «принцип рівного ставлення» часто використовуються як взаємозамінні, оскільки принцип рівного ставлення означає дотримання заборони дискримінації. У правових актах не існує визначення принципу рівного ставлення. З іншого боку, існують визначення дискримінації: визначення дискримінації подане і в національному законодавчому акті, і в міжнародних угодах. Аналіз останніх дозволяє вибрати звичайні, повторювані елементи. Проте жодна з них не має загального визначення дискримінації, наявної дискримінації на підставі лише однієї захищеної ознаки (наприклад, раса в Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, гендер в Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок) 1979 року, інвалідності в Конвенції про права інвалідів 2006 року) або лише в одній області (Конвенція

ЮНЕСКО про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти 1960 року та Конвенція МОП № 111 про дискримінацію у сфері праці) і практикуючи професію 1958 р.). Крім того, зазначені міжнародні угоди виникли в різний час і не враховують у своєму початковому змісті юриспруденцію міжнародних органів (наприклад, стаття 1 Конвенції про ліквідацію дискримінації щодо жінок у 1979 році не містить позитивних державних зобов'язань, наприклад, заходи проти насильства, вона не враховує сферу доступу до товарів і послуг, що надаються приватними організаціями), антидискримінаційний ЄС. Однак це окремі визначення різних форм дискримінації (включаючи пряму і непрямую дискримінацію, домагання, сексуальні домагання) і не характеризують це явище як таке в повному обсязі. Крім того, існує замкнений каталог захищених ознак у законодавстві ЄС, а заборона дискримінації, залежно від захищених ознак, застосовується в різних областях. Не існує загального визначення дискримінації в польському законодавстві, а визначення в конкретних положеннях лише переносять визначення, що містяться в антидискримінаційних директивах ЄС, різними національними та міжнародними органами може бути зроблена спроба побудувати нове, загальне визначення дискримінації.

Україні бракує системного підходу до протидії дискримінації. Якщо громадянське суспільство протягом останніх років намагається побудувати партнерські взаємини і всередині (створення Коаліції з протидії дискримінації, активна участь в адвокаційних заходах, навчання активістів та представників вразливих груп, створення та розвиток Фонду стратегічних справ, пошук можливостей для співпраці із державними органами), то державним органам взагалі бракує розуміння своєї ролі в цьому процесі та відповідальності за незахищеність громадян від дискримінації. Єдина інституція, яка демонструє бодай зацікавленість та деяку відкритість у співпраці з громадянським суспільством – це офіс Уповноваженого ВР з прав людини. Так, у межах консультативної ради при департаменті з питань прав дитини, гендеру та недискримінації проводилося кілька обговорень напрямів роботи офісу, коментарів до законопроекту № 2342 та

рекомендацій громадських організацій до стратегії Уповноваженого з протидії дискримінації на 2014–2017 роки. Міністерства, органи місцевого врядування загалом або не демонструють бажання співпрацювати, або ж відповідають стандартними фразами на кшталт «в державі не має проблеми дискримінації, а є лише її поодинокі випадки».

Законодавство нині недосконале, оскільки бракує системного підходу та реальних механізмів виявлення дискримінаційних виявів та покарання винних.

Для цього порібно вжити таких заходів:

1) провести перепис населення для отримання статистичних даних;

2) законодавчо удосконалити механізми відповідальності співрозмірні порушенням, пов'язаним з дискримінаційним ставленням (тобто не лише кримінальну, а й адміністративну відповідальність);

3) встановити повний загальний перелік ознак, за якими здійснюється дискримінація у всіх національних нормативно-правових актах;

4) вжити усіх заходів для подолання наслідків дискримінації (удосконалити інфраструктуру для пересування, навчання та працевлаштування інвалідів, запровадити квоти на зайняття державно-владних посад для жінок, підвищувати обізнаність населення у сфері дискримінації тощо).

Контрольні запитання

1. Визначте поняття дискримінації у правовому та соціальному аспектах.

2. Охарактеризуйте відмінності між прямою та непрямую дискримінацією.

3. Встановіть відмінності між непрямую дискримінацією та утиском.

4. Які дії не вважаються дискримінацією?

5. Які основні напрями державної політики щодо запобігання та протидії дискримінації?
6. Окресліть основні вияви дискримінації за ознакою статі.
7. Хто є суб'єктами, наділеними повноваженнями щодо запобігання та протидії дискримінації в Україні?
8. Які нормативно-правові акти у сфері протидії дискримінації в Україні?
9. У чому полягає відмінність між ксенофобією та расизмом?
10. Які основні вияви дискримінації за ознакою інвалідності в Україні?
11. Які основні вияви дискримінації за сексуальною орієнтацією?
12. Назвіть Міжнародні нормативно-правові акти у сфері протидії дискримінації.
13. Яка стаття ЄКПЛ містить норму щодо заборони дискримінації?
14. Які найбільш розповсюджені справи ЄСПЛ щодо України у сфері захисту від дискримінації?
15. Охарактеризуйте поняття «розумне пристосування» та «універсальний дизайн».
16. Які основні складові гендерної ідентичності?

Список джерел

1. Директива 2006/54/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 5 липня 2006 року, що забезпечує застосування принципу рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок у питаннях працевлаштування та зайнятості (перероблена). URL: <http://old.noborders.org.ua/docs/docs-inter/dyrektyva>
2. Директива Ради 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 р. про реалізацію принципу рівного відношення незалежно від расової чи етнічної приналежності. URL: http://ecmi-erp.org/wp-content/uploads/2015/03/Council-2000_78_EC_UK.pdf
3. Директива Ради 2000/78/ЄС від 27 листопада 2000 р. про встановлення загальної системи рівного відношення у сфері зайнятості та профе-

ційної діяльності. URL: http://ecmi-epp.org/wp-content/uploads/2015/03/Council-2000_78_EC_UK.pdf

4. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948.

5. Конвенція про громадянство одруженої жінки від 20.02.1957. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_158

6. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

7. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207

8. Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1969. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174

9. Конвенція про політичні права жінок від 31.03.1953. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_156

10. Конвенція про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності від 29.06.1951. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_002

11. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71

12. Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/501/2015>

13. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України від 06.09.2012. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>

14. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12>

15. Рекомендація CM/Rec(2010)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками сексуальної орієнтації або гендерної ідентичності». Ухвалена Комітетом Міністрів 31 березня 2010 року. URL: <http://za.nprav.org/rekomendatsiya-cm-rec-2010-5-komitetu-ministriv-radi-yevropi-derzhavam-chlenam-pro-zahodi-z-bo-rotbi-proti-diskriminatsiyi-za-oznakami-seksualnoyi-orientatsiyi-abo-genderno-yi-identichnosti/>

16. Дискримінація за сексуальною орієнтацією та статевою ознакою. Резолюція ЄС 1728 (2010). URL: <http://za.nprav.org/diskriminatsiya-za-seksualnoyu-orientatsiyu-ta-statevoyu-oznakoju-rekomendatsiya-1915-2010/>

17. Протокол № 12 до Конвенції з питань захисту прав людини і основоположних свобод від 04.11.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_537

18. Угода про асоціацію між Україною та ЄС від 27.06.2014. URL: <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d>

19. Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 06.11.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_794
20. Факультативний протокол до Конвенції про осіб з інвалідністю від 13.12.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g72
21. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «М.С. проти України» заява № 2091/13. *European Court of Human Rights*. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-175140%22%5D%7D>
22. Рішення палати «Д.Н. та інші проти Чеської Республіки». Рада Європи. Європейський суд з прав людини. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/view/SO3403>
23. Справа «Пічкур проти України» (Заява № 10441/06). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_984
24. Справа Бурля та інші проти України (Заява № 3289/10). URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/SOO01126.html
25. Справа «Федорченко та Лозенко проти України» (Заява № 387/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_933
26. Стислий виклад рішення ЄСПЛ у справі «Меємі проти Франції». URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/stisljiv-viklad-rishennya-yes-pl-u-spravi-meemi-proti-frantsiii/>
27. Fedorchenko and Lozenko v. Ukraine, № 387/03, 20/09/2012. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-113119.48>
28. Glor v. Switzerland, № 13444/04, 30/04/2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-92525>
29. Kiyutin v. Russia, № 2700/10, 10/03/2011. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-103904>
30. Case of «Paraskeva Todorowa v. Bulgaria». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98210>
31. Case of «Moldovan and others v. Romania (№ 2)». URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69670>
32. Case of Carson and others v. United Kingdom [Ukrainian Translation] summary by the COE Human Rights Trust Fund. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-118531>
33. Case of «Dakir c. Belgique». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/en/g#%7B%22itemid%22%3A%5B%5C%22001-175139%22%5D%7D>
34. Opuz v. Turkey, № 33401/02, 09/06/2009. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-92945>
35. Аналіз окремих недоліків Проекту Закону «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» № 10468. URL: <http://old.noborders.org.ua/pro-nas/novyny/analiz-okremyh-nedolikiv-proektu-zakonu-pro-zasady-zapobihannya-ta-protydiji-dyskryminatsiji-v-ukrajini-10468>
36. Безвізовий діалог між Україною та ЄС. План дій з лібералізації візового режиму. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001

37. Державна служба статистики. Гендерні аспекти ринку праці. Доступ 23.04.2017. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm

38. Дискримінація в Україні: очевидна і прихована. ООН. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiyni-tsentri/news/3041-2013-02-05-13-58-30-diskriminaciya-v-ukrayini-oche>

39. Дроздов О., Дроздова О. Аналітичний огляд окремих рішень, ухвалених ЄСПЛ протягом липня 2017 року. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2107. № 10. С. 36–37.

40. Звіт про виконання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом у 2018 році. К., 2019. С. 33–34. Association Implementation Report on Ukraine. Brussels. 07.11.2018. SWD (2018). 462 final. P. 12.

41. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020. К.: Ваіте, 2016. 280 с.

42. На межі. Вирішення проблем дискримінації та нерівності в Україні. URL: https://www.gay.org.ua/publications/antidi_report2015-u.pdf

43. Пояснювальна записка 20.11.2015 до проекту Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо гармонізації законодавства у сфері запобігання та протидії дискримінації із правом Європейського Союзу). URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57162

44. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / упоряд. Сергій Заєць, Роман Мартиновський. Рада Європи. Генеральний Директорат з прав людини і верховенства права. Департамент політики та розвитку прав людини. Відділ національної імплементації прав людини. Страсбург, Франція. URL: https://arguments_handbook_final.pdf/

45. Стаття 14. Заборона дискримінації. URL: https://protocol.ua/ua/konventsija_pro_zahist_prav_lyudini_i_osnovopolognih_svobod_statnya_14/

46. Application of Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 – Views of the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia. Vienna, August 2005. P. 8–9. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/340-EUMC_Paper_art13_impact_final.pdf

47. Wspólnie przeciw dyskryminacji. Sędziowie i organizacje obywatelskie na rzecz równego traktowania / redakcja Łukasz Bojarski. Warszawa: INPRIS, styczeń, 2016. 150 s.

Тема 10

ГЕНДЕРНА РІВНІСТЬ ТА ПРАВООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ

Культурні приписи пояснюють чому жінка має бути слабкою, а чоловік мужнім, чому жінка може плакати, а «справжній» чоловік ні, чому чоловік керівник, а жінка підлегла, чому чоловік думає, а жінка відчуває тощо. Суспільство вибудовує рівні суспільного очікування та конструює матеріальні та політичні побудови для їхньої підтримки. Соціальні конструкти сприйняття статі звільняють людей від обов'язку думати, адже так зручно користуватись формулою і бути переконаними, що знання є правильними.

Результатом таких соціальних конструктів є недооцінка ролі жінок у прийнятті соціально важливих рішень. Кількість жінок у Верховній Раді є дуже малою, а кількість керівних посад, які займають жінки у вищих та центральних органах виконавчої влади ще меншою.

У питанні хто такі «справжній» чоловік і «справжня» жінка, про призначення чоловіка і жінки у суспільстві кожен є експертом, адже належить до тієї чи іншої статі. Кожна людина сама витворює свої ідеали бачення своєї гендерної ідентичності та прагне, щоб інші відповідали цьому баченню. Нерідко, таке прагнення призводить до конфліктів, до нав'язування свого бачення іншим.

У багатьох країнах на основі гендерних досліджень змінюються підручники, іде перебудова виховання з урахуванням гендерного підходу. В різних компаніях проводиться політика

рівних можливостей для чоловіків і жінок. Спеціалісти мають можливість проходити розмаїті курси по відповідних програмах. Відбувається запровадження гендерних досліджень у практику.

Визначальна роль правового аспекту гендерної рівності зумовлена роллю та значенням права в регулюванні суспільних відносин. Специфіка цієї ролі полягає в динамічності права порівняно з такими соціальними нормами, як мораль, звичаї, традиції, релігійні норми. Це дає змогу закріпити на законодавчому рівні ті чи інші норми, незалежно від того, що певна частина суспільства може їх і не сприймати. Прикладом слугує законодавче обмеження тривалості робочого часу для жінок та дітей, чи заборона залучати їх до певних видів робіт.

Ефективне вирішення проблеми потребує ретельного вивчення специфічних проблем і жінок, і чоловіків.

10.1. Зміст і обсяг поняття «гендерна рівність», співвідношення гендерної рівності та жіночих прав

Поділ людей на чоловіків і жінок є основою сприйняття нами себе і оточуючих. Тілесна несхожість чоловіків і жінок не ставиться під сумнів, однак суть відмінностей між статями люди вбачали зовсім не в біології. Довгий час в європейській культурі існувала одностатева модель людини, описана античним філософом-лікарем Галеном у II ст. н. е. Згідно з цією моделлю організм жінки розглядався як біологічно недосконалий чоловічий організм, як вада розвитку плоду. Тільки в XIX ст. питання про статеві відмінності між чоловіком і жінкою було підмінене питанням про репродуктивні функції організму, що в кінцевому результаті привело до виникнення в європейській культурі двостатевої моделі людини. Нова модель дозволяла розглядати соціально обумовлені відмінності в поведінці особис-

тості як біологічно детерміновані, такі, які виникли на основі відмінної анатомічної будови та інших тілесних функцій. Так, в європейській свідомості утвердилась уява, що стать людини є біологічним феноменом і що статей у людини тільки дві. З погляду сучасної біології стать людини має *багаторівневу організацію*: генетична стать (конкретний набір генів), гонадна стать (статеві органи, залози внутрішньої секреції), морфологічна стать (тілесні характеристики – м'язева маса, розподіл жирової тканини), церебральна стать (диференціація мозку під впливом тестостерону).

Ідея виділення двох вимірів статі, біологічної і соціальної, виникла в американського психоаналітика Роберта Столлера. Термін «гендер» до Столлера був тільки граматичною категорією, яка означала граматичний рід (чоловічий, жіночий, середній). Використання цієї граматичної категорії в ролі соціально-психологічного поняття дозволило окреслювати будь-які вияви статі, не пов'язані прямо з репродуктивною активністю.

Стать – це комплекс анатомічних (репродуктивних) ознак, а гендер – соціально-статевих ознак, що визначають індивіда як чоловіка чи жінку.

Поняття «гендерна рівність» та пов'язані з ним інші терміни стали за останні десятиліття найбільш значущими в термінології міжнародно-правових актів та в окресленні соціальних відносин, які ще донедавна залишалися поза увагою, а сьогодні набувають визначального значення у вимірі динаміки успішного та ефективного розвитку суспільства.

Розглядаючи питання гендерної рівності, потрібно розмежовувати появу ідеї правової рівності людей незалежно від їхньої статевої належності і появу терміна «гендерна рівність». Очевидно, що ідея рівності людей виникла значно раніше, ніж термін. У ст. 2 Загальної декларації прав людини, прийнятій 10 грудня 1948 р., вперше на міжнародному рівні закріплено норму, яка передбачала рівність усіх людей: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії,

політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану».

Поява і запровадження терміна «гендер» дали змогу розмежувати соціальні статево-рольові функції від фізіологічних, що, безумовно, сприяло чіткому окресленню проблем дискримінації та обмежень жінок у суспільстві. Проте, як з будь-якою новацією, поняття «гендер» почали використовувати некритично і занадто широко. У деяких випадках стверджують про те, що будь-які статеві відмінності – це винятково результат дії соціальних чинників і стереотипів. Спрацював принцип «маятника». Якщо колись фізіологічні відмінності статей зумовлювали різний правовий статус чоловіків і жінок, то тут, навпаки, природні відмінності людей, зумовлені їхньою статевою належністю, проголошували результатом впливу соціальних чинників. Саме для уникнення таких непорозумінь потрібно чітко розмежувати й окреслювати такі поняття, як «гендерна рівність» та «права жінок».

Гендерна рівність – це рівні права людини для кожного члена суспільства без огляду на його стать. В економічному, культурному, політичному житті суспільства кожна людина має мати рівні права і можливості, без будь-яких обмежень з огляду на статевою належність.

Заборона або утруднення доступу дівчат та жінок до початкової, середньої та вищої освіти була дискримінаційною практикою, яка згодом призводила до подальшої дискримінації жінок у політичному та економічному житті.

Сьогодні, коли рівність прав та можливостей чоловіків і жінок є вимогою часу, нормою законодавства демократичної правової держави необхідно подальше осмислення шляхів, форм та методів усунення, нейтралізації, нівеляції тих гендерних стереотипів та дискримінаційних практик, що були вироблені традиційним патріархальним суспільством. Одним із напрямів є чітке розмежування гендерної рівності та жіночих прав як відмінних сфер суспільного буття жінки, які потребують різних форм і методів правового регулювання.

Слід зазначити, що гендерна рівність не нівелює природні відмінності між чоловіками і жінками, їхніми фізіологічними відмінностями. Саме фізіологічні відмінності формують *основу жіночих прав*, тобто тих прав, які можуть мати тільки жінки з огляду на їхню природну здатність до репродуктивної та інших, пов'язаних з цим функцій, як от: годування грудьми чи потреби, пов'язані з плануванням сім'ї. Захист і забезпечення цих прав є одним з головних завдань і систем охорони здоров'я, соціального захисту, освіти (розвиток дошкільних навчальних закладів), і законодавчого регулювання гарантій трудових та інших прав жінок, пов'язаних зі створенням та забезпеченням умов для ефективного поєднання материнства і трудової діяльності. Якщо для забезпечення гендерної рівності потрібна *позитивна дискримінація* як тимчасовий захід, то для забезпечення жіночих прав потрібне постійне і різноаспектне зростання та розширення передбачених і забезпечених законодавством можливостей для збереження репродуктивного здоров'я жінки, реалізація нею свого права на материнство та планування сім'ї, оскільки воно безпосередньо пов'язане з забезпеченням прав дітей, охорону їхнього здоров'я. Застосування імперативних норм у цій сфері можливе тільки з огляду на права та інтереси жінки, з розумінням материнства як її права, а не обов'язку, виконання якого може бути регламентоване на законодавчому рівні. Тобто заборона праці вагітних жінок на шкідливих чи небезпечних умовах праці має бути безумовна, але заборона доступу жінок до професії з огляду на вплив умов цієї професії чи виду занять на її репродуктивні функції може бути як виняток, а не правило.

На відміну від гендерної рівності жіночі права забезпечуються «спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям» (ст. 24 Конституції України). Тобто забезпечення жіночих прав є глобальною

і різнобічною проблемою, яка тісно пов'язана з правами дітей, вирішенням демографічних проблем, загальною перспективою існування і розвитку суспільства. Тому в цьому напрямі потрібна системна і систематична діяльність держави, пріоритетність фінансування, створення системи спеціальних державних органів, наділених відповідними повноваженнями для ефективного, своєчасного та повного вирішення всіх проблем, які виникають у цій сфері.

У вересні 2000 р. керівники держав світу взяли зобов'язання виконати вісім Цілей розвитку тисячоліття до 2015 р. Третя ціль – сприяння рівності чоловіків і жінок та розширення прав і можливостей жінок, четверта – скорочення дитячої смертності, п'ята – покращення охорони материнства. Ці три цілі пов'язані зі становищем жінки в суспільстві, її репродуктивною здатністю та репродуктивним здоров'ям, створенням умов для поєднання материнства з професійною діяльністю, належним рівнем соціального та економічного добробуту, реальної можливості на участь в управлінні державою та виробленні й прийнятті рішень, відсутністю дискримінації за ознакою статі. Усі ці проблеми були в різні періоди і в різних формах предметом зацікавлення жіночих організацій, демократичних та прогресивних партій та рухів. Унаслідок цього ці різні за своїм змістом питання і проблеми окреслили такими поняттями як «емансипація жінок», «жіночі права», «гендер», «становище жінок», «рівність статей», «фемінізм» тощо.

10.2. Стереотипні уявлення про чоловіків і жінок та їхній вплив на утвердження гендерної рівності

Уявлення про чоловіків і жінок склалися в людей на протязі багатьох століть. До чинників, які впливають на формування узагальненого, шаблонного бачення жінки і чоловіка

в суспільстві належать особистісні риси та поведінка кожної зі статей, належність до тієї чи іншої соціальної групи, народу, нації, територіальна приналежність, традиції.

Готові схеми сприйняття будь-чого називаються *стереотипами*. Стереотипне мислення дає змогу людині скоротити час реагування на мінливі умови навколишнього світу, однак воно може перешкоджати виникненню нових думок і уявлень.

Шаблонні уявлення про відмінності між чоловіком і жінкою називаються *гендерними стереотипами*.

Гендерні стереотипи – це форми поведінки, які суспільство очікує від людей залежно від їх статі, задаючи водночас жорсткі стандарти.

Під гендерними стереотипами розуміють узагальнені усталені уявлення про те, якими є чоловіки й жінки та якою діяльністю вони повинні займатися. Гендерні стереотипи містять два компоненти, які тісно пов'язані між собою. Насамперед вони виявляються як гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей і видів діяльності для чоловіків і жінок, а також як стереотипи гендерних рис, тобто, психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам.

До обсягу поняття гендерні стереотипи входять такі означення як упередження, забобони.

Упередження – необ'єктивні уявлення про особу або групу, уявлення, які складно піддаються змінам навіть на тлі широкій інформації. Упередження можуть бути і позитивними, і негативними.

Забобони – невинуватено негативне ставлення до певної групи людей загалом й кожної людини окремо.

На відміну від регулювання взаємовідносин між різними віковими групами суспільства, де вікова належність згодом змінюється, статеві належності особи залишаються незмінною протягом усього життя. Молоді та сильні з плином часу природно ставали старими та немічними, тому були зацікавлені у відповідному соціальному статусі. Як результат, майже всі релігійні, моральні чи етичні системи, вироблені людством протягом його

існування, містять у тій чи іншій формі ідею поваги до старших, піклування і турботи про них. Що ж до взаємовідносин статей, то тут ситуація зовсім інша. З огляду на дію розмаїтих чинників створюється ситуація, коли жінки, за визначенням Сімони де Бовуар, це – «друга стать». Чоловіча частина людства, «перша стать», робить все для перетворення статевого поділу людства у форму суспільної гендерної дискримінації. Як у випадку з віковим поділом суспільства, на це були спрямовані всі ідеологічні суспільні концепти (релігія, традиції, мораль), з тою лише різницею, що їхні творці, майже винятково чоловіки, сприймали світ з позиції власних інтересів та систем цінностей, видаючи їх за загальнолюдські.

Шерил Сендберг чимало досягла у побудові своєї кар'єри – сьогодні вона успішна американська бізнес-леді, в червні 2012 р, обрана до ради директорів соцмережі Facebook. У своїй книзі «Включайся! Жінки, робота і воля вести за собою» вона вказує на невтішний стан справ в Україні щодо можливостей участі жінок у всіх сферах суспільного життя. «Жорстка правда полягає в тому, що чоловіки досі правлять світом. Тобто, коли доходить до ухвалення рішень, які виразно змінюють наш світ, жіночий голос звучить непропорційно тихо. З 195 незалежних держав світу жінки очолюють лише 17. В Україні жінки посідають 11,7% місць у Верховній Раді. Під час виборів до Конгресу США в листопаді 2014 року жінки вибороли найбільше в історії країни місць – 20%. Загалом у парламентах світу важливість жінок становить 22%, в Європарламенті – близько 35% . Це аж ніяк не 50 відсотків. Частка жінок у корпораціях ще менша. У Сполучених штатах жінки обіймають близько 14% посад виконавчих директорів і 17% місць у радах директорів. Не менш кволим є і поступ у сфері заробітної плати. В Україні жінки заробляють пересічно на 25% менше за чоловіків». Задля того, щоб відобразити статистичні дані по Україні авторка, разом зі своєю командою, вивчала місцеві властивості й статистику, становище жінок і проблеми в їхньому професійному житті.

Гендерний аналіз складу суддівського корпусу підтверджує феномен «скляної стелі». Якщо серед суддів, вперше приз-

начених на посаду у загальні місцеві суди, жінки складають 52%, то серед суддів Верховного Суду України лише 18 жінок (18,95%), а Вищого адміністративного суду України – 20 жінок (33,90%), причому серед керівництва цих судів немає жодної жінки. Гендерний паритет зберігається лише у Вищому господарському суді України, проте без врахування керівництва суд. Жінки очолюють лише три з 27 апеляційних судів, а серед керівництва апеляційних судів (перших заступників, заступників, голів палат) частка жінок становить 20%).

Сьогодні в Україні відчувається високий рівень розвитку особи незалежно від статі. Тобто особа може діяти і фемінно, і маскулінно (діяти по-жіночому і по-чоловічому), залежно від конкретних ситуативних умов. Саме паритетна взаємодія чоловіків і жінок у всіх сферах суспільного життя дозволить людству вийти на якісно новий рівень розвитку людства. Свого часу американський інвестор, підприємець, філантроп, один з найуспішніших та найбагатших інвесторів, статки якого на жовтень 2017 року становили 81,1 млрд дол. Ворен Бафет визнав, що однією з причин його успіху є те, що він змагався у досягненні цілей лише з чоловічою половиною людства. Те суспільство, яке створює штучні стереотипні перепони на професійному шляху жінки ніколи не досягне високого економічного рівня розвитку.

Правотворча діяльність України активно спрямована на забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень, рівний доступу до економічних і людських ресурсів, творення нормативно-правових актів у сфері гендерної рівності, за допомогою яких у чинну юридичну систему запроваджуються правові норми щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

10.3. Закріплення та забезпечення гендерної рівності на рівні міжнародного та національного законодавства

Утвердження гендерної рівності наприкінці ХХ ст. стало одним із головних завдань у діяльності Організації Об'єднаних Націй, низки інших міжнародних інституцій.

Статут Організації Об'єднаних Націй став першим міжнародним актом, який чітко й однозначно закріпив принцип рівноправності чоловіків і жінок як необхідну умову соціального прогресу і поліпшення умов життя людства, проголосив утвердження віри «в основні права людини, в гідність та цінність людської особистості, в рівноправність чоловіків і жінок і в рівність прав великих і малих націй». Відповідно до свого Статуту, Організація Об'єднаних Націй «може приймати рішення з питань, які стоять перед людством у ХХІ ст. , такими, як мир і безпека, зміна клімату, стійкий розвиток, права людини, роззброєння, тероризм і надзвичайні ситуації, гендерна рівність, управління, виробництво продуктів і багато іншого».

У системі Організації Об'єднаних Націй діє низка спеціалізованих структур, спрямованих на вирішення проблеми гендерної рівності. Через рік після створення Організації Об'єднаних Націй почала діяти Комісія зі становища жінок, яка є функціональним органом Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй. Вона моніторить виконання членами Організації Об'єднаних Націй взятих на себе зобов'язань з дотримання міжнародних стандартів із захисту і просування прав жінок та розробляє пропозиції щодо їх належного виконання. До складу Комісії входить представники 45 держав – членів Організації Об'єднаних Націй, яких обирають на чотири роки. Діяльність Комісії відбувається у формі відкритих засідань. Брати участь та виступати на засіданнях можуть представники усіх держав – членів Організації Об'єднаних Націй. Рішення і резолюції Комісії передають на затвердження Економічної і Соціальної Ради Організації Об'єднаних Націй. У 1975 р. відбулася перша Всесвітня жіноча конференція, результатом роботи якої було підписання 1979 р. Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Держави, які ратифікували її, крім іншого, взяли на себе зобов'язання «вживати усіх відповідних заходів з метою: а) змінити соціальні та культурні моделі поведінки чоловіків

і жінок для досягнення викоренення забобонів, звичаїв та всіх інших проявів, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності чи зверхності однієї зі статей або стереотипності ролі чоловіків і жінок». У Конвенції передбачено заснування Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок для розгляду ходу здійснення цієї Конвенції.

У липні 2010 р. Генеральна Асамблея ООН створила ООН-жінки (UN Women), спеціальну структуру з питань гендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок, що стало важливим кроком для досягнення Цілей Розвитку Тисячоліття, серед яких забезпечення гендерної рівності та прав і можливостей жінок і поліпшення системи охорони здоров'я матерів. Ця структура створена на базі реформування й об'єднання чотирьох раніше наявних структур, а саме: Відділу з поліпшення становища жінок (Division for the Advancement of Women, DAW), Науково-навчального інституту ООН з проблем поліпшення становища жінок (International Research and Training Institute for the Advancement of Women, INSTRAW), Офісу Спеціального радника з гендерних питань та покращення становища жінок (Office of the Special Adviser on Gender Issues and Advancement of Women, OSAG), Фонду розвитку ООН для жінок (United Nations Development Fund for Women, UNIFEM). ООН-жінки видає щорічний звіт про діяльність зі сприяння розширенню можливостей жінок і гендерної рівності у всьому світі. Зокрема в 2015 р. були визначені п'ять пріоритетних напрямів діяльності цієї організації до 2030 р.: збільшення кількості жінок на керівних/лідерських позиціях та участь жінок у прийнятті рішень; ліквідація насильства стосовно жінок; залучення жінок до участі в забезпеченні миру та безпеки; розширення економічних прав та можливостей жінок; відведення центрального місця гендерній рівності у процесі планування національного розвитку та формування бюджету.

Ще однією важливою інституцією в системі ООН є Програма розвитку ООН (ПРООН). Це глобальна мережа ООН у сфері розвитку, яка працює в 166 країнах світу. Вона виступає з підтримкою прогресивних перетворень і надає доступ до дже-

рел знань, практичного досвіду та ресурсів з метою поліпшення життя населення. Головна мета Представництва зазначеної мережі в Україні – «підтримати Україну на шляху сталого людського розвитку, спрямованого на досягнення заможної, демократичної та сильної держави, в якій ніхто не залишається осторонь і враховується думка кожного і кожної». У своїй діяльності Представництво керується «Цілями розвитку тисячоліття та Конвенціями ООН, до яких приєдналася Україна». ПРООН видає щорічні Звіти про людський розвиток (Human development report).

Починаючи з 1995 р., цей звіт містить окремий розділ «Вимірювання гендерної нерівності» (Measuring gender inequality) та Огляди (Overview) «Революційні зміни щодо забезпечення гендерної рівності» (The revolution for gender equality). Робоча група ПРООН готує та поширює в перекладі різними мовами інформаційну та методичну літературу з різних аспектів гендерної рівності.

Над аспектами гендерної рівності працюють також спеціалізовані автономні установи, діяльність яких координується через ЕКОСОС та Координаційну раду керівників системи ООН. Це, зокрема, Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ).

Утвердження гендерної рівності є одним із завдань Волонтерів ООН (ВОООН/UNV The United Nations Volunteers) – програми ООН, яка сприяє миру та розвитку шляхом поширення волонтерства у всьому світі. На глобальному рівні робота ВОООН зосереджена на демократизації управління, охороні здоров'я, соціальній інтеграції та розвитку волонтерської інфраструктури з приділенням особливої уваги щодо молоді, гендерної рівності та досягнення Цілей сталого розвитку ООН.

Як засвідчують приклади міжнародних організацій та ухвалених ними документів, досягнення гендерної рівності є одним з головних загальноновизнаних пріоритетів у розвитку людства. Саме міжнародно-правові акти дають змогу зрозуміти суть,

зміст, структуру та важливість гендерної рівності як головної складової прав людини, умови сталого розвитку, миру та безпеки на планеті.

Національні інституції можна розділити на:

а) органи державної влади (Верховна Рада України, Уповноважений Верховної Ради з прав людини, Президент України, Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві органи влади) та органи місцевого самоврядування (обласні та міські ради);

б) громадські організації.

Усі матеріали цих інституцій поділяють на дві групи:

а) нормативні (декларації, конвенції, закони, рішення, постанови, укази тощо);

б) інформаційні (рекомендації, звіти, аналітичні огляди, роз'яснення, методичні посібники тощо).

Національні інституції, які досліджують проблеми гендерної рівності, треба розділити на дві групи: матеріали (акти) державних органів та громадських організацій.

До перших належать: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, міністерства і відомства, місцеві органи державної влади (обласні та районні адміністрації). Сукупність нормативно-правових актів, які ухвалили ці органи, становлять правові засади забезпечення гендерної рівності у всіх сферах суспільного життя. Основними з них є: Конституція України; Закон «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»; Декларація про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок; Засади державної політики України в галузі прав людини.

В останньому нормативно-правовому акті закріплено, що одним з основних напрямів державної політики в галузі прав людини є «Приведення законодавства України у відповідність з універсальними стандартами прав людини Організації Об'єднаних Націй та Ради Європи». Далі – Концепція державної сімейної політики, узгоджена з «підсумковими документами IV Всесвітньої конференції із становища жінок (Пекін, 1995 р.), а також документами Всесвітньої організації охорони здоров'я,

Міжнародної організації праці, Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) та інших міжнародних організацій»; укази Президента України: «Про підвищення соціального статусу жінок в Україні» від 25 квітня 2001 р., яким, зокрема, запропоновано «Національній академії наук України розглянути питання про утворення Національного бюро гендерних досліджень як дорадчого органу з питань забезпечення жінкам рівних з чоловіками прав і можливостей у суспільстві»; «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який передбачає «здійснення заходів, спрямованих на формування гендерної культури населення, провадження відповідної інформаційно-пропагандистської діяльності» та «впровадження гендерних підходів до організації роботи центральних та місцевих органів виконавчої влади з урахуванням досвіду інших держав»; акти Кабінету Міністрів України: Постанова «Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства» від 28 липня 1992 р. (важливість цього акту полягає в ґрунтовній характеристиці становища жінки та рівності прав і можливостей жінок і чоловіків одразу після розпаду СРСР); постанова «Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001–2005 роки»; розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на 2006–2010 роки» від 5 липня 2006; розпорядження «Про схвалення Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 року»; Постанова «Про затвердження Державної соціальної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року» від 11 квітня 2018 р. Є ще низка розпоряджень та постанов про затвердження та схвалення Концепцій і Державних програм протидії торгівлі людьми, підтримки сім'ї, підтримки репродуктивного здоров'я. Останнє має безпосереднє відношення до гендерної рівності. На це вказано у відповідному нормативно-правовому акті «Недостатня соціальна і правова захищеність у сфері праці, відсутність

належного контролю за дотриманням правил та норм охорони праці та техніки безпеки є однією з причин незадовільного стану здоров'я жінок. Поширена з боку роботодавців особливо у сфері приватної підприємницької діяльності дискримінація жінок витісняє їх у низькооплачувані сфери або змушує шукати роботу в тіньовому секторі економіки чи за кордоном. На стан репродуктивного здоров'я населення впливає ще й така соціальна проблема, як смертність чоловіків працездатного віку, що у 3,6 рази перевищує смертність жінок».

Нормативно-правові акти, які регламентують проведення гендерно-правової експертизи, передбаченої ст. 4 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», є обов'язковою складовою правотворчої процедури (висновок гендерно-правової експертизи є обов'язковим у пакеті документів, що подаються разом з проектом нормативно-правового акта до розгляду). Кабінет Міністрів ухвалив Постанову «Питання проведення гендерно-правової експертизи», а Міністерство юстиції своїм наказом затвердило «Методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проектів нормативно-правових актів».

На виконання цих загальнодержавних програм із забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків обласними та районними адміністраціями, міськими радами приймалися свої програми або плани заходів.

Окрім нормативних актів, деякі державні органи готують спеціальні звіти з гендерної проблематики або висвітлюють окремі проблеми гендерної рівності в ширших звітах зі сфери своєї компетенції, готують просвітницькі та інформаційні матеріали і самостійно, і спільно з представництвами міжнародних інституцій, благодійних фондів та громадських організацій, проводять слухання, засідання круглих столів, громадські обговорення та конференції.

Подальший розвиток України як демократичної, правової, соціальної держави значною мірою залежить і від того, як повно і всесторонньо буде утверджуватися в чинному законодавстві, суспільно-політичних та правових відносинах ідея гендерної

рівності. Без неї, не викоринивши пережитки патріархальності та тоталітаризму, неможлива побудова відкритого, толерантного, ефективного суспільства.

10.4. Жінки в правоохоронних органах

Питання представництва жінок у правоохоронних органах актуальні і жваво обговорюються. Здебільшого, коли йдеться про жінок-поліцейських, логіка абсурдних узагальнень набирає сили. Жінки на війні, у політиці чи поліції є, але вони «невидимі» для багатьох політиків, державних діячів, та й зрештою, для багатьох громадян України. Сьогодні, в сучасному світі, ми можемо почути обговорення, на кшталт, чи належать жінці ті добродесності, які ще Аристотель описував у «Нікомаховій етиці» – мужність, відвага, безстрашність, честь, розсудливість. Чи може жінка поєднати свою біологічну та соціальну ролі – бути матір'ю і сприяти досягненню миру та гармонії у суспільстві, бути захисницею? Проблема в поліції сьогодні – це протистояння між старою системою правоохоронних органів та новою системою поліції.

Упереджене ставлення до жінок-поліцейських, яке ґрунтується на негативному стереотипі про неналежну фізичну підготовку жінок, впливає на низьку кількість жінок серед співробітників правоохоронних органів. Станом на 1 квітня 2016 року, загальна кількість жінок в апараті та підрозділах становить 27 626 осіб, тоді як чоловіків поліцейських – 105 266, – тобто жінок в поліції 20,7%. За міжнародними даними, жінки становлять до 15% співробітників правоохоронних органів. Більшість жінок-поліцейських виконують паперову роботу та не займають керівних посад. Хоча умови вступу до нової поліції майже однакові, є відмінність у перевірці рівня фізичної підготовки – чоловіки виконують комплексну силову вправу, а жінки – згинання та розгинання рук в упорі лежачи. Усі кандидати/ки, незалежно від статі, мають пройти тестування, медичний огляд, фізичну

підготовку, опанувати навички перехвату, затримання правопорушника/ці.

Позитивним досвідом для України має слугувати практика вивчення стану дотримання прав жінок у правоохоронних органах, розробка відповідних заходів попередження порушення їх прав у країнах Західної Європи та США. Дослідження наявних проблем жінок-правоохоронців ініційовані на початку 1980-х років тенденціями гендерної рівності у сфері працевлаштування та кадрового менеджменту.

Від самого початку вони були спрямовані на збільшення кількості жінок у підрозділах поліції, розробку моделей відбору жінок на різні посади, а також на подолання проблем, пов'язаних із адаптацією жінок до субкультури виключно чоловічого поліцейського колективу.

Серед досвіду американських поліцейських структур доволі типовим з цього погляду є проект «Нове робоче місце для жінок» щодо залучення більшої кількості жінок на службу та профінансований у 1995 році Міністерством праці США для департаменту поліції м. Альбукерка (Нью-Мехіко). Зміст проекту є цікавим тому, що для його реалізації розроблено нову стратегію залучення жінок до роботи в поліції і за два роки кількість жінок, що проходили службу в поліцейських підрозділах, зросла від 10% до 25%, а питома вага жінок-представників етнічних меншин у деяких відділах сягнула 47%.

Сьогодні жодна країна світу не може похизуватись досягненням 100% гендерного балансу в житті суспільства. Гендерна рівність – це ідеальна модель суспільних відносин. У XIX ст. дебатовали про загрози і ризики здобуття жінками вищої освіти: присутність жінок в університетах мала перешкоджати студентам зосереджуватись на навчанні, медики доводили, що розвинутий жіночий мозок призведе до атрофії жіночих органів і, відповідно, до неможливості жінок народжувати.

Очевидно, що в XXI ст. в Україні ми відмічаємо значний прогрес розвитку суспільства – економічний добробут, соціальна захищеність населення, доступ до інформації, рівний доступ до ресурсів. Але, водночас, слід пам'ятати, що тільки тоді, коли

гендерна складова буде серед пріоритетів державної політики, Україна продовжуватиме динамічно розвиватись як правова демократична держава, що унеможливить повернення до тоталітарного минулого.

Вивчення умов праці жінок-поліцейських, увага експертів до складання силових та швидкісних фізичних тестів з урахуванням специфіки жіночої анатомії, визнання проблеми використання прийомів самозахисту у реальній протидії злочинцям, дослідження поліцейського обладнання на практичну можливість його використання жінками, ведення обліку Національною поліцією України та надання статистичних даних щодо кількості жінок та чоловіків на різних посадах чи згідно зі штатних звань – це ті обов'язкові складові, які мають враховуватись у реформах Національною поліцією України для досягнення гендерного балансу у лавах правоохоронних органів України.

10.5. Домашнє насильство, форми домашнього насильства

Поняття сім'ї асоціюється з безпечним місцем і територією, де є любов і злагода, взаєморозуміння і повага. Саме в сім'ї відбувається самореалізація людини, через сім'ю формується і соціальний статус людини. Однак з сімейним життям пов'язана проблема, на усунення якої спрямована діяльність відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, правозахисних та інших громадських організацій. Йдеться про домашнє насильство.

Безперечно, що жертвами насильства в сім'ї часто стають жінки. Проте обмежувати коло жертв домашнього насильства тільки жінками було б неправильно. Насильство в сім'ї має значно ширше коло і суб'єктів, і жертв. У розділі I, ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зміст і обсяг поняття «домашнє насильство» подається в такому

означенні: діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь.

Проте, якщо для боротьби з насильством чоловіка над дружиною суспільство більшою чи меншою мірою знаходить ефективні та дієві механізми, то насильство батьків, часто обох, до дітей – проблема, яку тільки починають серйозно обговорювати. Показовим може бути те войовниче неприйняття ідеї ювенальної юстиції, яке простежується в сучасному українському суспільстві з боку певних груп і середовищ. Проблеми ювенального та геронтологічного насильства, тобто насильства до дітей і людей похилого віку, є складовою проблеми домашнього насильства.

Зобов'язання України перед Радою Європи, наближення українського законодавства до законодавства Європейського Союзу зумовило Україну підписати *Стамбульську конвенцію* 7 листопада 2011 року. У зв'язку з маніпуляціями українського політикуму з означенням поняття «гендер» і упередженістю щодо цієї конвенції Ради церков і релігійних організацій, Україна ще й досі не ратифікувала Стамбульську конвенцію. Очевидно, що *ратифікація* Стамбульської конвенції дасть Україні більше можливостей захищати своїх громадян від насильства і всередині країни, і за кордоном.

Станом на 19 січня 2018 р. МВС України надало такі дані: упродовж минулого року надійшло понад 110 тисяч заяв, повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з насильством у сім'ї. З цього числа потерпіли від кримінальних правопорушень, пов'язаних з насильством в сім'ї, понад 200 дітей. Відносно осіб, які вчинили насильство в сім'ї, поліцією складено понад 80 тисяч адміністративних протоколів. Осо-

бам, які скоюють насильство в сім'ї, винесено понад 70 тисяч офіційних попереджень про неприпустимість учинення насильства в сім'ї. Наразі на обліку Національної поліції перебуває понад 69 тисяч осіб (з них 5,7 тисяч жінок).

Кримінальний кодекс України доповнено новою статтею 126-1 у Розділі II Злочини проти життя і здоров'я особи «Домашнє насильство», яка вступила в чинність 11 січня 2019 року. Відповідно до цієї статті домашнє насильство означається як умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи. Карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років.

Із зазначеного окреслюються такі форми домашнього насильства, як *фізичне, економічне, психологічне*.

Фізичне насильство – форма домашнього насильства, що включає ляпаси, стусани, штовхання, щипання, шмагання, кусання, а також незаконне позбавлення волі, нанесення побоїв, мордування, заподіяння тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, залишення в небезпеці, ненадання допомоги особі, яка перебуває в небезпечному для життя стані, заподіяння смерті, вчинення інших правопорушень насильницького характеру.

Економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Психологічне насильство – насильство, пов'язане з дією одного члена сім'ї на психіку іншого члена сім'ї шляхом словес-

них образ або погроз, переслідування, залякування, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе та може завдаватися або завдається шкода психічному здоров'ю.

Проблема домашнього насильства – це велика соціальна проблема в основі якої лежать традиційні стереотипи бачення чоловіка і жінки у суспільстві. Ситуація, коли домашнє насильство сприймається як належне, як припустима поведінка, отруює і розкладає сім'ю і все суспільство.

Наслідком виховання в умовах домашнього насильства є порушення психіки людей, схильність до насилля в світовому масштабі. Дослідники проблематики звертають увагу на те, що світові тирані, Сталін і Гітлер, виростили в сім'ях, де процвітало насильство.

Суспільство і держава мають об'єднати зусилля в боротьбі з домашнім насильством – потрібно змінювати закони, моніторити їх виконання, розробляти механізми боротьби з цим явищем.

Ситуації для вирішення

1. Чоловік звернувся до суду із позовом до свого роботодавця з вимогою надати йому можливість піти у відпустку для догляду за дитиною до досягнення трирічного віку, оскільки дружина – приватна підприємця і не перебуває у трудових відносинах, тобто не має права на будь-який вид відпусток. Роботодавець, керуючись Законом України «Про відпустки», доводив неправомірність надання такої відпустки. Суд не задовільнив позов позивача і виніс рішення на користь роботодавця. Чи правомірне рішення суду в цій ситуації?

2. Зважаючи на свій статус матері-одиначки, позивачка просила надати їй додаткову відпустку, однак роботодавець відмовив у наданні такої відпустки. Жінка оскаржила відмову в суді. Закон України «Про відпустки» визначає одну матір як таку, яка виховує дитину без батька. Позивачка надала суду різ-

ного роду документи, які підтверджують факт того, що жінка виховує дитину сама (довідка зі школи, ЖБУ).

Чи вважаєте ви, що роботодавець відмовив жінці правомірно?

3. Для вирішення ситуації потрібно ознайомитись з текстом доповіді професорки Інституту педіатрії, акушерства і гінекології АМН України Тетяни Татарчук: «Ми обстежили учениць гімназій і ліцеїв, у яких навчаються дівчатка із щасливих, забезпечених сімей. Приблизно в половини відмінниць виявлено порушення менструального циклу, низька стійкість перед стресами. Запитайте себе: що важливіше зайва п'ятірка в атестаті чи щастя майбутньої жінки, дружини, матері? Я вважаю, що сучасне, чомусь дуже популярне переконання – спочатку кар'єра, а потім діти – категорично недопустиме. Спочатку треба народити дітей. А потім займатись кар'єрою! Страх бути не такою, якою тебе хотіли би бачити рідні і знайомі, має катастрофічні наслідки для здоров'я майбутньої матері» (*За матеріалами газети «Акцент»*).

На вашу думку, які гендерні ідеї впроваджує цей текст? Сповнений він турботою про здоров'я учениць, чи націлений на заохочення репродуктивної діяльності?

Чому поставлений саме такий вибір для дівчат – добрі знання або здорова репродукція, добрі знання або здорове серце? Або гострий зір?

Чому такий вибір не поставлено перед хлопцями?

Контрольні запитання

1. Чим відрізняється поняття «гендер» від поняття «стать»?
2. Що таке гендерна правотворчість?
3. Коли прийнято спеціальний закон про гендерну рівність в Україні?
4. Що становить собою гендерно-правова експертиза?
5. Що становить собою інститут гендерного квотування?

6. Чи можна розглядати інститут гендерного квотування як позитивну гендерну дискримінацію?

7. Що таке державний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків?

Список джерел

1. Аніщук Н. В. Основи гендерного права України. Одеса: Фенікс, 2013. 208 с.

2. Аніщук Н. В. Гендерне насильство у правовому житті України. Одеса: Юридична література, 2007. 230 с.

3. Левченко К. Б. Гендерне тяжіння. Х.: Фоліо, 2019. 190 с.

4. Марценюк Т. О. Гендер для всіх. Виклик стереотипам / за участі Олени Богдан. К: Основи, 2017. 256 с., іл.

5. Мельник Т. М. Гендерна експертиза українського законодавства: сутність, необхідність та методологічні основи. К.: Логос, 2001. 46 с.

6. Гендерна політика в системі державного управління: підручник / за заг. ред. М. М. Білинської. Запоріжжя: Друкарський світ, 2011. 132 с.

7. Гендерні аспекти державної служби: монографія / М. Пірен, Н. Грицяк, Т. Василевська, О. Іваницька. К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 19.

8. Загальна декларація прав людини. К.: Право, 1995. С. 4.

9. Цілі розвитку тисячоліття. Сайт Організації Об'єднаних Націй. URL: <http://www.un.org/millenniumgoals/gender.shtml>

10. «Ми різні – ми рівні». Основи культури гендерної рівності: навч. посібник для учнів 9–12 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. О. Семиколенової. К.: «К.І.С.», 2007. С. 32.

11. Марценюк Т. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. К., 2014. С. 13.

12. Шерил Сандберг Включайся! Жінки, робота і воля вести за собою / за учас. Нел Сковел; пер. з англ. Вікторії Наріжної. К.: Критика, 2015. С. 15–16.

13. Фулей Т. І. Основи гендерної рівності: навч.-метод. посібник для суддів. К.: ТЮТЮКІН, 2010. С. 41.

14. Організація Об'єднаних Націй. Офіційний сайт. URL: <http://www.un.org/en/index.html>

15. Офіційний сайт ООН-жінки (Є тільки англійською, французькою та іспанською мовами). URL: <http://www.unwomen.org/en>

16. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2866-15>

17. Про Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок: Постанова Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/475-14>

18. Про Засади державної політики України в галузі прав людини: Постанова Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/757-14>

19. Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1063-14>

20. Про підвищення соціального статусу жінок в Україні: Указ Президента України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/283/2001>

21. Про підвищення соціального статусу жінок в Україні: Указ Президента України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/283/2001>

22. Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства: Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/431-92-%D0%BF>

23. Про затвердження Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року: Постанова Кабінету Міністрів України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-socialnoi-programi-zabezpechennya-rivnih-prav-ta-mozhливостей-zhinok-i-cholovikiv-na-period-do-2021-roku>

24. Про схвалення Концепції Державної соціальної програми проти дії торгівлі людьми на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 жовтня 2015 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1053-2015-%D1%80>

25. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 травня 2012 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/325-2012-%D1%80>

26. Про схвалення Концепції Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на 2006–2015 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 квітня 2006 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/244-2006-%D1%80>

27. Питання проведення гендерно-правової експертизи: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 листопада 2018 р. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

28. Методичні рекомендації з проведення гендерно-правової експертизи актів законодавства та проектів нормативно-правових актів: Наказ Міністерства юстиції України від від 27 листопада 2018 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/mus31033?an=1&ed=2018_11_27

29. Арістотель. Нікомахова етика / пер. з давньогрец. В. Ставнюк. К.: «Авілон-Плюс», 2002. 480 с.

30. Свердлова О. Для No Borders/Без Кордонів. Жінки в поліції. URL: <http://noborders.org.ua/zhinki-v-politsiyi/>

31. Національна поліція України. Порядок проведення конкурсу в Національну поліцію України. *Офіційний сайт*. URL: **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.**

32. Українська Гельсінська спілка з прав людини. Права жінок правоохоронців та політика гендерної рівності: досвід інших країн у вітчизняному контексті. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/prava-zhinok-pravoohorontsiv-ta-polityka-hendernoji-rivnosti-dosvid-inshyh-krajin-u-vitchyznyano-mu-konteksti/>

33. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

34. МВС України. URL: <https://www.facebook.com/mvs.gov.ua/posts/1611455922274426>

35. Юрист-UA.net. Кодекси України. URL: https://uristua.net/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%26-1/

36. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2789-14/ed20121209/find?text=%CF%F1%E8%F5%EE%EB%EE%E3%B3>F7%ED%E5+%ED%E0>F1%E8%EB%FC>F1>F2%E2%EE+%E2+%F1%B3>EC%27>BF>

37. Гендер для медій: підручник із гендерної теорії для журналістської та інших спеціальностей / за ред. М. Масрчик, О. Плахотнік, Г. Ярманової. К.: Критика, 2017. 215 с.

Тема 11

ПРАВО НА ЖИТТЯ І ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ. СТАНДАРТИ ЗАСТОСУВАННЯ СИЛИ ТА ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Права людини невід’ємні від суспільних відносин. Саме вони визначають спосіб буття індивіда. Права людини є наднормативною формою взаємодії людей, упорядкування їх поведінки та координації діяльності, вони ж є також засобом подолання суперечностей і конфліктів. Права забезпечують нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об’єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства і держави. Права людини встановлюють міру свободи, що з одного боку, забезпечує реалізацію суб’єктивних інтересів, а з іншого – не порушує можливостей, наданих іншим суб’єктам суспільних відносин.

Людина є найвищою цінністю будь-якої демократичної держави. Укладаючи суспільний договір громадяни країни ґрунтуються на державі як унікальному суспільно-політичному інституті, сподіваючись на вільний та всебічний розвиток. Держава ж зі свого боку має надати подібні можливості для того, щоб повноцінно розвивати власне суспільство, а відтак розвиватися й самій. Саме тому забезпечення і реалізація прав та інтересів осіб, навіть осіб без громадянства, являють для будь-якої демо-

кратичної держави імператив в аспекті створення правового поля регулювання всіх суспільних процесів.

У сучасному світі життя людини являє собою те найважливіше основне соціальне благо, невіддільне від особистості, яке охороняється правом на життя як матеріальна форма існування людини. Тому всі інші блага мають співвідноситися й підпорядковуватися основоположному благові: фізіологічному життю, формалізованому в праві на життя.

11.1. Сутність та природа права на життя

Сутність та природа права на життя різними вченими пояснюється та обґрунтовується по різному, але одна спільна риса все ж таки існує – це природне невід’ємне право особи, яким вона не наділяється, а набуває з народження.

Зміст права на життя охоплює такі елементи: правомірну діяльність суб’єктів права, яка є наслідком обов’язку держави та інших суб’єктів права визнавати права особи на життя та не порушувати його; обов’язок держави захищати життя людини, виконання якого вона може вимагати; право на захист свого життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань.

Право на життя реалізується шляхом:

- створення умов для гідного рівня життя;
- створення високоефективної системи медичної допомоги;
- створення ефективної системи забезпечення безпеки життя з боку держави;
- формування високого рівня правової культури та правової свідомості в суспільстві, що унеможлиблює або зменшує ризики посягання на життя інших осіб.

Право на життя безумовно межує із похідним від нього правом на захист власного життя та здоров’я, при чому захист

особою самостійно всіма можливими методами. Однак законодавець на рівні міжнародних актів, і на рівні національного законодавства визначив, що захист життя особи має відбуватися в спосіб і за допомогою засобів достатніх та обґрунтованих для цього. Саме це стало результатом появи таких двох конструкцій, як «необхідна оборона» та «крайня необхідність».

Так, **право на життя є гарантованим правом будь-якої людини, яке забезпечується державою.** Однак слід звернути увагу на важливий аспект, що подібна теза актуальна виключно для демократичних держав, оскільки авторитарні або тоталітарні режими визнають найвищою цінністю свою владу, а тому демократичні права в таких країнах порушуються.

11.2. Правове забезпечення та регулювання права особи на життя

Зазначаючи про сучасний стан правового забезпечення та регулювання права особи на життя, доцільно зауважити, що таке регулювання відбувається на трьох рівнях:

- міжнародному;
- регіональному (європейському);
- національному (наприклад, на рівні Конституції України).

Так, відповідно до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ООН право на життя є невід'ємне право кожної людини. Воно охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про поми-

лування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

Відповідно до ст. 2 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, прийнятою Радою Європи 04.11.1950, право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання смертного вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який закон передбачає таке покарання.

Позбавлення життя не розглядається як таке, що вчинене на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- для захисту будь-якої особи від незаконного насильства;
- для здійснення законного арешту або для запобігання втечі особи, яку законно тримають під вартою;
- при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Європейський суд з прав людини прямо визначає обов'язок держави не лише дотримувати і гарантувати особі право на життя, але і карати за його порушення або посягання на нього іншими особами.

Також слід відмітити і Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод **щодо скасування смертної кари**, і зазначення прямого обов'язку держави виключити із кримінального законодавства смертну кару як засіб покарання.

Що ж стосується національного законодавства, то норми зазначені в двох наведених міжнародно-правових актах у тому чи іншому звучанні містяться в Основному законі всіх без винятку Європейських країн. Не виключенням стала і Україна. Верховна Рада України ратифікувала обидва міжнародних акти, а в Конституції України міститься ст. 27, яка визначає, що кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань. Водночас Конституція України деталізує права на життя і в праві на повагу

до його гідності. Так, відповідно до ст. 28, ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Так, на конституційному рівні визначаються зобов'язання держави щодо забезпечення права людини на життя: заборона свавільного позбавлення життя; право на позбавлення життя внаслідок неминучої потреби застосувати силу; заборона катувань, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Держава зобов'язана забезпечити професійну підготовку відповідних служб, щоб мінімізувати можливі ризики, пов'язані зі специфікою їх професійної діяльності (зокрема випадки заподіяння смерті). У разі смерті особи при здійсненні поліцейських заходів чи застосуванні працівниками поліції вогнепальної зброї тягар відповідальності лежить, насамперед, на правоохоронному органі, й обставини такого роду підлягають ретельному розслідуванню.

Варто також відмітити, що нині існує низка проблемних питань, пов'язаних з правом людини на життя, до основних з яких слід віднести:

- право на штучне переривання вагітності та штучне запліднення;
- правовий режим здійснення дослідів у галузі ембріології та правовий статус ембріона;
- питання про правомірність клонування людини;
- проблеми застосування евтаназії до смертельно хворих.

11.3. Примусові поліцейські заходи та їх характеристика

Розділ V Закону «Про Національну поліцію» регламентує застосування поліцейських заходів, зокрема заходів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї. Ці поняття визначено в Кодексі поведінки посадових осіб із підтримання правопорядку, прийнятому Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1979 року, терміном «сила».

Згідно зі статтею 3 Кодексу поведінки, працівники поліції (за текстом – посадові особи з підтримання правопорядку) можуть застосовувати силу тільки в разі крайньої необхідності й тією мірою, в якій це потрібно для виконання їхніх обов’язків.

У тексті Кодексу поведінки вказано мету, для досягнення якої може бути застосовано силу:

- 1) для попередження злочинів;
- 2) для проведення правомірного затримання правопорушників або осіб, які запідозрені у вчиненні правопорушення, або надання допомоги в такому затриманні.

Наголошується, що не може бути застосовано силу, яка перевищує необхідні для цієї мети межі. Силою, що перевищує межу, необхідною для виконання завдань, слід визнавати таку, що завдала особі, яку затримують, шкоду, явно рівнозначну небезпечності посягання та обстановці захисту.

Щоб застосування сили було правомірним, необхідна наявність правової та фактичної підстав застосування сили, взятих у їх сукупності.

Відповідно до статті 42 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що поліція під час виконання повноважень, визначених цим Законом, уповноважена застосовувати такі заходи примусу:

- 1) фізичний вплив (сила);
- 2) застосування спеціальних засобів;
- 3) застосування вогнепальної зброї.

Застосування фізичної сили

Поліцейський може застосовувати фізичну силу, зокрема спеціальні прийоми боротьби (рукопашного бою), для забезпечення особистої безпеки або/та безпеки інших осіб, припинення правопорушення, затримання особи, яка вчинила правопорушен-

ня, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом.

Під застосуванням фізичного впливу (сили) слід розуміти застосування поліцейським мускульної сили та механічної дії на будь-який орган, частину тіла або весь організм особи, яка здійснює напад або загрожує нападом, без використання спеціальних засобів та зброї, для припинення протиправного діяння.

Закон дозволяє застосовувати фізичну силу в таких випадках:

- 1) для забезпечення особистої безпеки та безпеки інших осіб;
- 2) для припинення правопорушення;
- 3) для затримання особи, яка вчинила правопорушення, якщо застосування інших поліцейських заходів не забезпечує виконання поліцейським повноважень, покладених на нього законом.

Фізична сила може бути використана у випадках:

- а) подолання перешкод при переслідуванні правопорушника;
- б) відкриття доступу до закритих приміщень і територій (за наявності законних підстав);
- в) утримання правопорушників;
- г) доставляння правопорушника до відповідних органів влади;
- д) для усунення загрози життю та здоров'ю громадян (зокрема поліцейських), що виникла внаслідок стихійного лиха, аварії, нападу тварин тощо.

Застосування заходів фізичної сили має мати оборонний, стримуючий характер, спрямований на здійснення контролю за діями правопорушника, воно правомірне лише у випадках, коли обстановка свідчить про те, що ненасильницькі дії не будуть ефективними для виконання завдань, покладених на поліцію.

Застосування фізичної сили до правопорушника може бути і поєднаним із психологічним впливом, і без нього. Вид засобу фізичної сили й інтенсивність його застосування визначаються кожним поліцейським самостійно, з огляду на оцінку обставин, що виникли.

У випадках, коли є підстави до застосування вогнепальної зброї, поліцейський може застосовувати будь-яку фізичну силу, навіть ту, внаслідок якої можливе спричинення смерті.

Застосування спеціальних засобів

Поліцейський для забезпечення публічної безпеки і порядку застосовує спеціальні засоби, визначені Законом України «Про Національну поліцію».

Поліцейський уповноважений застосовувати спеціальні засоби тільки у разі, якщо він пройшов відповідну спеціальну підготовку.

Для виконання своїх повноважень поліцейські можуть використовувати такі ***спеціальні засоби***:

- 1) гумові та пластикові кийки;
- 2) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії;
- 3) засоби обмеження рухомості (кайданки, сітки для зв'язування тощо);
- 4) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії;
- 5) засоби примусової зупинки транспорту;
- 6) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби;
- 7) службові собаки та службові коні;
- 8) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії;
- 9) засоби акустичного та мікрохвильового впливу;
- 10) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні під-ривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчи-нення приміщень;
- 11) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумови-ми чи аналогічними за своїми властивостями металевими снаря-дами несмертельної дії;
- 12) засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами;
- 13) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспорт-ні засоби.

Поліцейський за жодних обставин не може застосовувати заходи примусу, не визначені цим Законом.

Не є заходом примусу використання поліцейським засобів індивідуального захисту (шоломів, бронежилетів та іншого спеціального екіпірування).

Поліцейський зобов'язаний негайно зупинити застосування певного виду заходу примусу в момент досягнення очікуваного результату.

Загальні правила застосування спеціальних засобів:

1) кайданки та інші засоби обмеження рухомості застосовуються:

а) до особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення та чинить опір поліцейському або намагається втекти;

б) під час затримання особи;

в) під час конвоювання (доставляння) затриманого або заарештованого;

г) якщо особа своїми небезпечними діями може завдати шкоду собі й оточуючим;

г) проведення процесуальних дій з особами у випадках, коли вони можуть створити реальну небезпеку оточуючим або собі;

2) гумові та пластикові кийки застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) затримання особи, яка вчинила правопорушення і чинить злісну непокору законній вимозі поліцейського;

в) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

3) засоби, споряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

4) засоби примусової зупинки транспорту застосовуються для примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не

виконав законні вимоги поліцейського щодо зупинки транспортного засобу, або якщо дії водія транспортного засобу створюють загрозу життю чи здоров'ю людини;

5) пристрої, гранати, боєприпаси та малогабаритні підривні пристрої для руйнування перешкод і примусового відчинення приміщень застосовуються для:

а) затримання особи;

б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні;

б) електрошокові пристрої контактної та контактнo-дистанційної дії застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) відбиття нападу тварини, що загрожує життю і здоров'ю особи чи поліцейського;

7) спеціальні маркувальні та фарбувальні засоби застосовуються для:

а) маркування особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;

б) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень з метою подальшого виявлення осіб та затримання, а також контролю за переміщенням речей;

8) пристрої, гранати та боєприпаси світлозвукової дії, засоби акустичного та мікрохвильового впливу застосовуються для:

а) відбиття нападу на поліцейського, іншу особу та/або об'єкт, що перебуває під охороною;

б) затримання особи, яка чинить збройний опір, або з метою примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), де перебуває така особа;

в) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи, яка знаходиться у приміщенні;

9) водомети, бронемашини та інші спеціальні транспортні засоби застосовуються для:

а) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

б) відбиття групового нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей;

в) примусової зупинки транспортного засобу, водій якого не виконав законні вимоги поліцейського зупинитися;

г) затримання озброєної особи, яка підозрюється у вчиненні злочину;

10) пристрої для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, застосовуються для:

а) захисту від нападу, що загрожує життю та здоров'ю людей, зокрема поліцейського;

б) відбиття збройного нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також для звільнення їх у разі захоплення;

в) затримання особи, яка підозрюється у вчиненні тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти;

г) затримання особи, яка чинить збройний опір або намагається втекти з-під варти;

г) затримання озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю чи здоров'ю людей, зокрема поліцейського;

д) подання сигналу тривоги або виклику допоміжних сил;

е) знешкодження тварини, яка загрожує життю чи здоров'ю людей, зокрема поліцейського;

є) припинення групового порушення громадського порядку чи масових заворушень;

ж) відбиття групового нападу, що загрожує життю чи здоров'ю людей;

11) засоби, споряджені безпечними димоутворювальними препаратами, застосовуються для:

а) забезпечення маскування дій поліцейських, спрямованих на затримання особи, яка чинить збройний опір, або для того, щоб примусити таку особу залишити територію (транспортний засіб, будівлю, споруду, земельну ділянку), на якій вона перебуває;

б) звільнення особи, незаконно позбавленої свободи;

12) службовий собака застосовується під час:

- а) патрулювання;
- б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення;
- в) під час конвоювання (доставлення) затриманої або заарештованої особи;
- г) для відбиття нападу на особу та/або поліцейського;

13) службовий кінь застосовується під час:

- а) патрулювання;
- б) переслідування та затримання особи, яка підозрюється у вчиненні кримінального правопорушення.

Поліції (поліцейському) заборонено:

1) наносити удари гумовими (пластиковими) кийками по голові, шиї, ключичній ділянці, статевих органах, попереку (купурику) і в живіт;

2) під час застосування засобів, споряджених речовинами сльозогінної та дратівної дії, здійснювати прицільну стрільбу по людях, розкидання і відстрілювання гранат у натовп, повторне застосування їх у межах зони ураження в період дії цих речовин;

3) відстрілювати патрони, споряджені гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами несмертельної дії, з порушенням визначених технічними характеристиками вимог щодо відстані від особи та стрільби в окремі частини голови і тіла людини;

4) застосовувати водомети при температурі повітря нижче +10°C;

5) застосовувати засоби примусової зупинки транспорту для примусової зупинки мотоциклів, мотоколясок, моторолерів, мопедів, транспортного засобу, що здійснює пасажирські перевезення, а також застосовувати такі засоби на гірських шляхах або ділянках шляхів з обмеженою видимістю, залізничних переїздах, мостах, шляхопроводах, естакадах, тунелях;

б) застосовувати кайданки понад 2 години безперервного використання або без послаблення їх тиску.

Застосування вогнепальної зброї

Застосування вогнепальної зброї є найбільш суворим заходом примусу.

Поліцейський уповноважений у виняткових випадках застосовувати вогнепальну зброю:

1) для відбиття нападу на поліцейського або членів його сім'ї, у разі загрози їхньому життю чи здоров'ю;

2) для захисту осіб від нападу, що загрожує їхньому життю чи здоров'ю;

3) для звільнення заручників або осіб, яких незаконно позбавлено волі;

4) для відбиття нападу на об'єкти, що перебувають під охороною, конвої, житлові та нежитлові приміщення, а також звільнення таких об'єктів у разі їх захоплення;

5) для затримання особи, яку застали під час вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину і яка намагається втекти;

6) для затримання особи, яка чинить збройний опір, намагається втекти з-під варти, а також озброєної особи, яка погрожує застосуванням зброї та інших предметів, що загрожують життю і здоров'ю людей та/або поліцейського;

7) для зупинки транспортного засобу шляхом його пошкодження, якщо водій своїми діями створює загрозу життю чи здоров'ю людей та/або поліцейського.

Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки після попередження про необхідність припинення протиправних дій і намір використання заходу примусу, визначеного цією статтею.

Застосування вогнепальної зброї без попередження допускається:

1) при спробі особи, яку затримує поліцейський із вогнепальною зброєю в руках, наблизитися до нього, скоротивши визначену ним відстань, чи доторкнутися до зброї;

2) у разі збройного нападу, а також у разі раптового нападу із застосуванням бойової техніки, транспортних засобів або інших засобів, що загрожують життю чи здоров'ю людей;

3) якщо особа, затримана або заарештована за вчинення особливо тяжкого чи тяжкого злочину, втікає із застосуванням транспортного засобу;

4) якщо особа чинить збройний опір;

5) для припинення спроби заволодіти вогнепальною зброєю.

Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю тільки з метою заподіяння особі такої шкоди, яка є необхідною і достатньою в такій обстановці, для негайного відвернення чи припинення збройного нападу.

Поліцейський уповноважений застосовувати вогнепальну зброю у разі збройного нападу, якщо відвернення чи припинення відповідного нападу неможливо досягнути іншими засобами.

Поліцейському заборонено застосовувати вогнепальну зброю в місцях, де може бути завдано шкоди іншим особам, а також у вогнебезпечних та вибухонебезпечних місцях, крім випадків необхідності відбиття нападу або крайньої необхідності.

Відповідно до частини 5 статті 43 Закону встановлено до кого заборонено застосування вогнепальної зброї: до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Поліцейський зобов'язаний заздалегідь попередити особу про застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї і надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги поліцейського, крім випадку, коли зволікання може спричинити посягання на життя і здоров'я особи чи та/або поліцейського або інші тяжкі наслідки, або в ситуації, що виникла, таке попередження є невиправданим або неможливим.

Попередження може бути зроблено голосом, а за значної відстані або звернення до великої групи людей – через гучномовні установки, підсилювачі звуку.

Вид та інтенсивність застосування заходів примусу визначаються з урахуванням конкретної ситуації, характеру правопорушення та індивідуальних особливостей особи, яка вчинила правопорушення.

Поліцейські зобов'язані надавати невідкладну медичну допомогу особам, які постраждали внаслідок застосування заходів примусу.

Заборонено застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї до жінок з явними ознаками вагітності, малолітніх осіб, осіб з явними ознаками обмежених можливостей або старості, крім випадків учинення ними збройного чи групового нападу, учинення збройного опору поліцейському, що загрожує життю і здоров'ю інших осіб або поліцейських, якщо відбити такий напад або опір іншими способами і засобами неможливо.

Ситуації для вирішення

1. Серед основних прав у Конституції України передбачено: право на життя, право на свободу об'єднання в політичні партії, право на користування об'єктами права власності українського народу, право на працю, право на освіту, право на свободу та особисту недоторканість, право на участь в управлінні державними справами, право на страйк, право на результати інтелектуальної діяльності, право на вільний вибір місця проживання, право на мирні збори та демонстрації, право на підприємницьку діяльність, право на відпочинок, право на свободу думки і слова, право на достатній життєвий рівень, право на охорону здоров'я, право на медичну охорону, право на безпечне навколишнє середовище тощо.

Питання: З'ясуйте, які із зазначених прав можуть належати людині, а які громадянину. Відповідь обґрунтуйте відповідно до чинної Конституції України з посиланням на конкретні статті.

2. Під час збройного конфлікту в країні, яка стала жертвою атаки терористичних угруповань, були суттєво порушені права людини і громадянина, які закріплювалися і в міжнародних актах, що ратифікував Парламент країни, і в її Основному Законі. Порушення особистих прав людини і громадянина суттєво погі-

ршило суспільно-політичний баланс у державі та соціально-економічні умови життя населення. Недотримання та суворе порушення права людини на життя в умовах збройного конфлікту відбувалося з обох сторін, про що красномовно говорили статистичні дані жертв конфлікту, і загиблих, і ув'язнених та полонених. Водночас світова спільнота різко засуджувала сам факт такого конфлікту та закликала сторони конфлікту до його мирного вирішення шляхом припинення відкритого протистояння та складання зброї. Жодна зі сторін, що брали участь у конфлікті, не пристали на заклики світової спільноти і проводжували вести активні бойові дії.

Питання: У чому уособлюється порушення права особи на життя під час збройних конфліктів?

3. Громадянка України Г. під час перебування на лікуванні у зв'язку з ускладненнями вагітності з'ясувала, що існує ризики для її дитини. Тоді вона звернулася до лікаря з проханням штучного переривання вагітності. Лікар М. відмовив їй посилаючись на те, що плід цілком сформувався і має всі ознаки дитини.

Питання: Дайте правову оцінку відмови лікаря. Чи має він право робити штучне переривання вагітності?

Контрольні запитання

1. Що таке право на життя?
2. На яких рівнях відбувається регулювання права особи на життя?
3. Які заходи примусу уповноважені застосовувати працівники поліції?
4. У яких виняткових випадках працівникам поліції необхідно застосовувати силу?
5. Що розуміється під застосуванням фізичного впливу (сили)?

6. У яких випадках дозволяється застосовувати фізичну силу?
7. Що відноситься до спеціальних засобів?
8. У яких випадках поліцейській може застосувати вогнепальну зброю?
9. У яких випадках поліцейському дозволяється застосовувати вогнепальну зброю без попередження?

Список джерел

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: з поправками, внесен. відповідно до положень Протоколів №№ 11 та 14 з Протоколами №№ 1, 4, 6, 7, 12 та 13). *Право України*. 2010. № 10. С. 215–233.
3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. (зі змінами внесеними Законом України від 8 грудня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 2).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

ВИСНОВКИ

Підбиваючи підсумки, варто зазначити таке:

Українська держава визначила одним із головних обов'язків утвердження та дотримання прав людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України).

Вимога дотримання прав людини є складовою верховенства права і завданням правоохоронних органів у правовій державі.

Контроль за дотриманням прав та свобод з боку правоохоронних органів здійснюється і судами, і в позасудовий спосіб (Уповноважений Верховної ради з прав людини, Державне бюро розслідувань тощо).

Права людини і громадянина фіксуються в Конституції України, міжнародних договорах, національному законодавстві. А їх порушення фіксуються в судовій практиці.

Зміст правових приписів щодо прав людини додатково розкривається та деталізується в правових позиціях Верховного Суду України та Конституційного Суду України, рішеннях Європейського суду з прав людини, які мають обов'язковий характер для правоохоронних органів.

Права людини – це засіб обмеження сваволі органів державної влади в правовій державі.

Права людини містять і негативний, і позитивний аспекти.

Негативний означає, що держава не має посягати на це право, позитивний – передбачає обов'язок держави вжити відповідних заходів для реалізації цього права. Наприклад, негативний аспект права на життя і свободи від катування полягає в тому, що держава не має посягати на це право, а позитивний – передбачає необхідність держави провести невідкладне й ефективне розслідування випадків позбавлення життя або катування

чи жорстокого поводження. Водночас свобода від катування має абсолютний характер – тобто не може бути обмежена, а право на життя – відносний. Воно може бути обмежене представниками держави за певних умов, передбачених у законодавстві. При цьому має дотримуватися принцип пропорційності (виняткової необхідності).

Обмеження відносних прав дозволяється за певних умов. Зазвичай таке обмеження має бути передбачене в законодавстві, відповідати чітко визначеним легітимним цілям і «бути необхідним у демократичному суспільстві» (забезпечуючи принцип пропорційності обмеження). Саме такі обмеження містяться в приписах Європейського суду з прав людини щодо свободи віросповідання, вираження поглядів і свободи мирних зібрань та об'єднань.

Заборона дискримінації передбачає заборону надавати комусь безпідставну перевагу або упереджувати когось на підставі однієї з певних рис.

Діяльність правоохоронних органів має ґрунтуватися на принципі недискримінації*.

Дотримання прав людини правоохоронними органами – це індикатор рівня забезпечення принципу верховенства права в суспільстві.

* Детальніше про зміст європейських стандартів щодо дискримінації: див. «Посібник з європейського антидискримінаційного права» за адресою: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_case_law_handbook_uk.pdf

АЛФАВІТНО-ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Абсолютні права – це права суб'єкта щодо яких будь-яка інша особа завжди зобов'язана утримуватися від дій, що ущемляють ці права. Вони є принципово недоторканими. Закон захищає абсолютні права проти невизначеного кола осіб. У юридичній літературі доволі поширеним є погляд, відповідно до якого вважається, що абсолютними є ті права, які не підлягають обмеженню.

Агрегація інформації – об'єднання багатьох таких, що відносяться до одного суб'єкта, але не пов'язаних частин інформації, внаслідок чого інформація збирається у масиви, які обробляються так, що створення спільних звітів з частин інформації може порушувати приватність.

Анонімність – це стан приватності, який характеризується як бажання окремих осіб громадської недоторканності приватного життя.

Від учасників мирного зібрання потрібно відрізнити випадкових перехожих, які могли зацікавитися цим мирним зібранням, однак через певні причини не приєднуються до його учасників.

Вітчизняне законодавство містить визначення «**катування**» у ст. 127 КК України: це «умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою примусити потерпілого чи іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, зокрема отримати від нього або іншої особи відомості чи визнання, або з метою покарати його чи іншу особу за дії, скоєні ним або іншою особою чи у скоєнні яких він або інша особа

підозрюється, а також з метою залякування чи дискримінації його або інших осіб».

«Катування» визначене в статті 1 Конвенції ООН проти катувань та інших форм жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Катування – це «будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне спричиняється сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого характеру, коли такий біль або страждання спричиняються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають в офіційній якості, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди».

Вторгнення в приватне життя – це будь-який непотрібний доступ до особистого простору й умов усамітнення людини з будь-якої причини, незалежно від того, збираються дані протягом цього порушення простору чи ні. Вторгнення є поняттям, відмінним від збору, агрегування і поширення інформації, тому що в основі цих трьох понять є неправильне використання наявних даних, водночас як вторгнення – атака на право людей зберігати особисті секрети. Вторгнення це порушення, при якому інформація, призначена бути публічною чи ні, фіксується так, що ображає людську гідність і право на особистий простір людини, чийі дані беруться.

Гендер – сукупність стандартів і сценаріїв поведінки, які суспільство визначає як «жіночі» і «чоловічі».

Гендерна рівність – це рівні права людини для кожного члена суспільства без огляду на його стать. В економічному, культурному, політичному житті суспільства кожна людина має мати рівні права і можливості без будь-яких обмежень з огляду на статеvu належність.

Гендерні стереотипи – шаблонні уявлення про відмінності між чоловіком і жінкою.

Гендерно-правова експертиза законодавства – проведення комплексного дослідження законодавства та проектів нормативно-правових актів у частині їх відповідності міжнародним договорам України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та резолюціям міжнародних конференцій, міжнародних організацій, їх органів з прав людини стосовно дотримання принципу забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків.

Гідність – внутрішня самооцінка людини як особистості.

Громадянин – людина, що законом визнається юридично приналежною певній державі.

Громадянин України – особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України та міжнародними договорами України.

Громадянська непоко́ра – свідоме виявлення непокори перед законом через релігійний, етичний чи політичний характер; порушення закону, який, на думку особи, є несправедливим. Концепція громадянської непокори може використовуватися також під час проведення мирних зібрань для протесту проти певної політики або тиску на підтримку проведення певних реформ, зазвичай, політичних. Вона є крайньою, але в деяких випадках прийнятною формою вияву протесту, зокрема тоді, коли здійснюється ненасильницьким і публічним способом на основі своїх переконань.

Демонстрація – мирне зібрання, яке відбувається у формі мітингу та походу.

Дискримінація – ситуація, за якої особа та/або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного та майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами в будь-якій формі, встановленій ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану

мету, способи досягнення якої є належними та необхідними. Дія ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» поширюється на такі сфери суспільних відносин: громадсько-політична діяльність; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування; правосуддя; трудові відносини, зокрема застосування роботодавцем принципу розумного пристосування; охорона здоров'я; освіта; соціальний захист; житлові відносини; доступ до товарів і послуг; на інші сфери суспільних відносин.

Дискримінація за ознакою статі – ситуація, за якої особа та/або група осіб за ознаками статі, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними, зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами і свободами або привілеями в будь-якій формі, встановленій Законом України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», крім випадків, коли такі обмеження або привілеї мають правомірну об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Ділова репутація – в суспільстві уявлення про ділову та інші якості людини чи юридичної особи.

Для розмежування **мирних** і **немирних** зібрань, як один з тестів може бути використаний тест на наявність **елемента насильства**. Отже, заклики до насильницького повалення конституційного порядку розглядатимуться як антидемократичні й такі, що не підпадають під захист свободи мирних зібрань і становитимуть достатню підставу для заборони зібрання, тоді як висловлювання думки про необхідність зміни конституційного ладу ненасильницькими засобами (наприклад, парламентським шляхом) заслуговує захисту як гарантоване свободою висловлювання.

Доктрина «мінімальний рівень жорстокості» – застосовується при відокремленні катувань від нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання.

Домашнє насильство – це такі дії одного члена сім'ї по відношенню до іншого, які порушують громадянські права та свободи людини, або які призводять до фізичного, психічного, чи морального страждання.

Друге покоління прав людини – поглиблення особистих (громадянських) і розвиток соціально-економічних і культурних прав (право на працю, відпочинок, соціальне забезпечення, медичну допомогу тощо). Сформувалося в процесі боротьби народів за поліпшення свого економічного становища та підвищення культурного статусу.

Душевні страждання – змістом переживань можуть бути страх, сором, приниження або інший несприятливий психологічному аспекту стан. Очевидно, що будь-яка неправомірна дія або бездіяльність можуть викликати у потерпілого душевні страждання різного ступеня і позбавити його повністю або частково психічного благополуччя.

Економічні права – це можливості розпоряджатися предметами матеріального характеру та здобувати засоби для існування і розвитку.

Жіночі права – це специфічні права жінок, зумовлені їхньою репродуктивною функцією, бажанням, здатністю і можливістю материнства.

«**Жорстоке поводження**» має дещо інше пояснення. По-перше, воно може не мати такого «ступеню» свідомості та не переслідувати конкретної мети. Причиною взагалі може бути байдужість до становища певної особи. По-друге, спосіб «здійснення» жорстокості має значно ширші межі та може відбуватися у різних формах, навіть у формі бездіяльності. Форми поводження, яке принижує гідність, можуть також мати різний вияв. Вони не завжди будуть пов'язані з фактичним спричиненням болю, але ті страждання, які тягне за собою таке поводження, уражують особу в її відчутті власної індивідуальності, поваги до себе, сприйняття себе людиною. Відповідно, приниження гідності може бути пов'язане зі залякуванням, поміщенням особи в такі умови, де вона перестає сприймати себе як рівноправного члена суспільства і починає орієнтуватися лише на інстинкти та фізіологічні потреби тіла. На жаль, юридична техніка і позитивний правозастосовний досвід в Україні не дають змоги наведення більш чіткого визначення цих понять.

Забобони – невинувато негативне ставлення до певної групи людей загалом й кожної людини окремо.

Завчасне повідомлення – попереднє сповіщення відповідних органів виконавчої влади, місцевого самоврядування організатором (організаторами) мирного зібрання через повідомлення про проведення мирного зібрання. (Слід зазначити, що наразі законодавчо не встановлено конкретних термінів такого подання).

Закордонний українець – це особа, яка є громадянином іншої держави або особою без громадянства, а також має українське етнічне походження або за походженням з України.

Захищеність – це стан приватності, який характеризується створенням психологічного бар'єру проти непотрібного вторгнення, яке вимагає від інших поважати потреби індивіда або бажання обмежити передачу інформації щодо себе.

Збір інформації – означає збирання будь-якої інформації, яка може бути отримана шляхом виконання будь-яких дій, спрямованих на її отримання.

Збори – мирне зібрання з метою колективного обговорення правових, організаційних, статутних, професійних, економічних, соціально-побутових та інших питань у приміщенні.

Іноземець – особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Інтимність – це стан приватності, який характеризується близькими, розслабленими та відвертими відносинами між двома чи більше особами. Через те, що людські відносини передбачають добровільне розкриття деякої інформації для себе без розкриття усієї інформації, приватність розглядається як частина процесу встановлення відносин, який забезпечує можливість встановлення різних відносин із різними людьми.

Конституційна скарга – подане до Конституційного Суду України письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України або його окремих положень, що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу.

Конституційні обов'язки – це встановлені Українською державою й закріплені в Конституції та її законах зобов'язання

осіб на користь держави, а також міра необхідної поведінки особи, яка передбачена Конституцією та спрямована на задоволення потреб й інтересів інших суб'єктів суспільних відносин.

Конституційні особисті (громадянські) права і свободи – закріплені в Конституції України можливості людини, необхідні для її фізичного існування, задоволення біологічних та матеріальних потреб, а також для збереження, прояву, розвитку та захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду і духовності.

Конституційні політичні права і свободи – закріплені в Конституції України можливості людини брати участь у державному та громадському житті, впливати на діяльність державних органів, органів місцевого самоврядування, політичних партій та інших об'єднань громадян політичного спрямування.

Конституційні права і свободи – це встановлені Українською державою і закріплені в її Конституції та інших законах України певні можливості, які дають змогу кожному громадянину обирати вид і міру своєї поведінки, користуватися економічними і соціально-політичними свободами та соціальними благами і в особистих, і суспільних інтересах.

Конституційні соціально-економічні права і свободи – закріплені в Конституції України можливості людини реалізовувати свої здібності і здобувати засоби до існування, а також можливість доступу до духовних здобутків людства, їх засвоєння, використання та участі у подальшому їх розвитку.

Конституційно-правовий статус людини і громадянина – це визначені Конституцією України та іншими правовими актами місце, положення і роль людини та громадянина в суспільстві та державі.

Конституція України – основний закон держави, що об'єднує в собі групу норм із вищою юридичною силою, які закріплюють основи державного ладу, права, свободи та обов'язки особи і громадянина, систему та принципи організації державної влади, територіальну організацію держави.

Контрдемонстрація – мирне зібрання, яке відбувається у той же самий час і в тому ж самому місці, що й інше (інші) мирне зібрання, з метою висловити інші або протилежні погляди.

Контроль над особовими даними – це концепція, що стверджує: «приватність це право окремих осіб, груп або установ визначити для себе, коли, як і якою мірою інформація доводиться до відома інших». Контроль особи над власною особовою інформацією є сутністю концепції приватності.

Конфіденційність – це право людини приховувати інформацію про себе, яку інші можуть використати на шкоду особі.

Концепція прав людини – це система поглядів на права людини, яка знаходиться у постійному русі та розвитку, і залежить від державного ладу та ступеня цивілізованості суспільства.

Культурні права – це можливості збереження і розвитку національної самобутності людини, її духовного збагачення.

Механізми міжнародного захисту прав людини – це система міжнародних (міждержавних) органів і організацій, що діють з метою здійснення міжнародних стандартів прав і свобод людини чи їх відновлення у разі порушення.

Мирне зібрання – вільне публічне вираження учасниками зібрання своїх поглядів, агітація за них, підтримка поглядів інших осіб чи виступ проти поглядів інших осіб, а також реалізація інших своїх прав і свобод, що проходить у формі зборів, мітингу, походу, демонстрації, пікету, наметового містечка чи іншого заходу і з використанням звукопідсилювальної апаратури, аудіо- та відеоапаратури тощо, транспортних та інших технічних засобів, наметів, і без них, що відбувається мирно та без зброї, не порушуючи прав і свобод громадян.

Мирне зібрання вважається **законним**, якщо про його проведення завчасно сповіщено органи державної влади чи органи місцевого самоврядування, на його проведення не було видано судової заборони, зібрання є за своїм характером мирним і має законну мету.

Міжнародне право прав людини – сукупність норм і принципів, що визначають єдині для міжнародного співто-

вариства права і свободи людини і встановлюють зобов'язання держав по закріпленню і гарантуванню тих із них, що ними визнаються.

Міжнародний захист прав людини та основних свобод – це система міжнародно-правових норм, принципів і стандартів, закріплених у міжнародних договорах універсального, регіонального та локального характеру, які визначають права і свободи людини, зобов'язання держав і міждержавних організацій щодо дотримання, розвитку вказаних прав і свобод, а також міжнародні механізми забезпечення і контролю за дотриманням суб'єктами міжнародного права зобов'язань у цій галузі права і відновленням порушених прав конкретних осіб чи груп населення.

Міжнародні стандарти прав людини – це зафіксовані в юридичних актах і документах міжнародних організацій (або їх органів) принципи і норми про зміст і обсяг прав людини, що є обов'язковими або рекомендаційними настановами для внутрішньодержавної юридичної практики.

Мітинг – мирне зібрання у публічному місці, зазвичай під відкритим небом.

Наклеп – це створення хибної інформації або брехня про людину.

Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

Національні (внутрішньодержавні) гарантії прав і свобод людини і громадянина – система загальносоціальних і юридичних засобів та інститутів, що створюють умови, необхідні й достатні для їх реалізації, охорони і надійного захисту.

Недоторканність приватного життя – це можливість особи або групи осіб відокремити себе, інформацію про себе, і, так виявляти свою особистість вибірково.

Непряма дискримінація – ситуація, за якої внаслідок реалізації чи застосування формально нейтральних правових норм, критеріїв оцінки, правил, вимог чи практики для особи та/або групи осіб за їх певними ознаками виникають менш сприятливі умови або становище порівняно з іншими особами та/або

групами осіб, крім випадків, коли їх реалізація чи застосування має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Обмежений доступ – можливість особи бути членом суспільства без необхідності інших осіб або організацій збирати інформацію про неї. Приватність розглядається як умова, коли особа захищена від небажаного доступу інших незалежно від того чи здійснюється цей доступ фізично, через персональну інформацію або увагу.

Однак потрібно зазначити, що зібрання, під час яких звучать публічні заклики до війни, розпалювання расової, етнічної чи релігійної ненависті, до досягнення інших немирних цілей, застосування сили тощо, будуть розглядатися як **незаконні** і заборона їхнього проведення буде виправданою у світлі вимоги про рівновагу між свободою зібрання та іншими правами людини (зокрема, заборона на дискримінацію).

Організатори мирного зібрання – особи, які ініціюють проведення мирного зібрання (зокрема подають заявку) та забезпечують його проведення.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, метою діяльності якої є підтримання і зміцнення миру і міжнародної безпеки та розвиток співробітництва між державами світу.

Основні права людини – гарантована законом міра свободи (можливості) особи, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства може забезпечити її існування і розвиток та закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна для усіх людей і гарантовані законами держави як невідчужувані.

Особа без громадянства – особа, яку жодна держава, відповідно до свого законодавства, не вважає своїм громадянином.

Особисті (громадянські) права – це можливості людини, надані для забезпечення її фізичної та морально-психологічної індивідуальності.

Особистість – це системна соціальна характеристика індивіда, що формує предметну діяльність та спілкування і зумовлює причетність до суспільних відносин.

Перше покоління прав людини – невідчужувані особисті (громадянські) та політичні права.

Підбурювання до дискримінації – вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками.

Пікет – вияв вираження поглядів, що проводиться у визначеному місці та безпосередньо біля об'єкта пікетування, що має важливе значення для цілей або теми такого вираження та з метою донесення певної інформації завдяки візуальним засобам (одиночний пікет підпадає під захист як вияв свободи вираження поглядів).

Поводження, що принижує гідність, – дії, що принижують гідність, оскільки вони викликали у їхніх жертв відчуття страху та неповноцінності, а також страждання, здатні принизити та образити їхню гідність, і, ймовірно, зруйнувати їхню психіку та моральну стійкість.

Позитивна дискримінація – це соціально-політичні заходи щодо надання переважних прав або привілеїв для певних груп населення, що застосовуються для створення статистичної рівності в посадах, рівнях освіти, доходах для представників різних статей, рас, етносів, конфесій.

Політичні права – можливості громадянина на участь у процесі прийняття та реалізації політичних рішень, діяльності елементів політичної системи, формування представницьких органів влади.

Пособництво у дискримінації – будь-яка свідома допомога у вчиненні дій або бездіяльності, спрямованих на виникнення дискримінації.

Похід – мирне зібрання, яке відбувається у формі руху громадян основними публічними маршрутами (пішохідною або проїжджою частиною вулиці, дороги чи іншої місцевості). Він також може супроводжуватися автомобілями чи іншими транспортними засобами.

Поширення інформації – це атака на приватність, яка полягає у тому, що інформація, надана суб'єктом конфіденційно,

поширюється, або їй загрожує поширення у спосіб, який загрожує приватності суб'єкта.

Права людини – це певні можливості, гарантовані державою незалежно від національності, місця проживання, статі, етнічної приналежності, кольору шкіри, релігії, мови або будь-яких інших ознак.

Права людини – це універсальні правові гарантії, які охороняють окремих осіб і групи осіб від сваволі з боку держави – тобто від дій органів влади, котрі порушують основні свободи і принижують людську гідність.

Право на життя – це природна невід'ємна від особистості та гарантована нормами внутрішнього законодавства і міжнародно-правовими актами можливість захисту недоторканості життя і свободи розпоряджатися ним.

Право на усамітнення – це право людини на свободу від уваги інших, якщо вона цього прагне, і право бути захищеним від контролю або спостереження в приватних установах, таких, як власний будинок. Концепція прав на усамітнення відіграла важливу роль у зміцненні розуміння права на недоторканість особистого життя. Так, 1890 р. у США юристи С. Уоррен і Л. Брендейс написали статтю «Право на приватність», в якій проголосили «право бути залишеним на самоті» (*«right to be let alone»*), використовуючи цю фразу як визначення приватності. *«Right to be let alone»* має на увазі можливість вибрати усамітнення від інших людей і бути захищеним від чужих поглядів у приватному просторі, наприклад, у власному будинку. «Право бути залишеним на самоті» подібно «праву не бути» піддають загрозам і фізичному насильству, не бути посадженим у в'язницю, не бути помилково звинуваченим у будь-чому, не бути обмовленим.

Право на честь, гідність, ділову репутацію складається з права володіння, користування і розпорядження названими благами.

Правова підстава – це наявність складу правопорушення в діях особи.

Приватність – сфера життєвих інтересів, життєдіяльності, емоцій, уподобань окремої людини, приватної особи, індивіда, відособлена від інших громадських сфер. Якщо публічна сфера характеризується відкритістю і гласністю та належить усім членам суспільства, то головними характеристиками приватності виступають закритість від сторонніх, інтимність та індивідуальність. Людина може розвивати неформальні відносини з близькими людьми, родичами і друзями. Право на приватність захищає індивіда або групу від недружнього зовнішнього середовища, дає можливість приховувати від інших інформацію про себе.

Привласнення особистості – це атака на чиюсь особистість, яка охоплює використання чиєїсь репутації або подібності для просування інтересів, які не є інтересами тієї особи, чию особистість привласнили.

Прийняття честі та гідності, ділової репутації:

Пряма дискримінація – ситуація, за якої з особою та/або групою осіб за їх певними ознаками поводяться менш прихильно, ніж з іншою особою та/або групою осіб в аналогічній ситуації, крім випадків, коли таке поводження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними та необхідними.

Ратифікація – процес надання юридичної сили документу через затвердження його відповідним органом кожної зі сторін.

Регіональні організації відрізняються від універсальних тим, що їх учасники визначаються межами конкретного регіону світу.

Розголошення інформації – це спеціальний тип розкриття, при якому інформація, що розголошується, є емоційною для суб'єкта або на її поширення накладається табу, наприклад, виявлений в особистому житті досвід, нагода, чи, можливо, особисті функції організму.

Розкриття інформації – це дії, спрямовані на те, щоб зробити інформацію більш доступною способом, який шкодить суб'єкту незалежно від того, як інформація зібрана, чи наміру робити її доступною.

Самітність – це стан приватності, що характеризується як фізична відособленість від інших.

Скляна стеля – термін з теорії гендерних досліджень, який використовується для позначення невидимого і формально ніяк не позначеного бар'єру, який обмежує кар'єрне просування жінок, безвідносно до їх професійних якостей, певним рівнем соціальної ієрархії в організації, області чи державній системі.

Соціальні права – можливості громадянина бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин і забезпечення йому необхідних для розвитку та існування умов.

Спеціальні засоби як поліцейські заходи примусу – це сукупність пристроїв, приладів і предметів, спеціально виготовлених, конструктивно призначених і технічно придатних для захисту людей від ураження різними предметами (зокрема від зброї), тимчасового (відворотного) ураження людини (правопорушника, супротивника), пригнічення чи обмеження волі людини (психологічної чи фізичної) шляхом здійснення впливу на неї чи предмети, що її оточують, з чітким регулюванням підстав і правил застосування таких засобів та службових тварин.

Спонтанна демонстрація – мирне зібрання, не організоване жодною фізичною або юридичною особою.

Стамбульська конвенція – міжнародна угода Ради Європи щодо насильства проти жінок та домашнього насильства, відкрита для підписання 11 травня 2011 у Стамбулі, Туреччина.

Стать – сукупність анатомічних, фізіологічних, біохімічних та генетичних характеристик, що відрізняють чоловічий організм від жіночого, здатних застосовуватися окремо або комплексно для ідентифікації та розрізнення чоловіка від жінки.

Стереотипи – готові схеми сприйняття будь-чого.

Суб'єкт права на конституційну скаргу – особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України, або його окремі положення, суперечить Конституції України.

Тортури – цілеспрямоване заподіяння мук (і фізичних, і психічних) із метою отримання інформації або з метою покарання.

Третє покоління прав людини можна назвати солідарними (колективними), тобто правами всього людства – правами людини і правами народів.

Універсальні міжнародні правозахисні організації – це органи, які мають вплив на весь світ, незалежно від державних і регіональних кордонів.

Упередження – необ’єктивні уявлення про особу або групу, уявлення, які важко піддаються змінам навіть на тлі широкої інформації.

Уповноважений з прав людини Верховної Ради України (омбудсман) – вища посадова особа держави, на яку Конституцією України покладено обов’язок здійснення парламентського контролю за додержанням конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні.

Утиск – небажана для особи та/або групи осіб поведінка, метою або наслідком якої є приниження їх людської гідності за певними ознаками або створення стосовно такої особи чи групи осіб напруженої, ворожої, образливої або зневажливої атмосфери.

Учасники контрдемонстрації – особи, які виявляють або демонструють наявність інших чи протилежних поглядів порівняно з поглядами учасників демонстрації.

Учасники мирного зібрання – особи, які свідомо приєдналися до організаторів мирного зібрання, здебільшого з тим, щоб підтримати позицію організаторів.

Фактична підстава – необхідність негайного припинення правопорушення із застосуванням сили.

Фізичним впливом є застосування будь-якої фізичної сили, а також спеціальних прийомів боротьби з метою припинення протиправних дій правопорушників.

Форми дискримінації: пряма дискримінація; непряма дискримінація; підбурювання до дискримінації, пособництво у дискримінації, утиск.

Честь – об’єктивно наявні уявлення про властивість моральних, духовних та інших якостей особистості, які визначають ставлення до людини в суспільстві.

Четверте покоління прав людини – право на інформаційний простір світу, на надання розмаїтих послуг – глобальна мережа Інтернет; права людини, пов’язані з науковими відкриттями в галузі мікробіології, медицини, генетики тощо.

Шантаж – це загроза поширення інформації, з метою примушувати когось до чогось.

- Андрусяк І. П.**, кандидат юридичних наук (розділ 10);
Забзалюк Д. Є., кандидат історичних наук, доцент
(вступ, загальна редакція);
Лепісевич П. М., кандидат історичних наук, доцент (розділ 8);
Марковський В. Я., кандидат юридичних наук (розділ 8);
Мельник Н. В., кандидат юридичних наук (розділ 4);
Онишко О. Б., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 9);
Савайда О. І., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 3);
Стецюк Н. В., кандидат юридичних наук, доцент (розділи 2, 4);
Тополевський Р. Б., кандидат юридичних наук, доцент
(розділи 7, 8, висновки);
Федін М. І. (розділ 3);
Федіна Н. В., кандидат юридичних наук (розділ 4);
Шевців М. Б., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 11);
Шишко В. В., кандидат юридичних наук, доцент (розділ 6)

**ДОТРИМАННЯ
ПРАВ ЛЮДИНИ
В ПРАВООХОРОННІЙ
ДІЯЛЬНОСТІ**

Навчальний посібник

Редагування *Ю. Р. Глиняна*

Макетування *Н. М. Лесь*

Друк *І. М. Хоминець*

Підписано до друку 26.12.2019 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Віддруковано на різнографі. Умов. друк. арк. 18,6.
Наклад 100 прим. Зам. № 103-19.

Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
№ 2541 від 26 червня 2006 р.